

**UYGUR TÜRKLERİNDE MODERNLEŞME,
KİMLİK VE ULUS İNŞASI**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Zeynep AYDOĞAN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

UYGUR TÜRKLERİNDE MODERNLEŞME, KİMLİK VE ULUS İNŞASI

Zeynep AYDOĞAN

Tez Danışman

Prof. Dr. Ali ASKER

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Mayıs 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ	7
ABSTRACT	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	13
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	13
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	13
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	14
1. KİMLİK, ANAYASA VE MODERNLEŞME’NİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	15
1.1. Kimlik Kavramı ve Türleri	15
1.1.1. Kavramsal Boyut	15
1.1.2. Bireysel Kimlik	17
1.1.3. Kolektif (Toplumsal) Kimlik Kavramı ve Türleri	17
1.1.3.1. Kolektif Kimlik	17
1.1.3.2. Etnik Kimlik	20
1.1.3.3. Milli/Ulusal Kimlik	21
1.1.3.4. Dini Kimlik	25
1.2. Anayasa Kavramı, Yapımı, Sistematiği ve Türleri	26

1.2.1. Anayasa Kavramının Teorik Temelleri.....	26
1.2.2. Anayasacılık Hareketlerinin Gelişim Seyri.....	28
1.2.3. Anayasa Yapımı	33
1.2.3.1. Asli Kurucu İktidar.....	34
1.2.3.2. Tali Kurucu İktidar	37
1.2.4. Anayasa Türleri.....	40
1.2.5. Anayasaların Sistematiği ve Biçimsel Özellikleri.....	42
1.3. Modernleşme.....	44
1.3.1. Modernleşmenin Kuramsal Temeli	44
1.3.2. Türk-İslam Dünyasında Modernleşme/Cedidizm.....	50
2. UYGURLARDA ULUS İNŞA SÜRECİ VE DOĞU TÜRKİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ	55
2.1. Doğu Türkistan'da Cedidizm ve Öncüleri.....	55
2.1.1. Abdulkadir Damolla	58
2.1.2. Sabit Damolla	59
2.1.3. Abdulhalik Uygur.....	60
2.1.4. Mehmet Ali Tevfik (Memtili Ependi)	62
2.2. Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu.....	64
2.2.1. Kumul Ayaklanması	72
2.2.2. Turfan Ayaklanması	77
2.2.3. Hoten Ayaklanması.....	79
2.2.4. Urumçi'de Durum	83
2.2.5. Kaşgar'daki Durum	84
2.3. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin İlanı	86
2.3.1. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluş Beyannamesi	89
2.3.2. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Anayasa Metni Hakkında Değerlendirme	91
2.3.3. Anayasanın Normatif Maddeleri.....	94
2.4. Varoluş Sürecini Etkileyen İç ve Dış Faktörler	103
2.5. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Yıkılışı	107
3. DOĞU TÜRKİSTAN CUMHURİYETİ VE KİMLİK MESELESİ.....	113
3.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin Durumu	113
3.2. İkinci Dünya Savaşı'nda Çin'in Durumu: İç ve Dış Siyaseti	118

3.3. Doğu Türkistan’da Durum (1934-1944)	124
3.4. Doğu Türkistan’da Yeniden Bağımsızlık Mücadelesi	127
3.4.1. Altay Ayaklanması	129
3.4.2. Nilka ve İli Ayaklanması	131
3.5. Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin İlanı	135
3.6. Mütareke ve Birleşik Hükümetin Doğuşu	138
3.7. Birleşik Hükümet ve Türkler Arasında İhtilaf	143
3.8. Doğu Türkistan’da Mesut Sabri Baykozi Dönemi	146
3.9. Burhan Şehidi’nin Hükümet Reisliğine Gelmesi	150
3.10. Çin’de İç Savaş ve ÇKP’nin Zaferi	153
3.11. Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin Yıkılışı	155
SONUÇ	164
KAYNAKÇA	170
TABLolar LİSTESİ	182
EKLER	183
Ek 1: Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Anayasası	183
Ek 2: Anayasanın Uygurca Metni	194
Ek 3: “11 Maddelik Anlaşma”nın Uygurca Metni	198
Ek 4: Resimler	201
Ek 5: Görüşme Formu	205
ÖZGEÇMİŞ	207

TEZ ONAY SAYFASI

Zeynep AYDOĞAN tarafından hazırlanan “UYGUR TÜRKLERİNDE MODERNLEŞME, KİMLİK VE ULUS İNŞASI” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 05/05/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Fevzi GÜVEN (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Zeynep AYDOĞAN

İmza :

ÖNSÖZ

Uzun bir çalışma süreci sonrasında “Uygur Türklerinde Modernleşme, Kimlik ve Ulus İnşası” başlıklı yüksek lisans tezimi tamamlamış bulunmaktayım. Yüksek lisans eğitimim, derslerim, tez yazım sürecim boyunca desteklerini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ali ASKER’e sonsuz teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca gelişimime katkıda bulunan saygıdeğer hocalarıma, özellikle tez jürimde yer alarak önemli eleştiri ve tavsiyeleriyle çalışmama sağladıkları katkılardan dolayı saygıdeğer Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Fevzi GÜVEN, Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI ve Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN hocalarıma teşekkür ederim.

Tez çalışması kapsamında yürütmüş olduğum mülakat görüşmelerine katılarak değerli bilgi ve fikirleriyle katkılarını sunan saygıdeğer Prof. Dr. Erkin EMET; Prof. Dr. Abdülhamit AVŞAR; Doç. Dr. Ömer KUL hocalarıma ve diğer tüm katılımcılara teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, en az benim kadar emek veren aileme sonsuz sevgi, saygı ve şükranlarımı iletirim. Son olarak tez yazım sürecimde yanımda olan tüm arkadaşlarıma, özellikle Uygurca metin çevirilerinde ve teknik konularda katkı sunan İhsan Haşim KUTLUK’a teşekkür ederim.

ÖZ

Uygur Türklerinde modernleşme süreci Batı Türkistan üzerinden gelen “ceditçilik hareketi” ile gerçekleşmiştir. Bu hareketin etkisiyle, özellikle eğitim alanında birtakım yenilikler uygulanmıştır. Aydınların desteği ile halk, milli kimliklerini idrak etmeye başlamıştır. Ceditçilik, Doğu Türkistan topraklarında cumhuriyet fikrinin oluşmasını ve bağımsızlık arzusunu tetikleyen bir etmen olmuştur.

Büyük Türkistan sınırları içinde yer alan Doğu Türkistan, 1878 yılında Çin imparatorluğuna bağlanmış ve bölgeye Çince “yeni toprak” anlamına gelen Xinjiang adı verilmiştir. 1911 yılında Çin’de yaşanan iç savaş ile birlikte iktidarda olan Mançu hanedanının hakimiyeti sona ermiştir; bu olaydan Doğu Türkistan da etkilenmiştir. Çin’de hanedanlığın yıkılması sonucunda cumhuriyet rejimine geçilmiş ve böylelikle Doğu Türkistan’da da genel valiler dönemi başlamıştır. Çinli genel valilerin baskıcı tutumu sonucunda 1931’de Kumul şehrinde Hoca Niyaz Hacı tarafından bir direniş hareketi başlatılmış ve bu hareket 1933’te Doğu Türkistan’ın diğer şehirlerine de sıçramıştır. Mahmut Muhiti’nin Turfan’da, Mehmet Emin Buğra’nın ise Hoten’de liderliğini üstlendiği bu direniş hareketi neticesinde Kaşgar’da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Bir anayasası bulunan cumhuriyet Rusların siyasi entrikalarının etkisi altında, ayrıca dış destek bulamadığı için yıkılmıştır. Doğu Türkistan’da ikinci cumhuriyet kurma girişimi 1944 yılında İli ve Altay ayaklanmaları ile gerçekleşmiştir. 1944’te kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti, 1946’da “on bir maddeli” anlaşmanın imzalanması ile koalisyon hükümetine dönüşmüştür. Fakat bu hükümet sadece 1949 yılına dek ayakta durabilmiş ve Çin’de Komünist Parti’nin iktidara gelmesinin ardından ortadan kaldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur; Doğu Türkistan; Modernleşme; Ulus; Cumhuriyet

ABSTRACT

The modernization process in Uyghur Turks occurred with the "Jadidism movement" coming from West Turkistan. Under the influence of this movement, a number of innovations were implemented, especially in the field of education. With the support of intellectuals, the people began to realize their national identity. Jadidism was a factor that triggered the formation of the idea of republic and the desire for independence in East Turkistan.

East Turkestan, located within the borders of Greater Turkestan, was annexed to the Chinese empire in 1878 and the region was named Xinjiang, which means "new land" in Chinese. In 1911, with the civil war in China, the rule of the ruling Manchu dynasty ended and East Turkestan was also affected by this incident. As a consequence of the collapse of the dynasty in China, the republican regime was introduced and thus the era of viceroys began in East Turkestan. A resistance movement was begun by Khoja Niyaz Haji in the city of Qumul in 1931 by virtue of the oppressive attitude of the Chinese viceroys, and this movement spread to other cities of East Turkestan in 1933. As a result of this resistance movement led by Mahmut Muhiti in Turfan and Mehmet Emin Buğra in Khoten, the East Turkistan Islamic Republic was established in Kashgar. The republic, which had a constitution, was collapsed due to the influence of the political intrigues of the Russians and the lack of foreign support. The second attempt to establish a republic in East Turkistan was launched in 1944 with the Ili and Altai uprisings. The East Turkestan Republic established in 1944 was transformed into a coalition government with the signing of the "eleven-point" agreement in 1946. However, this government only survived until 1949 and was dissolved after the Communist Party came to power in China.

Keywords: Uyghur; East Turkestan; Modernization; Nation; Republic

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Uygur Türklerinde Modernleşme, Kimlik ve Ulus İnşası
Tezin Yazarı	Zeynep AYDOĞAN
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	05/05/2023
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	208
Anahtar Kelimeler	Uygur; Doğu Türkistan; Modernleşme; Ulus; Cumhuriyet

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Modernization, Identity and Nation Building in Uyghur Turks
Author of the Thesis	Zeynep AYDOĞAN
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	05/05/2023
Field of the Thesis	Department of International Relationship
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	208
Keywords	Uyghur; East Turkestan; Modernization; Nation; Republic

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Akt.	: Aktaran
ASEAD	: Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi
AT	: Avrupa Topluluğu
ATAD	: Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ÇHC	: Çin Halk Cumhuriyeti
ÇHSDK	: Çin Halkı Siyasi Danışma Konferansı
ÇKP	: Çin Komünist Partisi
ÇMP	: Çin Milliyetçi Partisi
DTC	: Doğu Türkistan Cumhuriyeti
DTİC	: Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti
DTİC	: Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti
DTTMKK	: Doğu Türkistan Türkleri Milli Kurtuluş Komitesi
Ed.	: Editör
GPU	: Devlet Siyasi Müdürlüğü (Gosudarstvennoye političeskoye upravleniye)
Haz.	: Hazırlayan
HKO	: Halk Kurtuluş Ordusu
HPDK	: Halk Politik Danışma Konferansı

ICOMEF	: International Congress of Management, Economy and Policy
NKVD	: İçişleri Halk Komiserliği (Narodny komissariat vnutrennih del)
pp.	: pages
s.	: sayfa
ss.	: sayfalar (veya sayfadan sayfaya)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SUTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TESAM	: Türkiye Ekonomik, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Günümüzde Uygur Türklerinin ulus olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Tez çalışması bu konu üzerine yazılmıştır. Yenileşme hareketleri ile birlikte Uygurlarda modernleşme gerçekleşmiş ve bu durum Uygur ulus kimlik bilincinin uyanmasına yol açmıştır. Konu kapsamında Uygur Türklerinde uluslaşmanın tarihi arka planı ele alınmış olup ve Uygur ulus kimliği altında kurulan iki cumhuriyetin oluşum süreci anlatılmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Uygur Türkleri günümüzde dünya gündeminde yer alan ve Çin'in baskı ve şiddet politikalarına maruz kalan bir Türk topluluğudur. Burada ciddi şekilde insan hakları ihlalleri yaşanmakla birlikte Çin tarafından Uygur Türklerinin tarihi, kimliği, kültürel hakları ve aynı zamanda dini hakları görmezden gelinmektedir. Bu araştırma Uygur Türklerinin milli kimliği, kimlik mücadelesi ve gelinen noktanın hangi aşamada olduğunun tespit edilmesi açısından önem taşımaktadır. Araştırmanın amacı Uygur Türklerinde kimlik mücadelesi tarihi evreler bağlamında ele alınarak incelenmesidir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışması sosyal bilimler alanında yaygın olarak kullanılmakta olan nitel araştırma yöntemiyle yapılmıştır. Çalışma, tarihsel kaynaklardan faydalanmak suretiyle tarama-inceleme yöntemiyle yazılmıştır. Bu bağlamda konu ile alakalı kitap, makale, tez çalışmaları vd. kaynaklar kullanılmıştır. Analiz yöntemi olarak süreç takibi izlenmiştir. Ayrıca yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırılan konuya yönelik Uygur öğrencilerin yanı sıra alanında uzman şahıslar, aydınlar ve toplumun önde gelenleriyle de görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler online ve yüz yüze olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleştirilmiştir.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Çalışmanın hipotezi şu şekilde kurulmuştur:

- 1) Uygur Türkleri; Türk toplulukları içerisinde özellikle İslam sonrası dönemde en kadim kültüre sahip toplumlardan birisidir.
- 2) Bu topluluk Çin'in işgal ve baskı politikaları neticesinde kimlik inşa sürecini tamamlayamamıştır. Fakat önemli aşamalardan geçen Uygur toplumu ulus kimlik inşasının zirve noktası olan cumhuriyet denemesini yaşamıştır.
- 3) "Uygur Türkleri bir ulus mudur veya sadece kültürel bir topluluk mudur?" tartışması çerçevesinde uluslaşma sürecini yaşayan bir topluluk olduğu varsayımından hareket edilmiştir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Uygur tarihinin yoğun ve keşmekeşli süreçlerden geçtiği, mücadelelere sahne olduğu, bu durumda kimlik mücadelesinin seyrini takip etmek ve açığa çıkarmak tez çalışmasında karşılaşılan zorluklardandır. Ayrıca birincil kaynaklara ulaşmada zorluklar yaşanmıştır. Bunun yanı sıra araştırmacının Uygur Türkçesine aşina olmaması dolayısıyla Uygur Türkçesindeki kaynakların aktararak kullanılması karşılaşılan güçlüklerden bir başkasıdır. Dil ile ilgili bu zorluğun aşılması adına Türkiye Türkçesi kaynaklara ağırlık verilerek ve İngilizce kaynaklara başvurularak Uygur Türkçesindeki kaynakların yeterince kullanılamamasının doğurduğu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Uygur Türklerinin Türkiye sınırları içinde dağınık halde yaşamaları, araştırma amacıyla Doğu Türkistan'a seyahat etmenin mümkün olmadığını ayrıca vurgulamak gerekir.

1. KİMLİK, ANAYASA VE MODERNLEŞME’NİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Kimlik Kavramı ve Türleri

1.1.1. Kavramsal Boyut

Kimlik kavramının Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından yapılan sözlük anlamına bakıldığında; “*toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü*”, “*herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü*”¹ veya “*benliğimiz ile ilgili bütünlük, tutarlılık ve süreklilik duygusu*”² şeklinde bir tanım ile karşılaşılmaktadır. Kimlik, bireyin kendini tanımlarken ihtiyaç duyduğu ve bu esnada kendini dünya üzerinde konumlandığı noktadır. Kimlik, bireyler arasındaki ilişkiyi düzenlemek için bireyin içinde bulunduğu toplumsal yapı ise, bireye yeni kimlikler yüklemektedir.³ Scruton’un sözlüğünde kimlik, siyasi bağlamdan daha ziyade kendini tanımlama biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kavram bilinçli varlıkları ve bu bilinçli varlıkların içinde bulunduğu yapı ve kurumları da (devlet, dernek vb.) kapsamaktadır. Modern siyasette kimlik arayışı önemi artan bir konu olmakla birlikte ortak tarihe, kültüre sahip ve ortak çıkarların paylaşıldığı durumlarda “ulusal kimlik” kavramı ortaya çıkmaktadır.⁴

20. yüzyıla kadar kimlik kavramı Avrupa’da benlik, kendilik anlamlarına gelen *self* kelimesi ile açıklanmaktayken, 20. yüzyılda kimlik kavramının karşılığı olarak kökü *idem* (aynıyet, değişmezlik, süreklilik) olan *identity* terimi kullanılmaya başlanmıştır.⁵

Geleneksel dönemlere kıyasla modernite sonrası dönemde daha önemli ve işlevsel olan kimlik kavramı hem bireysel hem de toplumsal hayatta birçok çeşitli alanda

¹ <https://sozluk.gov.tr/>

² <https://sozluk.gov.tr/> Hemşirelik Terimleri Sözlüğü- 2015

³ Aslı Yayak, “Etnik Kimlik Algısının Dört Boyutu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2018, (ss. 778-788), s. 779.

⁴ Roger Scruton, *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, Palgrave Macmillan, Cilt 3rd edition, New York, 2007, s.316.

⁵ Süleyman Yurttaş, “Toplumsal Kimlik Okuryazarlığı”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 3, 2019, (ss. 825-842), s. 828.

kendini ifade etmektedir. Bireysel hayatın yanı sıra, dini, etnik, kültürel ve sosyal alanlarda bu kavram ön plana çıkmaktadır.

Günümüzde özellikle sosyal bilimler alanının en yaygın araştırma konusu olan kimlik, Michael Billig'in ifadesiyle bireylerin kendi özlere hakkında ve içinde bulunmuş oldukları toplum hakkındaki bahsetme biçimini ifade etmektedir. Kimlik, bu bahsetme biçiminin yanı sıra aynı zamanda bir yaşam şeklidir.⁶

Kimlik kelimesini sadece bir kavram olarak açıklamak oldukça güçtür. Nitekim kimlik kelimesi önüne geldiği ad (isim) ve önelere (sıfat) göre içinde farklı anlamlar barındırmaktadır. Örnek olarak; öz kimlik, milli kimlik, grup kimliği, sosyal kimlik, kültürel kimlik, kolektif kimlik, ulusal kimlik vb. gibi terimler gösterilebilir. Bu örneklerde olduğu gibi kimlik kelimesi nitelediği kelime bazında çeşitli anlamlara gelebilir. Yine bu kavramlar bazında örneklendirecek olursak; milli kimlik kavramının “bir milletin kendine özgü düşünüş ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünü, millî hüviyet”⁷ şeklinde tanımlandığını görürüz.

Sosyal bilimler alanında önemli bir yere sahip olan kimlik kavramı; Batı'da (özellikle 1980'li yıllardan sonra) uzun zamandır göz ardı edilen, sömürülen, asimile edilmeye çalışılan, yok sayılan toplumların kendini gösterme çabasına odaklanmış ve böylelikle çeşitli kimlik algılarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu tür kimlik arayışları neticesinde etnik kimlik kavramı oluşmakta ve bu kavram ise milliyetçilik düşüncesi ile nihayete ermektedir.⁸ Kısacası günümüz dünyasında kimlik araştırması yaparken kendimizi milliyetçilik, göç, din, cinsiyet araştırmaları ve etnisite kavramlarının içerisinde bulmamak kaçınılmazdır.⁹

⁶ Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, (Çev. Cem Şişkolar), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 76.

⁷ <https://sozluk.gov.tr/>

⁸ Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 20, 2013, (ss. 225-237), s. 226.

⁹ Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Aşına Kitaplar, İzmir, 2007, s.28.

1.1.2. Bireysel Kimlik

Kimlik kavramının ne olduğunu tek başına açıklamaya çalışmak oldukça güçtür. Bu nedenle bu kavramı sınıflara ayırarak incelemek daha mantıklı olacaktır.

Tablo 1: Kimlik sınıflandırması

Bireysel Kimlik	Kolektif/Toplumsal Kimlik
Modern Kimlik	Dini Kimlik
Postmodern Kimlik	Milli/Ulusal Kimlik

Bireyin genelde kendini dünya üzerinde konumlandığı yer bireysel kimliğini ifade etmektedir. Bireysel kimliğin unsurlarından biri olan *modern kimlik*; modern toplumlarda daha ön planda ve birincil konumdadır. Modern kimlik özellikle siyasal alanda bireylerin varlığına işaret etmekte ve vatandaşlığına, mesleğine veya ulusa mensup oluşuna vurgu yapmaktadır. Post modern toplumlarda hem birincil hem de ikincil öneme sahip olan modern kimlik, bu toplumlarda kontrol edilebilir bireyselleşmenin oluşmasını sağlamaktadır. Yine bireysel kimlik çeşitlerinden biri olan *post modern kimlik*; yalnızca post modern toplumlarda ön plana çıkmakta ve tüketici birey ortamında kendini göstermektedir.

Kimlik kelimesi bireysel bir boyut taşımakla birlikte bu kavramın aynı zamanda toplumsal bir boyutu da bulunmaktadır. Üstelik toplumsal boyut, bireysel anlamda kimliğin çok ötesindedir. Toplumsal kimliğin bir diğer ifade edilmiş biçimi kolektif kimliktir. Toplum içinde nerede bulunduğumuzu gösteren kimlik bireysel kimliktir. Toplumsal kimlik ise diğer sınıflar ile bizim aramıza sınırlar çekmekte ve cinsiyet, meslek, din vb. gibi unsurlar ile şekillenmektedir. İleride detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz milli/ulusal kimlik kavramı da kolektif kimliğin bir parçasıdır. Bu sebeple kolektif (toplumsal) kimliğin ne olduğundan kısaca bahsetmemiz gerekir.

1.1.3. Kolektif (Toplumsal) Kimlik Kavramı ve Türleri

1.1.3.1. Kolektif Kimlik

Bireysel kimliklerin aksine kolektif kimlik, bireyin bir gruba aidiyetine yani belli bir kültüre vurgu yapmaktadır. Kolektif kimlik diğer bir ifadeyle toplumsal kimlik,

bireyin ait olduğu dini, siyasi, milli grubuna göre şekillenmektedir. Buradan, kolektif kimliğin belirli sınırlara tabi olduğu sonucuna varılmaktadır.¹⁰ Sınırları belli olan kolektif kimlik, bu sınırlar içerisinde bulunmayan diğer bireyleri ötekileştirmeye ve dışlamaya müsait olacaktır. Bireyin mensup olduğu etnik kimlik, milli/ulusal kimlik ve dini kimlik türleri kolektif kimlik bağlamında değerlendirilmektedir.

Mustafa Kemal Şan kolektif kimliği şu şekilde vurgulamıştır: “Şüphesiz ki kimliğin öznel ve iradi bir yönü vardır. Ancak kolektif yönü kimliğe ana rengini vermektedir. Bir bakıma kimlik diyalojik bir sürecin ürünü olarak inşa edilmektedir.”¹¹

Nuri Bilgin’in ifadesine göre, “kolektif kimlik, belirli bir alanda (territoire) kök salmış birtakım grupların (etnik toplulukların) diğer gruplardan farklarını ortaya koyma, vurgulama talebidir.” Yine Bilgin kolektif kimliğin sadece tek bir durumu ifade etmekten ziyade daha geniş bir süreci kapsadığını ifade etmektedir. Kolektif kimliğin aynı zamanda tarihsel bir yönü de bulunmaktadır. Bir toplumun kolektif kimliği inşa etme süreci o toplumun geçmişteki sembollerine, hatıralarına, sanat eserlerine, öğretilerine, örf ve adetlerine, yani kısacası kolektif hafızasına bağlı olarak gelişim göstermektedir.¹² Kolektif kimliğin oluşumu kolektif hafızanın nesilden nesle aktarılması ile yakından ilişkilidir.

Nafiz Tok, kolektif kimliği kültürel kimlik olarak ele almakta ve öz kimliğin ifade edilmesinde kültürün yerini vurgulamaktadır. Bireyin tanınma talebi, kimliğin ancak kolektif boyutu ile yani kültürel kimlik ile mümkün olabilir. Tok, bireyin kendini tanımlayabilmesindeki ön koşul olması bakımından kültürel kimliğe hayati bir önem atfetmekte ve bireyin kimliğini ait olduğu kültür ile bağlı olarak tanımladığı ölçüde tanınabileceğinin mümkün olduğunu öne sürmektedir.¹³

Toplumsal kimlikte aidiyet bilinci hakimdir. Birey kendini içinde bulunduğu topluma ve toplumun değerlerine, normlarına, tarihine vb. öğelerine ait hisseder ve diğer

¹⁰ Muhammed Özdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, 2017, (ss. 383-400), s.391.

¹¹ Mustafa Kemal Şan, “Kimlik”, *Milliyetçilik*, (Ed. Tefik Erdem), Otorite Kitap, İstanbul, 2020, (ss.91-106), s.94.

¹² Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994, s.53.

¹³ Nafiz Tok, *Kültür, Kimlik ve Siyaset: Kültüre İlişkin Meseleler İçin Kimlik Temelli Bir Yaklaşım*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 133

toplulukları da sahip olduğu kolektif hafızanın sınırları ölçüsünde tanıyabilir. Kolektif kimlik bireyin diğer gruplar ile benzerlikleri, farklılıkları ve böylelikle bulunduğu konumu görebilmesini sağlamaktadır.¹⁴

Kolektif kimliğin belli sınırlara sahip olması ve bireylerin kolektif hafıza nedeniyle aidiyet duygusu geliştirmiş olmaları, kendisinin dışında kalan toplumlara karşı “öteki” gözüyle bakmasına neden olacaktır. Bir diğer ifadeyle toplumsal yaşantıda karşımıza çıkan “öteki” kavramını ortaya çıkaran ve kendisinden olmayanı “ötekileştiren” şey aslında sahip olunan kolektif kimliktir. Tüm bu süreç karşı taraf için de geçerli olacağından kolektif kimlik bireyin hem dışlanma hem de dışlama sebebi olarak görünmektedir.¹⁵

Bireylerin toplumsal kimliği öznel bir şekilde kavradığı, hayata geçirdiği ve kendine göre sınırın dışında kalmış/ötekileşmiş insanlar arasındaki farklılıkları vurguladığı ölçüde yani içselleştirdiği taktirde kolektif kimliğin varlığından söz edilebilir. Kolektif kimlik içerisinde “kendi/ben” ve “o/öteki” tezatlığını barındırmak mecburiyetindedir. Bu durum ancak nesilden nesle aktarılan kolektif hafıza ile gerçekleşebilir. Kolektif hafızanın oluşturulması ve bir zeminde sabitlenmesi de belli bir süreç gerektirmektedir. Bu noktadan kolektif kimliğin inşa edilmesinin oldukça zor ve uzun vadeli bir proje olduğu sonucuna varılmaktadır.¹⁶

Kolektif kimliğin oluşumunda; aynı grup içerisinde bulunan bireylerin, buldukları gruba karşı besledikleri aidiyet duygularının etkin rol oynadığını ve toplumsal kimliğin kendiliğinden değil de “öteki” üzerinden inşa edildiğini söylemek elbette ki yanlış olmayacaktır. Kimliğin kolektif boyutu tarih, kültür ve dolayısıyla kolektif hafıza ile yakından ilişkilidir. Kolektif kimliğin hayat bulması, kolektif hafızanın canlı tutulmasına yani arka planda ortak kültüre karşı beslenen aitlik duygusuna ve sürekliliğe bağlıdır. Bu noktadan hareketle kolektif kimliğin alt başlıkları olan etnik kimlik, milli kimlik ve dini kimlik kavramlarını ele alacağız.

¹⁴ Cevdet Özdemir, “Kimlik ve Söylem”, *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 2001, (ss. 107-122), s.108.

¹⁵ Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, s. 302.

¹⁶ Ramazan Saim Dalbay, “Kimlik ve Toplumsal Kimlik Kavramı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 31, 2018, (ss. 161-176), s. 170.

1.1.3.2. Etnik Kimlik

Etnik kimlik, etnisite kavramı ile doğrudan ilişkilidir. Etnisite kavramının modern dünyada kullanılmaya başlanmasının temelinde dünya üzerindeki belli bölgelerde yaşanan savaş, işgal, ihtilal, kriz gibi talihsiz hadiseler neticesinde meydana gelen göç ve göçmenlik durumu yer almaktadır.

Siyasi anlamda etnisite kavramının kullanımı ilk kez 1953 yılında Amerikalı sosyolog olan David Riesman tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kavramın kullanılmasının 1953 yılına tekabül etmesinin tesadüf olup olmadığı tartışmaya müsait bir konudur. Çünkü o dönemlerde ulus-devlet prosesinin (süreç) kabul edilebilir olması için etnisite kavramına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun nedeni ise ulus-devletlerin yapıları itibariyle etnik bir temele/gruba hitap ediyor oluşudur. Bu etnik grup, taşıdığı kültürel ve toplumsal özellikler aracılığıyla siyasal anlamda bir ulusun meydana gelmesini sağlayan önemli bir noktada yer almaktadır. Sosyal olduğu kadar siyasi bir öneme de sahip olan etnik kimlik, bulunduğu siyasal bağlamda değerlendirildiği ölçüde bir anlam ifade etmektedir. Etnik kimlik kavramı genellikle bir azınlık durumundaki topluluklara indirgenmektedir.¹⁷

Etnik (ethnic veya ethnical) kelimesi *etni* (ethnie), sözcüğünden türetilmiş olmakla birlikte aynı zamanda bir grup için ortak kültürü, ortak dili, ortak dini, ortak tarihi ifade etmektedir. Bu açıdan ele alındığında etnik kimlik; toplum tarafından bir azınlık gruba atfedilmiş olan kimlik veya bu azınlığın yapmış olduğu *kimlik talebi/iddiası* olarak görünmektedir. Bu kimlik iddiasını Parsons “*bireyin içinde yer aldığı sosyal koşullara tepkisinin bir biçimi*” olarak değerlendirirken; Bell “*geleneksel kolektif kimliklerin çözülmesinin bir sonucu*” şeklinde yorumlamaktadır.¹⁸

Etnik kimliğin doğru bir biçimde yaratılması, milli kimliğin de inşası açısından oldukça önemlidir. Çünkü etnik kimlik eğer doğru bir biçimde yaratılırsa birleştirici ve güçlendirici bir özelliğe sahip olacaktır.

¹⁷ Celalettin Yanık, “Etnisite, Kimlik ve...”, s.230.

¹⁸ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında...*, s.56.

1.1.3.3. Milli/Ulusal Kimlik

Ulusal kimliği tanımlamadan önce ulus/millet kavramını incelemek gerekir. Ernest Renan'a göre;

Ulus bir hissiyat, ruhani bir ilkedir. Bu hissiyatı, bu ruhani ilkeyi aslında bir olan iki şey oluşturur. Biri geçmişte, diğeri şimdidedir. Biri ortak zengin bir hatıralar mirasına sahip olmaktır; diğeri şimdiki zamanda ortak karara varma, birlikte yaşama arzusu, bölünmemiş halde aldıkları mirası geliştirmeye devam etme iradesidir. Beyler, insan doğaçlama yapmaz. Ulus, birey gibi, uzun bir gayret, fedakârlık ve özveri geçmişinin sonucudur.¹⁹

Renan, ulusa dair kullanmış olduğu bu ifadeler ile tarihsel köklere vurgu yapmaktadır. Ulus tarihsel köklerden gelen mirasa ve kolektif belleğe sahip çıkma duygusu ile şimdiki zamanda hareket eder. Bireylere geçmişten parçalanmadan bir bütün halinde gelen bu mirası, aynı şekilde zedelemeyen, bozmadan, bütün bir şekilde ileriye götürme arzusu ulusu oluşturan en temel etkenlerden biridir.

Smith bir ulusun oluşması için bazı maddeler sıralamıştır. Bu maddeler bağlamında ulus tanımını “*bir millet, tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitleyi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı*” şeklinde yapmıştır.²⁰ Bu tanımdan da çıkarılacağı üzere Smith'in ulus için gerekli maddeleri şu şekildedir:

1) Tarihî bir toprak/ülke, ya da yurt. 2) Ortak mitler ve tarihî bellek. 3) Ortak bir kitlesel kamu kültürü. 4) topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler. 5) Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi.²¹

Hobsbawm, kavram olarak milletin siyasette ve tarihte çok yeni bir kavram olduğunu dile getirmektedir. Önceki dönemlerde sadece etnik gruplara hitap eden bu kavramın son zamanlarda ağırlık merkezinin toplumların siyasal anlamda bütünleşmesi ve egemenlik terimi olduğu görülmektedir. Hobsbawm milleti “*kolektif egemenlikleri kendilerinin politik ifadesi olan bir devlette somutlaşan, bir yurttaşlar topluluğu*” olarak tanımlamıştır.²²

Benedict Anderson *Hayali Cemaatler*'de ulusu antropolojik boyutu ile almış ve bu bağlamda “*ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur-kendisine aynı zamanda hem*

¹⁹ Ernest Renan, *Ulus Nedir?*, (Çev. Gökçe Yavaş), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 50

²⁰ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.32.

²¹ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, s.32.

²² Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program, Mil, Gerçeklik”*, (Çev. Osman Akinhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s.33-34.

egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Devamında ise Hugh Seton-Watson’a vurgu yaparak; ulusu *hayal edilmiş* şeklinde nitelemesinin sebebini ulus içindeki bireylerin birbirini asla tanımasalar ve konuşmasalar bile yine de her bir bireyin zihninde kendi ulusunun toplamının canlanacak olmasına bağlamıştır.²³

Ernest Gellner’e göre bireyler sadece ortak bir kültürü paylaşıyorlarsa aynı ulustan kabul edilirler ve iki bireyin aynı ulustan olabilmesi için birbirlerinin aynı ulustan olduklarını tanımaları gerekmektedir. Ulusların yaratıcısı bireylerdir. Bireylerin, ortak bir inanca, dile, dine, tarihe sahip olduklarını, birbirleri ile ilişkilerinde sadakat ve dayanışmanın ön plana çıktığı aynı zamanda ortak hak ve ödevlerinin bulunduğunu kabul ettikleri takdirde bir ulus inşa edebilirler. Aslında bireyleri ulus yapan faktör; diğer uluslardan farklı olan yönleri değil, birbirlerini aynı grubun üyesi olarak görmeleridir.²⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Gellner, ulusun inşa edilmesinde iki faktörün etkili olabileceği savını ortaya koymaktadır. Bunlardan biri irade, diğeri ise kültürdür. Konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: *“Yine de grupların oluşmasını ve ayakta kalmasını temin eden iki genel araç veya kolaylaştırıcı etmenin elzem olduğu açıkça bellidir: Bir yanda irade, iradi bağlılık ve özdeşleşme, sadakat, dayanışma diğeri yanda da korku, zorlama ve mecburiyet.”* Burada ulusun iradeye bağlı olarak oluşturulmasını olumlu bir biçimde yansıtmaktayken, toplumun kendi iradesinin dışında salt kültür ile bir ulus inşa etmesini olumsuz şekilde lanse etmiştir. Bu ifadelerinin devamında ise ancak her iki faktörün karışımı neticesinde oluşturulan bir ulusun daha sağlıklı ve uzun ömürlü olacağını belirtmiştir.²⁵ Gellner’in ulus tanımında vurgulamış olduğu kültür ve irade faktörleri aynı zamanda ulusçuluğun da anlaşılabilmesi açısından önemli bir hususu vurgulamaktadır. Gellner, milletin/ulusun meydana gelmesinde ulusçuluk/milliyetçilik düşüncesinin etkisinin olduğunu ifade etmektedir. Burada dikkat çekmek gerekir ki ulusçuluğu oluşturan ulus değil; ulusu oluşturan ulusçuluktur.²⁶

²³ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 1995, s.20.

²⁴ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Ersanlı Behar; Günay Göksu Özdoğan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1992, s.28.

²⁵ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s.102.

²⁶ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s.105.

Kılıç'ın ifadelerine göre; ulusal kimlik, ulusçuluğun bazı simgelerini -örneğin bayrak gibi- tapınma kıvamına getirerek kendi oluşum prosesini tamamlamakta; aksi durumlarda ise ulusçuluk, ulusu yüceltme yoluna giderek kendi sürekliliğini sağlamaktadır. Ulusçuluğun tanımını yapmak her ne kadar güç olsa da 1874 yılında Larousse bu kavramı iki şekilde tanımlamıştır. Bunlardan ilki “*mensup olunan millete özgü her şeyi körü körüne tercih etmek*” şeklinde yaptığı tanımdır. Bu tanımda ulusçuluğu, şovenizmin sinonimi olarak ele almıştır. “*Halkların, bağımsız milletler biçiminde var olması*” şeklinde yapmış olduğu ikinci tanımda ise 19. yüzyıl Avrupa’ında yaşanan ulusçuluk eylemlerine vurgu yapmaktadır. Barres ve Mourras’nın tanımında ise ulusçuluk, ulusal değer ve çıkarların siyasal alanda kendine yer buluşunu ifade etmektedir.²⁷

Ulusal kimlik, kökenlerinde ulusçuluğun ve ulusçuların belirlemiş olduğu kimlik bilincini içinde barındırmaktadır. Ulusçulara göre bu kimlik bilinci, çok uluslu olmayan geleneksel toplumlarda en saf haliyle bulunmaktadır. Ulus ve ulusçuluğun modern bir olgu olduğunu savunanların aksine ilkçiler bu kavramların saf, devamlı ve doğuştan olduklarını öne sürmektedir. Bu anlayışa göre, bu iki fenomen tarihin her evresinde var olmuştur.²⁸

Pamuk, ulus kavramının modern bir fenomen olduğunu ve dolayısıyla ulusal kimliği de modernizm öncesi dönemde aramanın sadece bir yanıma hali olduğunu ifade etmiştir. Modernizm öncesi dönemde var olduğu iddia edilen ulusal kimliğin, modern dönemdeki ulusal kimlikten çok farklı olduğunu vurgulamaktadır. Modern dönemdeki ulusal kimlik inşası hâkim kültürün sınırları içerisinde bulunmayan bireyleri dışlama neticesinde gerçekleşir.²⁹

Ulusçuluk olgusu, ulus-devletler döneminin bir ürünüdür. Ulus-devletin inşa edilememiş olduğu bir toplumda ulusçuluktan söz edilemez. Ulus-devletler ulusçuluğun yaratıcısı olmakla birlikte aynı zamanda sürekliliğini de tayin etmektedir. Ulus-

²⁷ Mehmet Kılıç, "Milliyetçilik Algısında Yaşanan Değişim Üzerine Bir Deneme", *The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, (ss. 49-58), s. 49-52.

²⁸ Süleyman Özdil, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, Sayı: 74, 2007, (ss. 9-16), s.13.

²⁹ Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih: Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014, s.141.

devletlerin yaşam alanı ise modern dünyadır. Giddens ortaya çıkan yönetim biçimlerinin çeşitliliğine vurgu yaparak ulus-devleti “açıkça belirlenmiş sınırlara sahip bir alan üzerinde idare yetkisi, yasa ve içe dönük ve dışa dönük şiddet araçlarının dolaysız kontrolü ile tasdiklenmiş bir idari tekel oluşturan bir kurumsal hükümet etme biçimleri kümesi”³⁰ şeklinde tanımlamış ve ulus-devleti “modern çağın sınırları olan üstün bir güç-kabı” olarak nitelendirmiştir.³¹

Milli/ulusal kimlik iki kategoride incelenebilir: Etnik kökene dayalı olan milli kimlik ve ulusal bağlılığı yasalar ile kabul etmiş bireylerin sahip olduğu milli kimlik. Birinci milli kimlik türü etnik kimlik vurgusu yapması ve ırkçı bir temele dayanması sebebiyle örnek olarak Alman modeli verilebilir. İkinci milli kimlik türü etnik bir temelden ve bu anlamda bir ayrılıkçılıktan uzaktadır. Yasal bir sistem üzerine oturulması ve bu anlamda bireylerin özgür iradelerini ön plana çıkararak liberal yapısı itibarıyla Fransız modeli milli kimlik olarak kabul edilmektedir.³²

Milli kimlik, birbirine çok benzemekle beraber kolektif kimliğin en öne çıkan kategorisidir. Tarihsel arka plandan ve kolektif hafızan beslenen milli kimlik, kendi milletinin her bir ferdi diğer milletlerden ayırtmakta ve aidiyet duygusunu pekiştirmektedir. Modern dünyanın bireye özgürlük adı altında dayatmış olduğu hiçbir yere bağlı olmama durumuna ve köksüzleşmesine karşı bir kalkan görevi görmektedir.

Milli kimliğin çeşitli toplumlarda hangi konumda olduğuna bakacak olursak; geleneksel toplumlarda milli kimlik birincil konumda olmakla birlikte aynı zamanda dini kimliği de destekler bir izlenim vermektedir. Modern toplumlarda milli kimlik; yine birincil konumdadır. Bu toplumlarda milli kimlik, etnik kökenli oluşuna veya ulusallık vurgusuna göre değişiklik göstermektedir. Geleneksel toplumların aksine modern toplumlarda milli kimlik, seküler bir boyutta ve dolayısıyla dinsel düşünceleri geride bırakmış durumdadır. Post modern toplumlarda milli kimlik olgusu hem birincil hem de

³⁰ Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, s.31.

³¹ Anthony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet*, (Çev. Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s.164.

³² Muhammed Özdiç, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler...”, s.393.

ikincil konumdadır. Bu toplumlarda milli kimlik, ulus içinde hem birleştirici hem de kısırtıcı bir rol üstlenebilmektedir.³³

1.1.3.4. Dini Kimlik

Bireyin dini kimliği hem yaşamakta olduğumuz dünya ile ilgili hem de ancak öldükten sonra görebileceğimiz dünya ile ilgili taahhütlerde bulunmaktadır. Dinin bu boyutu ulusçuluk tarafından örnek alınmıştır.³⁴ Din, bireylerin zihninde dünyayı anlamlı bir zemine oturtulmasını sağlayan ve bu anlamlandırma neticesinde yine onlara aidiyet duygusunu bahşeden bir kurumdur.

Dinin bireye anlam kazandırmanın yanı sıra kimlik kazandırmak gibi bir işlevi de bulunmaktadır. Örneğin bireyin normal yaşam alanından uzaklaşması sonucu din, bireyin bir bağlılık ve aidiyet duygusu geliştirmesini sağlamaktadır. Bu iki olguyu zamansal olarak sıraladığımızda dinin bireye aidiyet duygusunu kazandırması, zihninde dünyaya anlamsal bir boyut kazandırmasından önce gelmektedir. Bireyler ne zaman yeni bir kimlik kazanacak olsa din hep oradadır. Örneğin birey; meslek sahibi olma, evlilik, doğum gibi yeni bir kimlik kazandığı özel anları genelde dini törenler ile kutsamaktadır.³⁵

Din, çoğu toplumda bireye mantalite kazandırması açısından önemli bir konuma sahiptir. Bu açıdan dini kimliğin tanımı, bireyin kendini dış dünyaya tanımlarken ve aynı zamanda günlük yaşantısında karşılaştığı bazı durumlarda dini referans kaynağı olarak alması şeklinde yapılabilir. Dinin bir kimliğe dönüşmesi ise, bireylerin dünyayı kavrama çabaları neticesinde dinin bireye iyi bir insan olmayı telkin etmesi ve bunun sağlanabilmesi için çeşitli yollar göstermesi ile gerçekleşir. Dinin kimlik inşa etmesi, bireyin yaşantısındaki konumu ile doğrudan ilişkilidir. Bu noktada dinden tamamen

³³ Muhammed Özdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler...”, s.387.

³⁴ R. Saim Dalbay; Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1, 2018, (ss.17-39), s.29.

³⁵ Ali Coşkun, “Din ve Kimlik”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 24, 2003, (ss. 5-23), s. 15-16.

uzak bir kimlikten söz etmek ne derece zorsa; dinin kimlik inşa etme sürecinde tek başında yeterli olacağından da söz etmek o derece zordur.³⁶

Bireye dününü ve yarınını açıklamaya çalışan dini kimlik, aynı zamanda bireyi belirli bir dinsel topluluğun içine dahil eder ve aidiyet duygusunu aşılır. Bu aidiyet duygusu o toplum içinde bulunan bireyler arasında birleştirici bir rol oynarken; o dinsel topluluğun dışında kalan bireyler ile arasında ötekileştiren, parçalayan ve ayrıştıran bir role sahiptir. Bu yönüyle dini kimlik, bireyi kolektif/toplumsal kimlik üzerindeki konumunu belirlemekte ve onun bir parçası haline getirmektedir.³⁷

Geleneksel toplumlarda dini kimlik, birincil konumda olmakla birlikte tüm toplumu kuşatmaktadır. Modern toplumlar sekülerleşme yolunda ilerlemeye başlamış ve dini kimliği ikincil konuma indirgemıştır. Post modern toplumlarda dini kimlik hem birincil hem ikincil konumdadır. Bunun sebebi ise bu toplumların küçük dini cemaatlerin oluşumuna göz yumuyor oluşundan kaynaklanmaktadır.³⁸

1.2. Anayasa Kavramı, Yapımı, Sistematiği ve Türleri

1.2.1. Anayasa Kavramının Teorik Temelleri

Türkçede kullanılmakta olan “anayasa” kelimesinin karşılığını Batı dillerinin çoğunda “constitution” terimi vermektedir. Anayasa kavramı “constitution-kurmak” kelimesinden türemiştir. Bu kavram “birlikte yapma, oluşum, kuruluş, teşkilat” gibi anlamlara gelmektedir.³⁹ Türkçede Arapçadan geçme “teşkilat, teşkilat yasası, esas teşkilat kanunu” gibi adlarla zikredilmiştir. Osmanlı döneminde “kanunu esasi” ve daha sonra -cumhuriyetin ilanı ile birlikte- “teşkilat-ı esasiye” adı ile tanınmıştır.⁴⁰ Teşkilat kelimesinin buradaki anlamı -Antik Yunan döneminde de olduğu gibi- “kurulma”dır.

³⁶ Erol Erkan, “Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik”, *Journal of Turkish Studies*, Sayı: 8, 2013, (ss. 1825-1837), s. 1833-1834.

³⁷ Muhammed Özdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler...”, s.394.

³⁸ Muhammed Özdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler...”, s. 387.

³⁹ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 11. Baskı, Bursa 2019, s. 20.

⁴⁰ Şükrü Karatepe, *Anayasa Hukuku*, Savaş Yayınevi, Ankara 2013, s. 3.

Mustafa Erdoğan'a göre, ayrıntılı şekilde ele alındığında "constitution" veya "esas teşkilat" gibi kavramlar devletin temel kuruluşuna veya devletin örgüt yapılarına atıf yapmaktadır. Oysa ki, anayasaların asıl amacı birtakım kriterler ortaya koyarak devleti kısıtlamaktır. Bu anlamda düşünüldüğünde "esas teşkilat" kavramı devletin örgüt yapısında olması gereken ilkeleri ifade etmektedir. O halde bu kavram konusunda tereddüt etmemek yerinde olacaktır. Çünkü artık anayasa, sadece devleti kısıtlayan bir araç değil aynı zamanda devlet örgüt yapıları hakkında da bilgi veren resmi bir metindir.⁴¹

Kavram olarak "anayasa" teriminin resmi olarak ilk kullanımı 1945 yılında, "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"nun "Anayasa" şeklinde kullanılması ile gerçekleşmiştir. 1952 yılında her ne kadar yeniden eski ismi kullanılmaya başlansa da 1961 ve 1982'de "Anayasa" başlığı tekrar yürürlüğe girmiştir.⁴²

Anayasaların ortaya çıkışına dair çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. En genel anlamıyla günümüz tanımlamasında anayasa; *"bir devletin yapısı ve işleyişi, temel hak ve özgürlükleri içeren, normlar hiyerarşisinde en üstte yer alan ve herkes için bağlayıcı olan bir metindir."* Anayasa bir hukuk metni olmanın yanı sıra aynı zamanda siyasi bir metin olma özelliği de taşımaktadır. Buradan hareket edildiğinde anayasaların modern çağın bir ürünü olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat anayasacılık tarihi ile ilgilenen bilim insanları anayasa kavramını çok daha eski tarihlere kadar götürmektedir. Bu şekilde hareket edildiğinde dünyanın en kadim kanunlarından biri olan Hammurabi Kanunları dahi anayasa olarak takdim edilebilir. Oysa bu görüş anayasacılık hareketlerinin temeline ilişkin çelişkili yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olabilir.

Bir istisnai durum olarak vurgulayacağımız diğer nokta ise; özellikle Müslüman bilim insanları tarafından ileri sürülen birtakım tezler göre anayasa, Hz. Muhammed döneminde ortaya çıkmış olan Medine Vesikası olarak bilinen metindir. Medine Vesikası ile ilgili İslam literatürünün önemli çalışmalarından olan Pakistan kökenli

⁴¹ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s.4-5.

⁴² Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 21.

Fransız İslam bilimcisi Muhammed Hamidullah'ın Hz. Peygamber üzerine yazmış olduğu kitapta⁴³ kapsamlı bilgiler yer almaktadır.

Hicretten kısa bir süre sonra Yahudiler ile Müslümanlar arasında yapılan bu anlaşma, Medine'deki toplumun hem kendi arasındaki ilişkiyi hem de yabancılarla olan ilişkilerini düzenleyen, yönetim ve yargıda bulunması gereken özellikleri belirten, bireylerin din ve inanç özgürlüklerinin sınırlarını çizen bir metindir. Şekil ve içerik olarak incelendiğinde günümüz anayasaları ile benzerlik göstermesi nedeniyle Batıda "Medine Anayasası" olarak anılmakla birlikte Muhammed Hamidullah da bu düşünceyi desteklemektedir.⁴⁴ Özellikle anayasa ve idare hukuku alanlarında konusu geçen Medine Vesikası oluşumu, biçimi ve yapımı itibarıyla oldukça önemli bir hukuki belge olma özelliği taşımaktadır.⁴⁵

Anayasacılık tarihi ile ilgilenen bilim insanları ve Müslüman bilim insanlarının görüşlerinde her ne kadar doğruluk payı da olsa, anayasa yapımı gerçekte modern dönemlerin ürünü olarak anılmaktadır. Bu fikir doğrultusunda çağdaş anlamda ilk anayasanın ortaya çıkışı Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleşmiştir. Daha sonra dalgalar halinde gelişim seyretmiştir.

1.2.2. Anayasacılık Hareketlerinin Gelişim Seyri

Anayasa kavramının ortaya çıkışı 1700'lü yıllarda gerçekleşmiştir. 1787 yılında hazırlanmış olan Amerika Birleşik Devletleri Anayasası dünyadaki ilk anayasa olarak kabul edilmiştir. Anayasalar, devletlerin sahip oldukları temel kuruluş ilkelerini kapsamakta olan hukuk kurallarıdır. Ayrıca normlar hiyerarşisi olarak adlandırılan yapının en üst katmanında yer almaktadır.⁴⁶

Sürekli çatışma ortamının ve çıkar ilişkilerinin bulunduğu bir dünya üzerinde 1700'lü yıllara gelene dek düzeni sağlayacak herhangi bir hukuk kuralının olmaması

⁴³ Muhammed Hamîdullah'ın "*İslâm Peygamberi*" isimli eserinden söz edilmektedir. Ayrıca Medine Vesikası metninin tenkitli neşri de "el-Veşâ'îku's-siyâsiyye" isimli eserinde yer almaktadır.

⁴⁴ Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2019, (ss. 212-215), s. 213.

⁴⁵ Mustafa Kelebek, "İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, 2000, (ss. 325 – 374), s. 342.

⁴⁶ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 69.

pek tabi mümkün değildir. Şüphesiz ki birçok ülkede kanun, ferman gibi düzenleyici işlevi olan metinler bulunmaktaydı. Hukuk devleti fikrinin temel yapı taşını oluşturan 1215 tarihli Magna Carta'yı dönemin diğer fermanlarından ayıran iki temel özelliği bulunmaktadır. Bunlardan biri; krallığın bütün özgür vatandaşların hak ve hürriyetlerini tanıyacak olmasıdır. Yani tüccar, din adamı, baron vs. gözetmeksizin tüm hür insanların hak ve özgürlükleri krallık tarafından güvence altına alınmıştır. Bir diğer ikinci husus ise; bu hak ve hürriyetler kral açısından da bağlayıcı özelliğe sahiptir.⁴⁷

İnsanlık tarihinde anayasacılık hareketlerini incelerken bir sınır gözetilmez ise bu süreç -yukarıda “Anayasa Kavramının Teorik Temeli” başlıklı bölümde de belirttiğimiz üzere- bazı İslam alimleri tarafından “Medine Vesikası”na kadar götürülmekte, bazı bilim insanları tarafından ise “Hammurabi Kanunlarına” kadar götürülmektedir.

Gözler; anayasacılık (constitutionalism) kavramını “*normlar hiyerarşisinde kanunların üstünde bulunan ve kanunlardan daha zor değiştirilebilen üstün bir kanunun bulunması gerektiği düşüncesi*”⁴⁸ olarak açıklamaktadır.

Anayasacılık düşüncesinin temelinde sanılanın aksine iktidarı korumak değil, yönetilenler karşısında bulunan devlet iktidarını sınırlandırma fikri yatmaktadır. Bu şekilde devletin erklerinin sahip olduğu görev ve yetkiler anayasa tarafından sınırlandırılacak, ayrıca bireylerin hak ve özgürlükleri de anayasa tarafından koruma altına alınmış olacaktır.⁴⁹

Şükrü Karatepe'ye göre;

1. John Locke'nin “Doğal Haklar” ve “Toplum Sözleşmesi”
2. Montesquieu'nün “Kuvvetler Ayrılığı”
3. J. J. Rousseau'nun “Toplumsal Sözleşme” ve “Genel İrade”

teorileri anayasacılık hareketlerinin temelini oluşturmasına katkı sağlamışlardır.

⁴⁷ Ersan İlal, “Magna Carta”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 34, Sayı: 1-4, 2011, (ss. 210-242), s. 210-211.

⁴⁸ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 69.

⁴⁹ Şükrü Karatepe, *Anayasa Hukuku*, s. 7.

Samuel P. Huntington'a göre demokratikleşme süreci dünyamız üzerinde dalgalar halinde seyretmiştir. Bu dalgaları açıklamadan önce Huntington'un demokrasi anlayışına bir göz atmak gerekmektedir. Huntington'a göre demokrasilerde neredeyse tüm halk dürüst ve düzenli bir biçimde oylarını kullanabilmektedir. Adaylar ise adil bir biçimde özgürce yarışabilmektedirler.⁵⁰

Huntington'a göre demokrasi için en vazgeçilemez olan özellik seçimlerdir. Yapılan seçimler neticesinde iktidarı eline geçirenler sorumsuz, yeteneksiz, hoyrat, öngörüsüz, sömürgeci, kamu iyiliğini göz ardı eden, menfaatçi, karakterde olsalar dahi; açık, özgür ve hilesiz seçimler demokrasi için oldukça önemli bir yere sahiptir. Huntington'un değindiği ikinci nokta; demokrasinin bazı zamanlarda iktidar üzerinde kısıtlayıcı yetkiye sahip olmasıdır.⁵¹

Huntington'a göre modern demokrasi köy, boy, şehir devleti vb. demokrasilerinden oluşmuş değildir. Modern demokrasi tamamen ulus devlet ürünüdür ve ulus devletlerin gelişim evreleriyle de ilişkilidir.⁵²

Samuel P. Huntington'a göre demokratikleşmenin yeryüzünde dalgalar halinde gerçekleştiğini dile getirmiştik. Kendisi bu konuyu “*Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*” adlı eserinde “Demokratlaşma Dalgaları” başlığı altında ele almıştır. Kemal Gözler'e göre Huntington, bu dalgalar doğrultusunda “Anayasacılık Dalgaları”ndan yani “anayasa yapıcılığı dalgaları”ndan söz etmiştir. Buna göre anayasacılık dalgaları totalde dört dalgadan oluşmaktadır.

Birinci anayasacılık dalgası 1787 ve 1925 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dalga döneminde şu ülkeler anayasalarını ilan etmişlerdir: 1787'de ABD, 1791'de Fransa, 1809'da İsveç, 1812'de İspanya, 1814'te Norveç, 1831'de Belçika, 1848'de İsviçre ve İtalya, 1848-1850 tarihlerinde Prusya, 1849'da Danimarka ve Lüksemburg, 1854'te Arjantin, 1864'te Yunanistan, 1866'da Romanya, 1876'da Osmanlı İmparatorluğu, 1887'de Hollanda, 1889'da Japonya, 1900'da Avustralya, 1919'da Finlandiya ve

⁵⁰ Nihat Bulut, “Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 1-2, 2003, (ss. 41 – 68), s. 45.

⁵¹ Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, (Çev. Ergun Özbudun), Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 7.

⁵² Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, s. 10.

Weimar (Almanya), 1920’de Avusturya, 1921 ve 1924 tarihlerinde ise Türkiye Cumhuriyeti.

İkinci anayasacılık dalgası 1945 ve 1958 yılları arasını kapsamaktadır. Huntington’a göre ikinci demokratikleşme dalgası İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından meydana gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı esnasında demokrasiyi savunan taraf olan müttefiklerin savaşta galip gelmesi bu dalgada etkisini göstermiştir. Almanya, İtalya ve Japonya gibi ülkelerde totaliter sistem son bulmuş ve demokrasiye geçme süreci gerçekleşmiştir.⁵³

Bu dalga döneminde şu ülkeler anayasalarını ilan etmişlerdir: 1946’da Japonya, 1947’de İtalya ve 1949’da Almanya yeni anayasalarını yapmışlar. 1920 Avusturya Anayasası da 1945’te yeniden yürürlüğe konulmuştur. Daha sonra 1946’da Fransa, 1953’te Danimarka, 1948’de Güney Kore, 1952 yılında ise Yunanistan.

Üçüncü anayasacılık dalgası 1974 ve 1978 yılları arasını kapsamaktadır. Üçüncü dalgada da tıpkı ikinci dalgada olduğu gibi dış müdahalelerin etkisi oldukça fazladır. Avrupa Topluluğu’nun (AT) bu dönemde dış politikasında farklı yol izlemeye başlaması, kilisenin kendi doğasına zıt düşerek otoriterizm karşıtı bir tavır izlemeye başlaması bu dış etkenlere örnek olarak gösterilebilir.⁵⁴ Bu dalga döneminde şu ülkeler anayasalarını ilan etmişlerdir: 1975’te Yunanistan, 1976’da Portekiz ve 1978’de İspanya.

Dördüncü anayasacılık dalgası 1990 yılında başlayarak günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dalga döneminde Doğu Blok’unun dolayısıyla Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte Doğu Avrupa’daki sosyalist rejimlerin yerini tek tek demokratik rejimler almıştır.⁵⁵ Şunu da belirtelim ki, burada vurgulanan “demokratikleşme” kavramı muğlaktır; zira pek çok post sosyalist ülke yeni dönemde otoriter bir sisteme geçiş süreci yaşamıştır. Bu durum anayasa yapımı ve siyasal sistem inşası sürecinde net bir şekilde gözlemlenmektedir. Totaliter sistemlerin dağılması sonucu ortaya çıkan yeni siyasal rejimler genellikle “demokrasiye geçiş” şeklinde

⁵³ Gürbüz Özdemir, “Huntington’un Demokratikleşme Dalgaları Bağlamında Türk Demokratikleşmesine Bakış ve 15 Temmuz’un Önemi”, *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2018, (ss. 27-51), s. 31.

⁵⁴ Gürbüz Özdemir, “Demokratikleşme Kavramı Bağlamında Arap Demokratikleşmesine İlişkin Bir Değerlendirme”, *TESAM Akademi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2017, (ss. 9-54), s. 17.

⁵⁵ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 71-72.

değerlendirilmektedir. “Demokratikleşme süreci” olarak adlandırılan süreç, demokratik bir sistem oluşturmaya başlayan devletlerin bu amaç doğrultusunda meydana getirdiği siyasi ve sosyal değişikliklerdir. Bu durumda olan devletler için “demokrasiye geçiş” ifadesi göreceli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Demokratikleşme süreçlerinin her zaman oybirliğine dayalı bir demokrasi ile sonuçlandığını söylemek doğru bir iddia olmayabilir. Çünkü “demokrasiye geçiş süreci” bazen yalancı demokrasi söylemleri ile biçim alan otoriter rejimlere kaymakta veya bu kayma gerçekleşmese dahi demokratik sisteme geçilmesi çoğu zaman birtakım güçler tarafından engellenmektedir.⁵⁶

Günümüzde dünya üzerinde anayasası olmayan devletlerin sayısı oldukça az miktardadır. Anayasası bulunan bütün devletler “anayasal devlet”tir şeklinde bir öncülün olması mümkün değildir. Anayasal devlet, bireylerin hak ve hürriyetlerinin güvenceye alınmasını öncelemekle birlikte; aynı zamanda demokrasi ile bir bütün haline gelerek anayasal demokrasiyi oluşturmaktadır.⁵⁷

İslam ülkeleri ise anayasal gelişimlerini İslam hukuku üzerine teşkil etmektedir. İslam hukuku ise temelde “Kuran” ve “sünnet” esaslarına dayanmaktadır. Kuran ve sünnette yer alan hükümler, İslam hukuku gereği siyasi iktidarı yani yöneticileri de bağlamaktadır. İslam hukukunun temel kaynakları herhangi bir siyasal sistemi öngörmemekle birlikte kurulan İslam devletinin bulunduğu sosyal yapı göz önünde tutularak uygun bir siyasal rejim benimsenmektedir. Devlet başkanı olmanın en önemli şartı adaletli olmaktır. İslam devletlerinde siyasi iktidarı sınırlayan ilk belge Medine Vesikasıdır.⁵⁸ İslam hukuku hükümlerine göre yönetilen ülkeler için bu kaynaklarda belirtilen hukukî kurallar, anayasal bir görünüme sahiptir. İslam ülkelerinde Medine Vesikasından sonra uzunca bir dönem anayasa niteliği taşıyan bu metnin yerine geçebilecek herhangi bir belge hazırlanmamıştır. Ancak ikame bir belgenin hazırlanmaması, İslam hukuk düzeninde devletlerin yapısı, işleyişi, erkleri gibi elzem hususların olmadığını göstermemektedir.⁵⁹

⁵⁶ Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2007, s.244.

⁵⁷ Şükrü Karatepe, *Anayasa Hukuku*, s. 13.

⁵⁸ Erdoğan Keskin, “Anayasacılık Bağlamında İslami Anayasacılık Kavramı ve Medine Vesikası”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Dergisi*, Cilt: 70, Sayı: 3, 2021, (ss. 957-990), s.961-965.

⁵⁹ Mehmet Âkif Aydın, “Anayasa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 1991, (ss. 153-164), s.154.

Çağdaş İslam ülkeleri arasında bulunan Bahreyn 1972 yılında bir kurucu meclis oluşturmuş ve 1973 yılında anayasasını resmi olarak ilan etmiştir. Birleşik Arap Emirlikleri 1972 yılında kurulmuş olmakla birlikte geçici bir anayasası bulunmaktadır. 1971 yılında bağımsızlığını kazanan Bangladeş, birçok kez değişiklik yapılmış olsa da halen 1972 yılında ilan ettiği anayasasını kullanmaktadır. Cezayir ilk anayasasını 1963 yılında, ikinci anayasasını ise 1976 yılında yürürlüğe koymuştur.⁶⁰

Doğu Türkistan bölgesinde ilan edilen ilk anayasanın ismi Kanun-i Esasi'dir. Bu anayasa Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin hemen ardından 1933 yılında oluşturulmuştur. Ne var ki, Doğu Türkistan'da kurulan bu birinci cumhuriyetin ömrünün kısa olması nedeniyle bu anayasa da etkinliğini kaybetmiştir. Bu anayasa ile ilgili detaylar İkinci Bölümde incelenecektir.

1.2.3. Anayasa Yapımı

Anayasa yapımı veya değiştirilmesi konusu, anayasa teorisinin hem tartışmalı hem de en önemli konularından biridir. Anayasanın yapımı veya değiştirilmesi dediğimiz zaman bu konuda iki temel ayrım yapıldığını görmekteyiz. Tam bu noktada ise “kurucu iktidar” kavramı ile karşılaşmaktayız.

Kurucu iktidar kavramını ortaya çıkaran kişi ve kavramın isim babası Sieyes'tir. Sieyes'in düşüncesinde kurucu iktidar ile kurulmuş iktidar arasında yapılmış olan ayrım dikkat çekmektedir. O'na göre anayasa tarafından yani kurucu iktidar tarafından kurulmuş iktidarlara her ne kadar karmaşık ve bölünmüş olsalar da “*her şey, genel iradede yani halktan ve ulustan gelmektedir.*”⁶¹

Sieyes'e göre doğa durumuna ait olan kurucu iktidar sınırlandırılmaz ve sahip olduğu gücü ulus olma yolunda ilerleyen halkın enerjisine borçludur. O kurucu iktidarı, “*hareket halindeki halk sınıflarının ulus olma yolundaki siyasal irade beyanı*”⁶²

⁶⁰ Yıldızhan Yayla, “Çağdaş İslâm Ülkeleri Anayasaları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 1991, (ss.164-194).

⁶¹ Kemal Gözler, *Kurucu İktidar*, 2. Baskı, Ekin Yayınları, Ankara, 2016, s. 22.

⁶² Aykut Çelebi, *Devlet, Toprak, Egemenlik: Carl Schmitt'in Düşüncesinde Siyasal Kavramı ve Kurucu İktidar Sorunu*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2008, s.186.

şeklinde tanımlayarak bu kavramı halkın genel iradesine ve ulus olma çabalarına bağlamıştır.

Anayasanın yapımı ve değiştirilmesi noktasında yapılan ayırmadan kurucu iktidar kavramının ortaya çıktığını söylemiştik. Yapılan ayırmadan doğal olarak iki kavram daha ortaya çıkmaktadır: Asli Kurucu İktidar (Anayasanın yapımı) ve Tali Kurucu İktidar (Anayasanın değiştirilmesi).

1.2.3.1. Asli Kurucu İktidar

Asli kurucu iktidar, fonksiyonu gereği siyasi olmanın yanı sıra aynı zamanda hukuki niteliğe sahip olan organların yaratılmasında rol oynamaktadır. Bu organlar kurulmuş iktidar olarak bilinmektedir. Kurulmuş iktidarlar; kurucu iktidar tarafından yaratılan ve devletin birtakım yetkilerini kullanabilme hakkını elinde bulunduran organlardır.⁶³

En kabaca tanımıyla yeni bir anayasa yapma yetkisini elinde bulunduran asli kurucu iktidar; herhangi bir hukuk normu ile sınırlandırılmamış ve hukuksal bağlılığı olmayan bir siyasi ve hukuki yapı olan devleti oluşturmanın yanı sıra devletin en temel hukuk argümanı olan anayasayı da yapan iktidardır. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere tamamen hukuk dışı bir olgu olan asli kurucu iktidar, mevcut hukuk boşluğundan yararlanmaktadır.⁶⁴

Asli kurucu iktidarın ortaya çıktığı haller bilindiği üzere hukuk boşluğu olan zamanlardır. Bunlara en yaygın örnekler; devrim ve darbe halleridir. Bir ülkede devrim, siyasi darbe, ihtilal gibi olayların yaşanması hukuk boşluğu yaratmakta ve dolayısıyla asli kurucu iktidarı meydana getirmektedir. Aynı zamanda daha önce sömürge altında olan bir ülkenin bağımsızlığına kavuşması veya bir devletin parçalanarak birden fazla bağımsız devlet meydana getirmesi de hukuk boşluğu yaratan durumlardandır. Bu

⁶³ Gülşah Yalçın Güler, “Anayasa Değişiklikleri, Kurucu İktidarlar ve Meşruiyet”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı: 66, 2007, (ss. 35-46), s. 36.

⁶⁴ Tefik Gülsoy, “Anayasa Yapımı ve Türkiye’de Anayasa Arayışları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3, 2013, (ss. 1-22), s. 9.

durumlardan herhangi birinin yaşanması neticesinde asli kurucu iktidar yeni bir anayasa yapmakta⁶⁵ ve aynı zamanda yeni bir politik düzen tayin etmektedir.⁶⁶

Dar anlamda yeni bir devlet kuran ve bu devletin ilk anayasasını oluşturan asli kurucu iktidar; kendinden önce mevcut olan değerleri ve özellikle hukuk rejimini yok sayarak yeni bir hukuki sistem, siyasal rejim meydana getirmektedir. Asli kurucu iktidarı olmayan bir anayasa kesinlikle düşünülemez. E. Sieyes bu durumu “*kurucu iktidar olmadan anayasa olmaz*” sözleri ile ifade etmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki her anayasa, onu oluşturan asli kurucu iktidarın kişiliğinin bir yansımasıdır. Yani bir anayasanın niteliği, yaratıcısının karakteri ile yakından ilişkilidir.⁶⁷

Asli kurucu iktidarın farklı şekillerde anayasa yapma biçimleri bulunmaktadır. Asli kurucu iktidarın oluşturulması noktasında karşımıza çıkan usuller ile ilgili İbrahim Ö. Kaboğlu şu ifadeleri kullanmıştır:

Anayasa yapımında, yani asli kurucu iktidarın oluşumunda otoriter usüller ve demokratik usüller ayrımı yapılır. Birincisi daha çok tarihi bir kategoridir. Fakat ne demokratik olmayan usüller ne de demokratik usüller tek biçimli olmaktan uzaktır. Otoriter usüllerin ortak paydası, halkı dışlamalarıdır; demokratik usüller ise, anayasa yapım sürecine halkın katılım şekline ve/veya temsilcilerinin sahip olduğu yetkiye göre değişir. Bununla birlikte, ayrım çizgisi kesin olmayıp, geçişler ve ara durumlar, farklı öğeler her zaman vardır.⁶⁸

Tablo 2: Anayasa yapma usulleri

Monarşik Usuller	Demokratik Usuller
<i>a) Ferman</i>	<i>a) Kurucu Meclis</i>
<i>b) Misak</i>	<i>b) Kurucu Referandum</i>

Anayasa yapma biçimlerinden biri olan monarşik usullerde kral, padişah ya da hükümdar o ülkenin en üstün otoritesidir. Böyle bir durumda asli kurucu iktidar yetkisi bu tek otoriteye aittir. Ancak bazen hükümdar bu yetkisini bir kurul ile

⁶⁵ Daha önce kullanılmakta olan bir anayasa varsa önce bu anayasa ilga edilir, daha sonra yeni bir anayasa hazırlanır.

⁶⁶ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 104-105.

⁶⁷ Abdullah Sezer, 1982 Anayasası Ekseninde Türev Kurucu İktidar Yetkisinin Sınırları ve Yargısal Denetimi, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s.23.

⁶⁸ İbrahim Özden Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.23.

paylaşabilmektedir. Monarşik usuller, kendi içerisinde *ferman* ve *misak* olarak ikiye ayrılmaktadır.

Tahmin etmesi çok güç olmayan ferman usulü anayasalar, iktidarın (padişah, kral, hükümdar vs.) tek taraflı iradesi ile ortaya çıkmaktadır. Hükümdarın kendi arzusu ve isteği dışında kimsenin onu sınırlandırma yetkisi bulunmamaktadır. Kendi rızasıyla ve tek başına yayımladığı ferman ile sahip olduğu yetkilerini sınırlandırmıştır. Bu yönüyle fermanlar hükümdarların kendi tebaasına bir armağanı, bir bağıdır. Bu durum da yine hükümdarın yüceliğini göstermektedir. Şu noktaya dikkat çekmek gerekir ki; fermanlar, mutlak monarşik bir sistemden sınırlı monarşi rejimine geçişte önemli bir aşamadır. Anayasacılık penceresinden bakıldığında fermanlar daha demokratik bir düzene geçiş açısından önemli bir adımdır. Ancak bu belgelerin hükümdar açısından bir bağlayıcılığı söz konusu değildir. Bunun sebebi ise fermanların hükümdar tarafından tek taraflı bir işlem olmasıdır. Tek taraflı bir işlem olması fermanın hükümdarın kendi inisiyatifinde olduğunu ve dilediği taktirde geri alabileceğini veya ferman üzerinde kimseye hesap vermeden değişikliğe gidebileceğini göstermektedir.

Anayasa yapımı usullerinden olan bir diğer usul *misaktır*. Misakın fermanla farkı hükümdarın karşısında bir meclisin veya kurulun var olmasıdır. Öyle ki bu kurul hükümdara kendini kabul ettirmiş ve gereken hallerde onu sınırlandırabilme yetkisini eline almıştır. Bu tarz durumların olduğu ülke ve devirlerde hükümdarın tek taraflı bir iradeye sahip olması söz konusu değildir. Burada hükümdarın iradesinin yanı sıra onu sınırlayan bir meclisin iradesinin de bulunduğu dikkate alınır, çift taraflı bir iradede söz edilebilir. Misak kelimesinin sözlük anlamına bakacak olursak TDK bu kavramı, “*sözleşme, antlaşma, bağlaşma*” şeklinde tanımlamaktadır.⁶⁹ Bu tanımdan hareketle misakın, hükümdar ile karşısında bulunan meclis arasında yapılmış olan bir tür sözleşme olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sistemde hükümdarın, hükümdar olabilmesi ve hükümdar olarak kalabilmesi için meclisin kendisine dayattığı koşulları kabul etmesi ve yerine getirmesi bir zorunluluktur. Burada görülmektedir ki; hükümdar meclisin onayını ve bağlılığını kazanabilmek için kendisinin sahip olduğu birtakım haklarından feragat etmektedir. Bu sistemde monarşik yapı epey çürümüş ve tamamen olmasa da halkın egemenliğinin yolu yavaş yavaş açılmaya başlamıştır. Misakın iki taraflı bir

⁶⁹ Arapça kökenli, eskimiş bir kelimedir. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 21.12.2022).

anlaşma olması nedeniyle hükümdarın bu anlaşmadan tek taraflı bir vazgeçiş söz konusu olamaz. Buradan anlaşılacağı üzere misak, hükümdar açısından bağlayıcı bir niteliğe sahiptir.

Anayasa yapım biçimlerinden olan diğer bir usul, demokratik usuldür. Demokratik usullerde tek bir karar mekanizmasının varlığı söz konusu değildir. Burada asli kurucu iktidar milletin veya halkın elindedir. Demokratik usuller kendi arasında kurucu meclis ve kurucu referandum olarak ikiye ayrılmaktadır.

Kurucu meclis usulü anayasa yapımında milli egemenlik ilkesi hakimdir. Halkın kendileri için seçtikleri temsilcilerden oluşan bir meclis bulunmaktadır. Bu meclise konvansiyon veya kurucu meclis adı verilmektedir. Kuzey Amerika, konvansiyon usulünün ortaya çıktığı ve uygulandığı ilk yer olarak bilinmektedir. Kurucu meclis usulünde vatandaşlar anayasa yapımı sürecine doğrudan dahil olmazlar. Bu tip anayasa yapımında temsili demokrasi ilkesinin gereklilikleri uygulanmaktadır.

Milli egemenlik ilkesi yerine halk egemenliği ilkesinin tercih edildiği kurucu referandum usulünde ise yarı-doğrudan demokrasi yöntemi benimsenmiştir. Yarı-doğrudan demokrasilerde halkın oylama şansının bulunduğu bir referandumun varlığı söz konusudur. Böylece halk anayasa yapımında doğrudan söz sahibi konumundadır.

1.2.3.2. Tali Kurucu İktidar

Tali kurucu iktidar, gereken hallerde anayasa değişikliği sürecinde etkin olan iktidardır ve bu görevinden ötürü asli kurucu iktidarın türevi olarak da bilinmektedir.⁷⁰ Asli kurucu iktidarın yapmış olduğu anayasa, tali kurucu iktidarın sınırlarını çizmektedir. Tali kurucu iktidarın yapmış olduğu anayasa değişiklikleri, mevcut anayasada belirtilmiş olan kurallar çizgisinde kalmak zorundadır.⁷¹ Tam bu noktada tali kurucu iktidarın sahip olduğu iki temel özellik ortaya çıkmaktadır. Birincisi, bu iktidarın asli kurucu iktidarın tam tersi biçimde hukuki bir niteliğe sahip olmasıdır. İkinci özellik ise tali kurucu iktidarın sınırlı bir iktidar olmasıdır.

⁷⁰ Hasan Küçükaya, “Şiddeti Doğuran Bir Faktör Olarak Kurucu İktidar Sorunsalı”, *II. Hukukun Gençleri Sempozyumu: Şiddet Döngüsünü Kırmada Hukukun Rolü*, Umut Vakfı Araştırma Merkezi, Ankara, 2011. (ss.1-12), s.2.

⁷¹ Tefik Gülsoy, “Anayasa Yapımı ve Türkiye’de Anayasa Arayışları”, s.9.

Anayasa değişikliği yapılırken değiştirilmesi yasaklanan maddeler hariç diğer tüm maddeler değiştirilebilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki; anayasada geniş kapsamlı bir değişiklik yapılabileceği gibi aynı zamanda sadece bir kelime de değiştirilebilir. Tek bir kelimenin değiştirilmiş olması da anayasa değişikliği kapsamına girer ve aynı kurallara tabi olunur. Arada sadece nicel anlamda bir fark bulunmaktadır.

Tali kurucu iktidarın sınırlı bir iktidar olduğunu az önce belirtmiştik. Bu sınırlar üç kategoride incelenmektedir:

1. Maddi (İçeriksel) sınırlar: Anayasalarda bulunan değiştirilmesi yasak olan maddeleri kapsamaktadır. Bu tarz maddeler genellikle devletin şekli, yapısı ve ideolojik temelleri ile ilgili olabilmektedir. 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın dördüncü maddesi bu kapsam içine girmektedir.
2. Zamansal sınırlar: Tali kurucu iktidarın anayasa değişikliği yapma yetkisinin bazı durumlarda süre veya dönem olarak sınırlandırılmasıdır. Belirtilen süre içinde değişiklik yapmak söz konusu olamaz. Bu duruma örnek olarak 1976 Portekiz Anayasası gösterilebilir.
3. Biçimsel sınırlar: Anayasaların değiştirilme biçimlerini kendisinin belirlemesidir. Bu tip anayasalar çoğunlukla katı anayasalardır. Tali kurucu iktidar bu anayasalarda belirtilen usullerin dışına çıkamaz.

Tali kurucu iktidar, anayasa değişikliği yaparken anayasada belirtilen usullere uyması gerekmektedir. Bu usuller genellikle üç aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar ve sıralaması aşağıdaki gibidir:

- Teklif Safhası
- Karar Safhası
- Onay Safhası

Her anayasa değiştirilmek istendiğinde izlenen ilk yol bu konuda bir teklif vermektir. Teklif safhası ülkelere ve anayasalara göre değişiklik göstermektedir. Bazı ülkelerde (ABD, Türkiye) bu yetki sadece yasama erkine verilmekteyken, bazı ülkelerde (Fransa, İspanya) bu yetkiyi yasama ve yürütme erkleri ortak kullanmaktadırlar. Bazı

ülkeler (İsviçre, Romanya) ise teklif verme hakkını yasama ve yürütme erkleri ile birlikte aynı zamanda halka da tanımıştır.⁷²

Anayasa değişikliği için verilen teklifin yasama organınca karara bağlanabilmesi sürecinde birden fazla görüşme yapılmakta ve bu görüşmeler arasında anayasanın öngördüğü kadar süre bulunması gerekmektedir. Yine aynı şekilde anayasada belirtilen usullere göre oylama yapılmalı ve genellikle de nitelikli çoğunluk ile karar verilmektedir.⁷³

Daha sonra yasama organı tarafından karara bağlanan anayasa değişikliği teklifinin onay süreci başlamaktadır. Bu noktada yürütme erkinin başı olan devlet başkanının verilen kararı veto etme veya halkoyuna sunma gibi inisiyatifleri kullanma hakkı bulunmaktadır. Özellikle son dönemlerde anayasa değişikliği konusunda son sözün halka bırakılması oldukça tercih edilen bir yöntemdir.⁷⁴

Genel olarak toparlayacak olursak; anayasa yapımını incelediğimiz zaman karşımıza kurucu iktidar kavramının çıktığını ve bu iktidarın da iki çeşidi olduğunu dile getirdik. Asli Kurucu İktidar ve Tali Kurucu iktidarların birbirinden farklı olan noktalarını tablo halinde ortaya koyabiliriz:

Tablo 3: Asli Kurucu İktidar/ Tali Kurucu İktidar karşılaştırması

Asli Kurucu İktidar	Tali Kurucu İktidar
Yeniden, sıfırdan bir anayasa yapmaktadır.	Mevcut olan anayasa üzerinde birtakım değişiklikler yapmaktadır.
Devrim, savaş (ihtilal), darbe gibi ülkede hukuki boşluk doğmasına sebep olacak durumlarda ortaya çıkmaktadır.	Herhangi bir hukuk boşluğundan faydalanmaz. Normal dönemlerde bulunmaktadır.
Sahibi fiilen en güçlü olanlardır.	Sahibi anayasanın yetki verdiği organlardır.
Hukuk dışıdır.	Hukuki nitelik taşımaktadır.
Herhangi bir kişi, metin veya organ tarafından sınırlandırılmamıştır. Sınırsızdır.	Anayasanın çizdiği sınırlarda kalmak zorundadır. Sınırlıdır.

⁷² Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 123.

⁷³ Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım (Temel İlkeler. Kavram ve Kurumlar)*, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021, s. 207.

⁷⁴ Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım...*, s. 209-210.

Önceden belirlenmiş herhangi bir biçimi veya usulü bulunmamaktadır.

Anayasa tarafından belirtilmiş usullere tabidir.

1.2.4. Anayasa Türleri

Ülkelerin politik ve iktisadi sistemlerine, siyaset geleneklerine ve benimsedikleri ideolojilere göre farklı anayasa türleri bulunmaktadır. Bu anayasa türleri; anlam bakımından, şekil bakımından, değiştirilmeleri bakımından ve yazılışları bakımından olmak üzere dört ayrı grupta incelenebilir.

Tablo 4: Anayasaların sınıflandırılması

Anlam Yönünden	Şekil Yönünden	Değiştirilişleri Yönünden	Yazılımları Yönünden
Geniş Anlamda	Yazılı Anayasa	Katı Anayasa	Kazuistik Anayasa
Dar Anlamda	Yazısız Anayasa	Yumuşak Anayasa	Çerçeve Anayasa

Anayasalar *anlamlarına göre* geniş ve dar olarak iki ayrı grupta ele alınmaktadır. Ne zaman, kim tarafından, hangi yöntem ile yapıldığı net olarak belli olmayan geniş anayasalar; devlet de dahil olmak üzere tüm kamu kurumlarının yapısını, işleyişini, görev ve yetkilerini düzenleyen, organları arasındaki ilişkilere yön veren ve bireylerin temel hak ve hürriyetlerini konu edinen yazılı veya yazısız fark etmeksizin tüm hukuk normlarını içinde barındıran anayasalardır. Dar anlamda anayasa ise devletin yapısı, işleyişi, bireylerin temel hak ve hürriyetleri gibi temel konuların anayasa olarak adlandırılmış yazılı ve hukuki bir belgede düzenlenmiş olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵

Anayasalar *şekil yönünden* yazılı ve yazısız anayasalar olarak incelenebilir. Yazılı anayasalarda devlet yapısı ile ilgili temel ve kesin bilgilerin yanı sıra, bireylerin temel hak ve hürriyetlerinin de bulunduğu kâğıt üstünde yazılı bir metin söz konusudur. Bu metinde gerekli tüm normlar sistematik biçimde ve maddeler halinde düzenlenmiştir. Bu anlamda 1787 tarihli ABD Anayasası yazılı anayasanın ilk örneğini teşkil ederken, ikinci yazılı anayasa olarak ise 1791 Fransız Anayasası kabul görmektedir.

⁷⁵ Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım...*, s. 118-120.

Yazısız anayasalar; geleneksel anayasa veya teamülî anayasa olarak da bilinmektedir. Bu tür anayasalarda -yazılı anayasaların aksine- devlet yapısı veya hak ve özgürlüklerle ilgili normları içeren kâğıt üzerinde hazırlanmış, yazılı bir metin bulunmamaktadır. Bu tür anayasalar toplumda uzun yıllar boyunca sürekli bir biçimde uygulanmış olan ve bu nedenle de toplum nezdinde bağlayıcı olduğuna inanılan normlardan oluşmaktadır. İngiltere, bu tür geleneksel anayasaya verilebilecek en önemli örnektir.⁷⁶

Bir kuralın teamülî anayasa kuralı olarak belirlenebilmesi için bu kuralın şu üç şartı yerine getiriyor olması gerekmektedir:

- Maddi Şart: Söz konusu kuralın mevcut toplumda uzun yıllar boyu kesintisiz bir biçimde sürekli olarak tekrarlanması yani uygulanıyor olması gerekmektedir.
- Manevi Şart: Söz konusu kuralın toplum nezdinde uyulması mecburi bir kural olduğuna dair ortak bir inancın oluşmuş olması gerekmektedir.
- Hukukilik Şartı: söz konusu kuralın, mevcut hukuk düzenince bir yaptırımının bulunması gerekmektedir.

Geleneksel anayasalarda her ne kadar belli başlı yazılı bir metnin varlığı söz konusu değilse de devletin kuruluş ve işleyişine dair birtakım normların yazılı olduğu belgelerin varlığından söz edilebilir. Örneğin İngiltere’de devletin kuruluşuna ve bireylerin temel hak ve hürriyetlerine dair kuralları içeren bazı belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden bazıları; Magna Carta Libertatum (1215), Petitton of Rights (1628), Habeas Corpus Act (1679), Bill of Rights (1689)’tır.⁷⁷

Değiştirilişleri yönünden anayasalar katı anayasa ve yumuşak anayasa olarak ikiye ayrılmaktadır. Yumuşak anayasaların -bir diğer isimle esnek anayasaların- değiştiriliş biçimi usul bakımından normal bir kanun ile benzerlik göstermektedir. Değiştirilmesi yönüyle İngiliz Anayasası yumuşak (esnek) anayasalara örnek olarak gösterilebilir. Genellikle geleneksel (yazısız) anayasalar yumuşak anayasa olarak değerlendirilse de buradan yazılı olan tüm anayasaların katı (sert) anayasa olduğu yönünde bir fikre kapılmak doğru değildir. Katı (sert/bükülemez) anayasalar normal

⁷⁶ Namık Kemal Öztürk, *Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2021, s. 31.

⁷⁷ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 54.

kanunlara dolayısıyla yumuşak anayasalara nazaran daha farklı usul ve aşamalar ile değiştirilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde 1921 anayasası dışındaki diğer tüm anayasalar katı anayasa olarak değerlendirilmektedir. Anayasaların katı anayasa olarak düzenlenmesi iki temel sebebe ve amaca dayanmaktadır. Bunlar; anayasanın üstünlüğünü sağlamak ve anayasa yapıcının koyduğu değeri günlük politik hevesler yüzünden kurban edilmesini engellemektir. Bir anayasayı katı anayasa olarak düzenlemenin farklı yöntemleri bulunmaktadır: Değiştirilemeyecek maddeler, farklı prosedürlerin uygulanması, süre yasağı ve son olarak nitelikli çoğunluk kuralı bu yöntemler arasında sayılabilir.⁷⁸

Yazılımlarına göre kazuistik anayasanın bir diğer ismi ayrıntılı anayasadır. Bu tip anayasalarda, devletin kuruluşu, yapısı, işleyişi, bireylerin temel hak ve hürriyetleri gibi konular oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Ayrıca olası muhtemel her olaya karşın kendi içinde bir çözüm barındırmaktadır. Bu anlamda kazuistik anayasalar düzenleyici bir rol üstlenmekte ve dolayısıyla çok fazla maddeden oluşmaktadır. Hindistan anayasası ayrıntılı anayasalara verilebilecek en iyi örnektir. Yazılım şekline göre kazuistik anasadan ayrılan çerçeve anayasa ise ayrıntıya ineksizin yalnızca genel hükümlerin düzenlendiği anayasa türüdür. Çerçeve anayasalar ayrıntı gerektiren durumları anayasada belirtmek yerine, ayrıntı verilmesi gereken durumlarda kanunlara başvurmakta ve dolayısıyla anayasayı kanunlar ile desteklemektedir.

1.2.5. Anayasaların Sistematiği ve Biçimsel Özellikleri

Bir devletin temel hukuki belgesi olan anayasalar, ait olduğu devletin yapısını, işleyişini, erklerin yetkilerini ve bu erkler arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir. Anayasaların belirli bir sistematiği ve biçimsel özellikleri bulunmaktadır. Bunlar genel hatlarıyla aşağıdaki gibidir:

- Giriş (Önsöz veya Başlangıç kısmı olarak da geçmektedir.)
- Devletin Yapısı ve İşleyişi
- Temel Hak ve Özgürlükler
- Değiştirme Usulleri
- Geçici Hükümler

⁷⁸ Namık Kemal Öztürk, *Anayasa Hukuku*, s. 34-36.

Anayasaların başlangıç kısımlarının kendilerine has özellikleri mevcuttur. Bu metinlerin anayasaya dahil olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Önsöz kısımları genellikle süslü ifadeler içermekte ve anayasa metninin dayanağı olan temel ilkeleri belirtmektedir.

Anayasanın devletin yapısını ve işleyişinin anlatıldığı kısımda genellikle anayasanın ait olduğu devletin hükümet yapısı incelenmektedir. Benimsenmiş ve uygulanmakta olan hükümet sisteminin belirtildiği bu bölümde kuvvetler ayrılığı ilkesini esas alan çoğu ülkede devletin organları tek tek ele alınmaktadır. Çoğunlukla yasama, yürütme, yargı erklerinin yetkileri ve temel görevleri de bu bölümde dile getirilmektedir.

Hemen hemen her demokratik anayasada “temel hak ve hürriyetler” bölümü bulunmaktadır. Temel hak ve hürriyetler anayasa tarafından güvence altına alındığı için devletin hiçbir organı bu haklar üzerinde bir değişiklik yapamaz ve kaldıramaz. Ancak kolektif yaşamda yaşanması muhtemel çatışmaları minimum seviyeye indirmek için temel hak ve hürriyetlerde hukuki bakımdan sınırlandırma getirmek toplumsal bir ihtiyaçtır.⁷⁹

Anayasa metninde yer alan “Değiştirme usulleri” yani “son hükümler” bölümü anayasada herhangi bir değişiklik yapılmasının gerektiği durumlarda uyulması gereken prosedürleri konu almaktadır. Kısaca anayasa değişikliğinin nasıl yapılacağını ve bu sürecin nasıl işleyeceğinin haritasını çizmektedir.

Son olarak “geçit hükümleri” veya “geçici hükümler” kısmı farklı hükümlerin çatıştığı durumlarda nasıl bir çözüm yolu izleneceğini belirlemektedir. Kısaca geçit hükümleri, herhangi iki anayasa hükmü arasında bir çelişkinin oluşması durumunda hangi hükmün öncelikli olduğuna karar verme noktasında başvuru hükümleridir. Geçit hükümleri genellikle devlet geleneği oturmuş, tecrübeli ülkeler için geçerlidir. Bu sebeple Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti anayasası ilk deneme olduğu için bu kapsam dahilinde değerlendirilmeyebilir.

⁷⁹ Mustafa Demirkol, “Kişi Hak ve Hürriyetlerinin Korunması Karşısında Anayasa Madde.13, Bu Hükme Aykırı Yasal Düzenleme ve Faaliyetlerin Anayasa Madde.11 Açısından Değerlendirilmesi”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: ICOMEP 2017 Özel Sayısı, 2017, (ss. 17-27), s. 19.

1.3. Modernleşme

1.3.1. Modernleşmenin Kuramsal Temeli

TDK, modernleşme kavramını “çağdaşlaşma” şeklinde tek kelimele bir açıklamaya tabi tutmanın yanı sıra, çağdaşlaşma kavramını ise “*çağdaşlaşmak işi, çağcullaşma, modernleşme, asrileşme, muasırlaşma, modernizasyon*”⁸⁰ şeklinde açıklamıştır. Ahmet Cevizci modernleşme kavramını;

Eski ve geleneksel toplumların modern olmalarına, moderniteye ulaşmalarına imkân veren süreçler için kullanılan genel terim. Sınırları genişleyen kapitalist dünya pazarının hızlandırdığı bilimsel ve teknolojik keşiflerle yeniliklerin, sanayideki ilerlemelerin, nüfus hareketlerinin, ulus devletleri ve kitlesel hareketlerin doğuşuyla birlikte ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişimlerin birliği.⁸¹

şeklinde tanımlamış ve kavramı siyasi, kültürel, ekonomik, toplumsal boyutlarıyla ele almıştır.

Bir toplumun kendinden ileri seviyedeki diğer toplumlara yetişebilmesi için sarf ettiği gayretlerin toplamı olarak ele alındığında modernleşme, kendiliğinden veya dış etkenlerin etkisiyle meydana gelen bir toplumsal değişim olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸² Fuat Ercan toplumsal değişim kavramını “*bir bütün olan toplumun, kendisini tanımlayan temel özelliklerinden zaman içinde nicelik ve nitelik farklılaşması*”⁸³ şeklinde ifade etmiştir. Toplumlar arasında bulunan çeşitli kurumlar ve ilişkiler devamlı olarak değişim içerisindedirler. Bu nedenle modernleşme olgusu toplumda bulunan kurum ve ilişkilerin gelişmesi değil, örnek alınan gelişmiş toplumlara yetişebilmek için gösterilen gayretler sürecidir. Bu boyutuyla modernleşmeyi bir *kültür değişimi* olarak niteleyenler de bulunmaktadır.⁸⁴

Halil İnalçık’a göre bir toplumun diğer toplumdaki daha üstün olduğunu veya olmadığını ölçebilecek herhangi bir tarafsız ölçek gerçekte bulunmamaktadır. Aynı zamanda İnalçık’a göre içinde kendiliğinden bir değer hükmü taşıyan mefhumlardan biri

⁸⁰ <https://sozluk.gov.tr/>

⁸¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul, 1999, s.603.

⁸² Murat Baran, “Avrupa’da Gelişen Modernlik ve Modernleşme Anlayışları ve Bu Anlayışların Türkiye’ye Yansımalarına Tarihi Sosyolojik Açıdan Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Cilt: 8, Sayı: 11, 2013, (ss. 60-84), s. 58.

⁸³ Fuat Ercan, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişim*, Yar Yayınları, İstanbul, 1993, s.34.

⁸⁴ Murat Baran, “Avrupa’da Gelişen Modernlik...”, s.59.

olarak modernleşme kavramı; sosyolojik literatür açısından gelişmiş- gelişmemiş toplumdan ziyade kültür değişimi kavramı içinde incelenmektedir. Malinovski'ye göre modernleşme “bir toplumun mevcut düzenini, yani toplumsal, maddi ve manevi kültürünü bir tipten başka bir tipe çeviren bir işlem veya süreçtir.” Bir değer hükmü taşıyan modernleşme kısacası; mevcut toplumsal düzenden, daha gelişmiş bir toplumsal düzene geçme davranışını ifade etmektedir.⁸⁵

Niyazi Berkes, modernleşme kavramı yerine Fransızcadaki *laicisme*'in anlamdaşı olan ve *secularism*'e denk düşen çağdaşlaşma kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Çağdaşlaşmayı, din-devlet veya din-kilise ayrımından ziyade daha geniş anlamıyla kutsal hale getirilmiş geleneklerden kurtulma olarak ele almaktadır. Berkes, dini geleneğin savunma kalesi olarak nitelendirmiş ve toplumun törelerinin bireylere din çatısı altında bir gereklilik olarak empoze edildiğini, aynı zamanda değişimden korkan toplumun din şemsiyesi altında toplandığını vurgulamıştır. Öyleyse çağdaşlaşma, geleneksel kuralların dinsel kurallar olduğu sanılan toplumlarda, yalnız politika alanında değil, diğer alanlarda da değişmeyen kutsal kuralların sarsılması olarak ifade edilebilir. Çağdaşlaşma kutsal olanın etkisizleşmesi, hiçe indirgenmesi şeklinde meydana gelmekle birlikte aynı zamanda ilerleme, gelişme ve din ile devlet arasındaki dengeyi sağlama olarak karşınıza çıkmaktadır.⁸⁶

Modernleşme eskiyi geride bırakıp yeniye başlamayı ifade ettiğinden dolayı bugüne ait olan bir şeydir ve bugün modern olan şey yarın daha modern olabilir. Sosyal bilimlerin alanındaki anlamıyla modernleşme, toplumun (özellikle Batı toplumu) ilerleyişi ile alakalı çok iyi tasvir edilmiş tarihsel gelişim çizgisi ile yakından ilgilidir. Modernleşme, toplumun bugününü şekillendiren ve geleceğini yönlendiren yapısal, kültürel vb. değişimlerin birbirine karışarak bütünleşmiş halidir. Modernleşme tikel bir değişmeden ziyade, birbiri ile iç içe geçmiş bu değişim süreçlerinin bütününe ifade etmektedir. Modernleşme, sanayileşmeye dayanır ancak sadece bununla sınırlı değildir. Sanayileşmenin beraberinde getirmiş olduğu (doğurduğu sonuçlar) kentleşme, dinin arka planda kalması, zihniyetin yanı sıra davranışların da rasyonelleşmesi,

⁸⁵ Halil İnalçık, “Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi”, *Bellekten*, Cilt: 52, Sayı: 204, 1988, (ss. 985-992), s.985.

⁸⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, 1973, s.15-20.

demokratikleşme vb. gibi birçok siyasal, kültürel ve toplumsal değişimleri de kapsamaktadır.⁸⁷

Yapısal bakış açısına göre modernleşme, bir farklılaşma sürecidir. Kültürel bakış açısına göre modernleşme, akılcılaştırma yani rasyonelleştirme sürecidir. Kişilik ile ilgili bağlamda modernleşme, bireycileştirme anlamını ifade ederken; fizik ve biyolojik doğa boyutuyla ele alındığında modernleşme, evcilleştirme süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernleşmenin söz konusu bu dört olgusu da iç içe geçmiş durumda ve bileşim haline gelmiştir. Hatta çoğu zaman birbirlerinin görünmeyen yüzlerini oluşturmaktadırlar.⁸⁸

Berman, modernleşmenin ve modernizmin mantığını incelediği eseri *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*'da modern hayatın birçok kaynaktan beslendiğini ifade etmiş ve bu kaynakları şu şekilde sıralamıştır:

Fiziksel bilimlerde gerçekleşen, evrene ve onun içindeki yerimize dair düşüncelerimizi değiştiren büyük keşifler; bilimsel bilgiyi teknolojiye dönüştüren, yeni insan ortamları yaratıp eskilerini yok eden, hayatın tüm temposunu hızlandıran, yeni tekelleri iktidar ve sınıf mücadelesi biçimleri yaratan sanayileşme; milyonlarca insanı atalarından kalma doğal çevrelerinden koparıp dünyanın bir başka ucunda yeni hayatlara sürükleyen muazzam demografik altüst oluşlar; hızlı ve yoğun kez sarsıntılı kentleşme; dinamik bir gelişme içinde birbirinden çok farklı insanları ve toplumları birbirlerine bağlayan, kapsayan kitle iletişim sistemleri; yapı ve işleyiş açısından bürokratik diye tanımlanan, her an güçlerini daha da arttırmak için çabalayan ve gitgide güçlenen ulus-devletler; siyasal ve ekonomik alandaki egemenlere karşı direnen, kendi hayattan üzerinde biraz olsun denetim sağlayabilmek için didinen insanların kitlesel toplumsal hareketleri; son olarak, tüm bu insanları ve kurumları bir araya getiren ve yönlendiren, keskin dalgalanmalar içindeki kapitalist dünya pazarı.⁸⁹

Bu kaynakların hepsini girdap olarak vurgulayan Berman, bu girdabı sürekli olarak yaşatan süreçleri modernleşme olarak adlandırmış, modern olmayı ise “*bizlere serüven, güç, coşku, gelişme, kendimizi ve dünyayı dönüştürme olanakları vaat eden; ama bir yandan da sahip olduğumuz her şeyi, bildiğimiz her şeyi, olduğumuz her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır kendimizi*”⁹⁰ şeklinde ifade ederek modernleşmeyi yeni olanı inşa ederken, sahip olunanı (yani eskiyi) yok etmesi yönüyle eleştirmiştir. Bu sözlerin ardından ise;

⁸⁷ Hans Van Der Loo; Willem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, (Çev. Kadir Canatan), İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 13-15.

⁸⁸ Hans Van Der Loo; Willem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, s. 38-39.

⁸⁹ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.28.

⁹⁰ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, s. 27.

Modern ortamlar ve deneyimler coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçer; modernliğin, bu anlamda insanlığı birleştirdiği söylenebilir. Ama, paradoksal bir birliktir bu, bölünmüşlüğü birliğidir. Bizleri sürekli parçalanma ve yenilenmenin, mücadele ve çelişkinin, belirsizlik ve acının girdabına sürükler. Modern olmak, Marx'ın deyişiyle “katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği” bir evrenin parçası olmaktır.⁹¹

ifadelerini kullanarak modernleşmenin insanları parçalayarak birleştirme özelliğine vurgu yapmış ve meydana gelen bu birleşmenin kendi içinde çelişkileri bulunduğunu dile getirmiştir.

Toplumun geleneksel toplumdan modern topluma dönüşürken tecrübe ettiği değişim evreleri şeklinde bir ifade bulan modernleşme; skolastik düşüncenin üzerinin tozlandığı Aydınlanma dönemi, ardından bilimsel gelişmelerin gerçekleşmesi ve Fransız devriminin toplumsal yapıda önemli değişiklikler meydana getirmesi gibi maddi süreçlerin tümüdür.⁹² Bu gelişmelerin doğum yerinin Batı olması nedeniyle, modernleşme olgusu da batı toplumunda hayat bulmuş ve diğer toplumları da yavaş yavaş etkisi altına almayı başarmıştır.

Birbirinden karmaşık süreçleri ifade eden modernleşmeye geçişi belirleyen temelde bilimsel devrim, siyasal devrim, kültürel devrim ve sanayi devrimi şeklinde dört çeşit devrimin varlığından söz edilebilir. Bu devrimlerin izdüşümleri düşünsel boyut, siyasal boyut, sosyo-kültürel boyut, ekonomik boyut şeklindedir.⁹³

Smith modernleşmenin analitik, tarihsel ve geliştirilmiş bir çeşit politika türü şeklinde üç tipi bulunduğunu öne sürmektedir. Analitik olan birinci tip; modernleşmekte olan toplumun yapısını ve deneyimlemekte olduğu toplumsal süreci teorik ve kuramsal özelliklerini ifade etmektedir. Kavramın tarihsel boyutu, belirli bir döneme işaret etmektedir. İşaret edilen dönem; Avrupa’da Rönesans ve Reform dönemlerinden başlayarak, Fransız ve sanayi devrimleri ile birlikte laikleşmenin başlaması ve kapitalizmin doğuşuna kadar olan dönemi kapsamaktadır. Buradaki anlamı ile modernleşme geleneksellikten, çağdaşlığa geçişin simgesidir. Üçüncü tip modernleşme; çeşitli hükümet liderlerinin veya bazı seçkinlerin izlemiş olduğu siyasetlere takılan ad

⁹¹ Marshall Berman, a.g.e., s. 27.

⁹² Bünyamin Solmaz, “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 32, 2011, (ss. 35-58), s.35.

⁹³ Harun Bıçakçı, Modernleşme Nedir?, https://www.youtube.com/watch?v=iVO2nwdQO_I (Erişim Tarihi: 30.01.2023).

olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tip modernleşmede lider, diğer gelişmiş toplumları örnek alarak kendi toplumunu bu doğrultuda bir değişime yönlendirmektedir. Genellikle yenilikçi olarak adlandırılan bu liderlere örnek olarak Mustafa Kemal Atatürk, Mahatma Gandhi ve Julius Nyerere örnek olarak gösterilebilir.⁹⁴

Her toplumun kendi tarihsel deneyimlerinin neticesinde modernleşmeyi farklı zamanlarda ve şekillerde tecrübe ettiğini vurgulayan Eisenstadt modernleşmeden;

On yedinci yüzyıldan, on dokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve sonra diğer Avrupa ülkelerine ve dünyanın diğer kıtalarına yayılan bir süreç.⁹⁵

olarak söz etmekle birlikte modernleşmeyi Avrupa'da endüstrileşme ile başlayan bir ilerleme süreci olarak görmektedir.

Bazı modernleşme kuramcıları toplumsal hayatın dönüşümünü formülleştirmişlerdir. Bunu bir tablo ile izah edecek olursak:

Tablo 5: Modernleşmenin kuramcılara göre formülasyonu

Kuramcılar	İlkel Toplum	Feodal Toplum	Endüstriyel Toplum
Ferdinand Tönnies	Cemaat	Cemaat	Cemiyet
Max Weber	Geleneksel	Geleneksel	Akılcı
Emile Durkheim	-	Mekanik	Organik

Ferdinand Tönnies, *Cemaat ve Cemiyet* adlı eserinde cemaatin (Gemeinschaft) ilişki sistemi romantik bir temele dayanmaktayken cemaatin cemiyete (Gesellschaft) dönüştüğü durumlarda ilişkiler de daha rasyonel bir şekil almaktadır. Tönnies'in cemaati geleneksel toplumu, cemiyet olarak adlandırdığı şey ise aslında modern toplumu sembolize etmektedir. Cemiyet yani modern toplum, devamlı olarak ilerleyen hareketli ve sürekli dönüşen bir toplum tipidir. Modernleşme geleneksel toplumdan modern topluma geçiş süreci olmakla birlikte geleneksel toplumda var olan inanç, geleneklere

⁹⁴ Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1988, s. 66-67.

⁹⁵ Murat Baran, "Avrupa'da Gelişen Modernlik...", s.67.

bağlılık ve cemaat duygusu geride bırakılarak, modern topluma yani hareketliliğe, pozitivizme, sekülerleşmeye, ticarileşmeye ve akılcılığa geçişi ifade etmektedir.⁹⁶

Modernleşmeyi betimlerken geleneksel-modern toplum ayrımından yola çıkan bir diğer düşünür ise Emile Durkheim'dir. Onun modernleşme hakkındaki teorik yaklaşımı mekanik bir toplumdan, organik bir topluma geçişini öngörmektedir.⁹⁷ Salt mekanik bir toplumu savunmak yerine toplumun doğal bir organizma olduğunu düşünen Durkheim'e göre mekanik toplumlar sanayi öncesi toplumlardır. Bu toplumlarda toplumsal örgütlenmenin gelişmemiş olması ve düşük nüfusu yanı sıra toplumda ortak duygu ve inançların hâkim olduğu, ayrıca dinsel fikirlerin toplumu birleştirici ve kuşatıcı özelliği ile karşılaşılmaktadır. Buna karşılık organik toplumlarda iş bölümü, toplumsal çeşitlilik, sanayileşme ve nüfus artışı gözlemlenmektedir. Bu toplumlarda birey, ortak duygu ve inanç sisteminden kendini arındırılmış ve kişiselliği (bireysel bilinci) ön plana çıkarmıştır. Durkheim'in organik yani modern toplumu tekdüzelikten uzaklaşarak toplumsal farklılaşmanın ve iş bölümünün dolayısıyla uzmanlaşmanın bulunduğu bir sistemi anlatmaktadır.⁹⁸

Max Weber toplumsal değişmeyi ussallaşma yani akılcılaştırma olarak değerlendirmektedir. Akılcılaştırmanın iki boyutu bulunmakla beraber birinci boyutu toplumun büyüden arınması ve dolayısıyla rasyonel aklın yücelmesidir. İkinci boyutta ise insan, saf bir rasyonelleşmeden uzaklaşarak amacına uygun araçları seçebilme, uyarlayabilme ve rasyonaliteyi denetleyebilme mevkiine erişmektedir.⁹⁹

Modernleşmeyi 19. ve 20. yüzyıllardaki biçimiyle kullanan ilk isim Jean-Jacques Rousseau'dur. Derin meseleleri bile edebi bir dil ile ifade etmeyi tercih eden Rousseau, modernleşmeyi başında dönen heyulalar olarak nitelendirmiş ve korku verici, ürpertici bir şey olarak yansıtmıştır: *“Bu atmosfer -gerginlik ve çalkantı; psişik baş dönmesi ve sarhoşluk, deneyim imkânlarının genişlemesi ve ahlaki sınırların, kişisel bağların yok*

⁹⁶ Bünyamin Solmaz, “Modernlik ve Modernleşme...”, s.40-41.

⁹⁷ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2014, s.106.

⁹⁸ Alan Swingewood, a.g.e., s.120-121.

⁹⁹ Bünyamin Solmaz, “Modernlik ve Modernleşme...”, s.42.

olması, benliğin gelişmesi ve sarsılması; sokak ve ruhta heyulalar- modern duyarlılığın doğduğu atmosferdir.”¹⁰⁰

Joseph R. Gusfield, modernleşmeyi geleneksel-modern toplum ayrımı olması yönünden eleştirmiş ve bunları şu şekilde aktarmıştır. Geleneksel toplumu o güne gelene dek hiç değişmemiş varsaymanın yanıltıcı olmasıdır. Oysa bu toplumlar da mevcut hallerine gelene kadar çeşitli evrimlerden geçmiştir. Aynı zamanda geleneksel toplumlar benzer toplumsal yapılardan meydana gelmez. Aksine içinde var olan farklılıkları bir bütün haline getirebilmeyi başarmıştır. Modernleşen toplumlarda eski gelenekler ile yeni geleneklerin yer değiştirme durumu söz konusu olmamakla birlikte aksine uyum göstermektedirler. Geleneksel ve modern toplumlar sürekli çatışma ve birbirini dışlama hâlinde değil, birbirini destekleyen konumdadırlar.¹⁰¹

1.3.2. Türk-İslam Dünyasında Modernleşme/Ceditizm

Avrupa dünyası Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi gibi olayları tecrübe ederek günümüz ifadesiyle modern toplumu inşa etme adımlarını atmaktayken, Avrupa dışındaki ülkeler buradaki gelişmeleri merakla takip etmekteydi. Avrupa’ya imrenen Rusya ve Japonya da başarılı reformlar gerçekleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu da Sanayi İnkılabına ayak uydurmak amacıyla farklı alanlarda ıslahatlar yapma girişiminde bulunmuş, ancak ağırlıklı olarak eğitim hayatındaki düzenlemelere ve yeni okul sistemleri geliştirmeye odaklanmıştır. Avrupa’daki bu gelişmeler Türk dünyasının da merakını cezbetmiş ve dönemin sistemini sorgulamaya başlamışlardır. Mevcut durumu sorgulamanın yanı sıra olması gereken durum ile ilgili de pek çok fikir ortaya atan aydınlar belirmiştir. Şüphesiz bu aydınların başında Kırımlı İsmail Gaspıralı (1851-1914) gelmektedir. İsmail Gaspıralı, fikirlerini basın yayın yolu ile daha çok kişiye ulaştırmış ve nihayet Türkistan topraklarında Avrupa’da gelişen Aydınlanma düşüncesine benzer bir “Usul-i Cedit” akımının doğmasına önderlik etmiştir.¹⁰²

¹⁰⁰ Marshall Berman, a.g.e., s.31.

¹⁰¹ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 55-56.

¹⁰² Minara Aliyeva Çınar, “Bir Ceditçi Olarak Abdülhalûk Uygur”, *TURAN-SAM*, Cilt: 9, Sayı: 35, 2017, (ss. 224-230), s.225.

Ceditçilik akımının Avrupa'dan etkilenilmesi sonucu ortaya çıktığı aşağıdaki paragrafta çok açıktır:

Avrupa'nın ilim ve fennine sahip olmadan yaşamak mümkün değildir. Bu ilmi-fenni öğrenmek için Avrupa dillerini bilmemiz gerekmektedir. Aynı zamanda özünü de (milliliğini) korumak lazımdır. Hiçbirini ihmal etmeden ilerlemek mümkündür. Aksi halde denge bozulur. Dengenin bozulması ise, kötü sonuçları beraberinde getirir. Örneğin, yalnız dine yönelince dünya elden gider. Yalnız kendimiz, milletimiz desek yine dünyadan koparız. Hiç kimsenin bizimle ilgisi olmaz. Avrupalılaştık milliliğimiz yok olur. Bu da bir faciadır.¹⁰³

Arapça kökenli olan cedit kelimesi “yeni” anlamına gelmektedir. Ceditçilik ise, 19. ve 20. yüzyıllarda özellikle Rusya Müslümanları arasında başlayan yenileşme hareketi olarak tanımlanmakla birlikte, maddi (dünyevi) hayatın yanı sıra insanların manevi (dini) hayatında da etkisini göstermiştir. Maddi anlamda bir değişimin ve gelişimin yanı sıra birçok alanı bünyesinde barındıran hareket “*dinî alanda ıslah çalışmaları, modern eğitim düşüncesi, mektep ve medreselerin ıslahı, ortak Türk dili oluşturma çabaları, kadının sosyal ve siyasi konumu, millî kimlik sorunları, siyasi temsil konuları ve bağımsızlık düşüncesi*” gibi birçok konu harekete dahil edilebilir.¹⁰⁴

Ceditçilik hareketi veya ceditizm ifadeleri kavramsal olarak incelendiğinde yeni veya yenilik anlamlarını taşıyor olsa da amacının yalnızca bu olduğunu söylemek doğru bir saptama olmayacaktır. Bu kavram aynı zamanda yeni düşünce, yeni insan gibi manalara da gelmektedir. Cedit grupları, yeniliği hedeflemekle birlikte aynı zamanda eski kültürel değerleri korumakta ve bu değerlerin kalıcı olması adına dönemin güncel olaylarını takip etmektedir.¹⁰⁵ 18. ve 19. yüzyıllarda bilim alanında geri kalmış Müslüman ülkelerin karşısında yer alan Batı'nın yükselerek birçok Doğu ülkesini işgal etmesi Ceditçilik hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Avrupa ve Rusya'da meydana gelen gelişmeler; Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Mısır'da uygulanmaya başlayan ıslahatlar cedit hareketinin ortaya çıkmasına neden olan dış etkenler arasında yer almaktadır.¹⁰⁶

Diğer ismi Usul-i Cedit (yeni yöntem) olan Ceditçiliği Begali Kasımov:

¹⁰³ Begali Kasımov, *Milli Uyanış*, (Çev. Fatma Açık), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009, s.15.

¹⁰⁴ Emre Özsoy, *Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2021, s.32.

¹⁰⁵ İzzetullah Zeki, *Türkistan Ceditçileri*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2019, s.18.

¹⁰⁶ İzzetullah Zeki, *a.g.e.*, s.23.

Usûl-i Cedîd nedir? Usûl-i Cedîd, yeni usûl demektir. Yeni usûl denilince, usûl, itikat ve yaşayışta yenilik demek değil, bilâkis son zamanlarda halkın fakirliği sebebiyle, bizim olduğça geri kalmış bir hâle düşen mektep ve medreselerimizin gerek idaresini, gerekse talim ve tedrisin ahvâlini ıslah etmek anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturmakla birlikte kadim Türk devletlerine yurt olmuş Türkistan bölgesinin sınırları; batıda Hazar Denizi ve Ural Dağları, kuzeyde Sibiryâ, güneyde İran, Afganistan ve Tibet, doğuda Çin ve Moğolistan'a kadar uzanmaktadır. Farsça kökenli ve kelime anlamı "Türk ili" olan Türkistan günümüzde; Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ı içeren bölge Batı Türkistan; Uygurların yaşam alanı olan topraklar ise Doğu Türkistan olarak adlandırılmış ve bölge ikiye bölünmüştür.¹⁰⁸

*"Türkistan'da yaşayan insanları ekonomik, sosyal ve kültürel sahada eğitmek, toplumda sosyo-kültürel reformlar yapmak ve nihayet milli özgürlük fikirlerini teşvik etmek amacıyla, Rus sömürgeciliğine karşı milli demokratik bir hareket olma özelliği"*¹⁰⁹ taşıyan Ceditçilik hareketinin Türkistan bölgesinde ortaya çıkışı Rus egemenliğine karşı oluşan bir milli uyanışı temsil etmektedir.

Ceditçilik hareketinin en temel yapı taşı Usul-i Cedit okullarıdır. Bu okulların kurulması ile halka yenileşme fikrini aşılması mümkün olan yeni nesiller oluşturmak amaçlanmıştır. Bu okulların amacı aynı zamanda dini ilimlerin yanı sıra yetiştirilecek olan gençliğin fizik, matematik gibi pozitif ilimleri de öğrenmesini sağlamaktır.¹¹⁰

Türkistan'da ekonomik ve kültürel sıkıntıların yaşanmakta olduğu yıllarda, amaç sahibi olan genç kuşaklar ve bilimle kendilerini geliştirmek için bütün güç ve kuvvetlerini kullanan aydınlar tarafından başlatılan hareketin başlangıç noktası Anadolu toprakları olmakla beraber buradan İran, Afganistan ve Türkistan'a doğru ilerlemiş ve en parlak dönemini Çarlık Rusya'sında İsmail Bey Gaspıralı öncülüğünde yaşamıştır. Türkistan'daki Usul-i Cedit hareketi şeklen ve hayat tarzı olarak Avrupalılaşmaktan ziyade Ziya Gökalp'in tabiriyle muasırlaşmayı ve Avrupa'yı bilim ve teknolojiye örnek

¹⁰⁷ Begali Kasımov, "Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)", Gazi Türkiyat Dergisi, (Akt. Veli Savaş Yelok), 2010, (ss. 335-361), s. 336.

¹⁰⁸ Beytullah Kaya; Shaavkat Kushmuratov, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudî'nin Rolü", *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2020, (ss. 16-27), s.16.

¹⁰⁹ Beytullah Kaya; Shaavkat Kushmuratov, "Ceditçilik Hareketi...", s.16.

¹¹⁰ Begali Kasımov, *a.g.e.*, s.15.

olarak onlar gibi zırh ve uçaklar yapmayı amaçlamıştır. Bu amacından dolayı o dönemlerde İsmail Bey Gaspıralı'nın İslam aleminin geri kalmasına neden olan sorunlara karşı öne sürdüğü çözümlerini ve eğitimde yenileşme fikrini benimsemesi neticesinde açılan Usul-i Cedit okullarında pozitivizm ve aydınlanma dönemi fikirleri açık bir biçimde hissedilmekte ve bu yöndeki düşüncelerin yayılmasında da etkili olmuştur. Usulü cedit; Türk dünyasını birleştirici rol oynayan “dilde, işte, fikirde birlik” sloganının sahibi İsmail Bey Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı yaklaşımı benimsemekte ve bu doğrultuda halihazırda kullanılmakta olan Arap alfabesinin yeni, anlaşılması kolay ve öğrenilmesinin daha basit yöntemlere dayanmasını savunmaktadır.¹¹¹

Öztürk'ün belirttiğine göre 1890 yılından itibaren Fergana Vadisi'nde açılmaya başlayan cedit okulları, 1910-1915 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği'nde yaklaşık 100, Buhara Emirliği'nde ise 57 tane açılmıştır.¹¹²

Ceditçilerin dine karşı besledikleri bir düşmanlığın söz konusu olmamasının yanı sıra, esasen geleneksel din anlayışının yenilenmesini arzulamaktadırlar. Cedit grupları arasında köylü, işçi gibi alt sınıf insanlar bulunmamakla birlikte genellikle aydın ve tüccarlar gibi eğitilmiş (medreselerin yanı sıra okul eğitimi de alan) kesimden oluşmaktadır. Temelinde Batı'ya benzeme fikri bulunan Usul-i Cedit hareketi, Orta Asya'ya özgü modernleşme biçimi olarak nitelendirilebilir.¹¹³

Türkistan'da bu hareketi başlatan gruplar, buldukları topraklarda yalnızca modern eğitimin temelini atmakla kalmamış, aynı zamanda birtakım projeler ile başta Türkiye olmak üzere belli başlı ülkelere öğrenci göndermişlerdir. Örneğin Buhara'da çocukların eğitimi amacıyla açılmış olan “Terbiye-i Efdal” cemiyeti, bu dönemde 25 kadar öğrenciyi Türkiye'ye göndermiştir. Türkiye'deki öğrencilerin bir kısmı

¹¹¹ Mehmet Erkan Kılıoğlu, “Çarlık Rusyasında Ceditçilik/Yeni Usul Hareketi”, *Journal of Awareness*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2019, (ss. 65-90), s. 67-68.

¹¹² Gülcennet Öztürk, “Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2016, (ss. 95-115), s.102.

¹¹³ Mehmet Erkan Kılıoğlu, *Özbekistan'da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2020, s. 74-75.

memleketlerine geri dönmüş, bir kısmı ise o yıllardaki siyasi nedenlerden ötürü Türkiye’de kalmaya devam etmişlerdir.¹¹⁴

1905-1918 yılları ceditçilik akımının en parlak çağı olarak bilinmektedir. Bu dönemde ceditçilik akımının etkisinde olanlar çeşitli alanlarda faaliyet göstermişlerdir. Özellikle basın-yayın, tarih yazımı, eğitim gibi alanlarda yeni yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yıllarda gerçekleşen Ekim İhtilali, Türkistan’da bulunan ceditçi aydınlar açısından kötü sonuçlar doğurmuştur. İhtilalden güç kazanan Bolşevikler bu aydınların girişimlerini bastırmaya çalışmıştır. Özellikle Tatarların önde gelen isimlerine baskı uygulanması, gazete, mecmua gibi çeşitli yayınların sonlandırılması gibi müdahaleler ceditçi aydınların faaliyetlerini zayıflatmıştır.¹¹⁵ 1926 yılından itibaren Stalin, Türkistan’da bulunan aydınları tasfiye etmeye başlamıştır.¹¹⁶ Bu tasfiye hareketi 1937’de zirve noktasına ulaşmıştır. Tasfiye sürecinde bazı aydınlar suçlanarak sürgüne gönderilmiş, bazıları da idam edilmiştir. İmkân ve fırsat bulanlar bu baskı ve zulümlerden kurtulmak amacıyla Türkiye ve Doğu Türkistan gibi Sovyetlere komşu olan memleketlere göç etmişlerdir.

¹¹⁴ Ahat Andican, *Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s.24.

¹¹⁵ Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri Dini İslahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, s.183.

¹¹⁶ Ahmet Kanlıdere, a.g.e., s.386.

2. UYGURLARDA ULUS İNŞA SÜRECİ VE DOĞU TÜRKİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ

2.1. Doğu Türkistan'da Ceditizm ve Öncüleri

20. yüzyılın başlarında çeşitli imparatorluklar çökmüş, birçok ülke tarafından yeni siyasal rejimler benimsenmeye ve toplumlarda bağımsızlık hareketleri filizlenmeye başlamıştır. Dünyadaki bu gelişmelerden Doğu Türkistan da etkilenmiştir. Bilhassa Çin İmparatorluğu'nun yıkılarak yerine cumhuriyetin kurulması (1912), Rus Çarlığının devrilerek Bolşeviklerin iktidara gelmesi (1917) ve aynı dönemlerde Türkiye'de emperyalist güçlere karşı başarı elde edilmesi vd. gelişmeler Doğu Türkistan'daki Türklerin boyunduruk altında tutulduğu sisteme karşı uyanmalarına ve dolayısıyla bölgede ceditçilik hareketinin yayılmasına neden olmuştur. Bu yenilikçi düşünce çerçevesinde Doğu Türkistanlı birçok aydın, uyumakta olan milleti canlandırmak ve gerçeklerin farkına varmalarını sağlamak için çalışmışlardır.¹¹⁷ Doğu Türkistan'ın halkı cahil bırakan, sömürgeci ve baskıcı yöneticiler tarafından idare edilmesinden dolayı, Uygur modernleşmesinin temelinde evvela kendi yapısını güçlendirme düşüncesi yatmaktadır.¹¹⁸

Uygur aydınları İstanbul, Buhara ve Kazan gibi merkezlerde gelişen çeşitli düşünce akımlarından etkilenmiştir. Pantürkizm ve Panislamizm, bu akımlar arasında en önemlileridir. Rusların işgali altında bulunan toprakların çoğu Türk olduğu için en çok endişe duydukları akım Pantürkizm'dir. Çin'de Müslüman Çinlilerin de bulunmasından dolayı Çin ise Rusların tersine Panislamizm akımından rahatsızlık duymaktadır.¹¹⁹ Bu gibi çeşitli akımlardan etkilenen Uygur aydınlar sayesinde Doğu Türkistan'da ceditçilik hareketleri başlamıştır.

¹¹⁷ Alimcan İneyet, *Abdulhalük Uygur ve Şiirleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.1.

¹¹⁸ Abdureşit Jelil Qarluq, "Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, Ankara, 2009, (ss. 290-328), s.292-293.

¹¹⁹ Marcel Erdal, "Doğu Türkistan'da Sovyet İhtilali Öncesi ve Sonrası Ceditçilik ve Komünizm", *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, (Ed. Yunus Koç ve Mikail Cengiz), Ankara, 2018, (ss.183-188), s.184.

Sosyokültürel anlamda Uygurlar ile Çinliler arasında ciddi oranda farklılıklar olması ve coğrafi konum bakımından Doğu Türkistan'ın Çin anakarasından uzak olması gibi sebeplerden ötürü Uygur aydınlar siyasi harita üzerinde bağlı görüldüğü coğrafyanın değil, kendisinin de mensubu olduğu Türk-İslam kültür merkezlerindeki gelişmelerin takipçisi olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında İstanbul, Kazan gibi şehirlerle etkileşimi artan Doğu Türkistan'ın yenileşme hareketlerinde de bu şehirlerin etkisi görülmektedir.¹²⁰

1876 yılından beri kültürel hezimet, istismar, caydırma ve cahil bırakma politikalarına maruz kalmış olan Doğu Türkistan, diğer Orta Asya topluluklarına ve İslam coğrafyalarına kıyasla bambaşka bir durumdaydı. Çin baskısı altında olan Doğu Türkistan, aynı zamanda Batı Türkistan'daki hakimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla Uygur Türklerinin vatanı olan Doğu Türkistan'a da göz diken Ruslar ile karşı karşıya gelmiştir. Bu süreçte Rusların Doğu Türkistan üzerindeki etkisi, Çin baskısından daha fazla hissedilmektedir. Uygur Türkleri arasında Usul-i Cedit hareketinin baş göstermesi Taşkent, Kahire, İstanbul, Buhara gibi şehirlerde eğitim görmüş aydınlar veya Türkiye, Hindistan gibi ülkelere ticaret amacıyla gidip gelen tüccarlar aracılığı ile 19. yüzyılın sonlarına tekabül etmekle beraber Cedidizmin bu topraklarda yayılmaya başladığı ilk yerler Gulca ve Kaşgar şehirleridir. Bu hareketin Doğu Türkistan'daki temsilcileri Abdulkadir Damolla, Sabit Damolla, Hacı Kutluk Şevkî, Mehmet Ali Tevfik ve Abdulhalik Uygur gibi yurt dışında eğitim görmüş önemli isimlerdir.¹²¹

Doğu Türkistan'ın yenileşme süreci hemen hemen İdil-Ural bölgesi ile aynı zamanda başlamış ancak burada matbuatın gelişmesi gecikmiştir. Bunun sebebi, Doğu Türkistan'ın takipçisi olduğu yenileşme merkezlerinin coğrafi olarak bölgeye uzak kalmasıdır.¹²² Matbuatın geç gelişmesine rağmen bu dönemde aydınlar halkı uyandırmak için çeşitli yayınlar yapmış ve gazeteler çıkarmıştır:

Tabii ki bu yıllarda kurulan matbaa ve çıkarılan gazetelerin de çağdaş Uygur şiirinin şekillenmesinde çok önemli rolü vardır. Meselâ, 1910 yılında İli'de çıkarılan "İli" gazetesi, 1918 yılında Kaşgar'da Kutluk Şevki tarafından çıkarılan "An" (Şuur) gazetesi, 1933 yılında

¹²⁰ Abdureşit Jelil Qarluq, "Uygur Yenileşmesi Sürecindeki İstanbul Ekolünün Etkisi Üzerine", *Türk Kültürü (TKAE)*, Sayı: 1, Ankara, 2010, (ss.72-112), s.75.

¹²¹ Alimcan Buğda, "İslam Dünyasındaki Yeni İslamî Fikir Akımları ve Uygur Müslümanlarına Olan Etkileri", *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, (ss. 575-588), s. 578-579.

¹²² Adem Yeloğlu, "Uygur Yenileşme Süreci, Matbuatın Gelişmesi ve Yeni Hayat Gazetesi", *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, Vol: 12, 2019, (ss. 40-54), s.41.

yine aynı zat tarafından çıkarılan “Yeni Hayat” gazetesi, 1934 yılında İli’de çıkarılan “İli Deryası” gazetesi, 1935 yılında Urumçi’de çıkarılan “Şincan” (Doğu Türkistan) gazetesi, 1946’da yine Urumçi’de çıkarılan “Erk” gazetesi gibi yayınlarda çeşitli edebî eserler yayımlanmıştır.¹²³

Kaşgar’da basılan gazetelerin neredeyse tamamı İsveç misyonerlik basımhanesinde basılmıştır. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Kanun-i Esasi isimli anayasasının yayınlanmış olduğu İstiklal Mecmuası da bunlardan bir tanesidir. İsveçli Türkolog ve diplomat olan Gunnar Jarring’in dijital koleksiyonunda Kaşgar’da basılan döneme ait eserlerin bir bölümüne ulaşmak mümkündür.¹²⁴

Tez çalışmamız kapsamında Prof. Dr. Abdülhamit Avşar ile yapmış olduğumuz mülakat görüşmesinde Doğu Türkistan topraklarında geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş konusu ile ilgili şunları söylemiştir:

Türk coğrafyasında geleneksel yapıdan, modern yapıya geçişler işgaller ile beraber gerçekleşmiştir. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda Rusların Türkistan’ı işgalleri sonucunda oradaki aydınların “Biz niçin başka devletin boyunduruğu (Rusların hakimiyeti) altına düştük?” şeklinde arayışlar başlamıştır. Bunun için Usul-i Cedit isimli modern okulların bir çıkış yolu olarak düşünülmesi ve bu okullar yoluyla oradaki aydınların Kazan gibi birtakım Rus şehirlerine giderek orada Batı düşüncesiyle tanışması, oradaki yeni akımlardan haberdar olmaları ve bunu gerek Osmanlı coğrafyasında gerek diğer Türk coğrafyalarında İsmail Gaspıralı gibi aydınların çabaları ile bu düşüncelerin yayılması sonucunda gündeme gelen bir kavramdır. Yoksa genel olarak geleneksel bir yapı vardır. Zaten bu geleneksel yapının dışına çıkmayı zorunlu kılacak bir unsur da yoktur. Bu işgaller ile beraber, modernleşme gündeme gelmiştir. Doğu Türkistan’da da aynı dönemde benzer durumlar yaşanmıştır. [...] Tercüman Gazetesi Kaşgar’a gidiyor, dönemin önemli Tatar aydınları oraya gidip Usul-i Cedit ile ilgili çalışmalar yapıyorlar. Doğu Türkistanlı aydınlar da diğer Türk coğrafyalarına örneğin İstanbul’a geliyorlar. Mesela 1933’teki cumhuriyetin Başbakanı Sabit Damolla, Türkiye’de eğitim görmüş birisidir. Aynı şekilde Mesut Sabri Baykozi, İstanbul’da tıp akademisinde okumuş bir Uygur’dur. Dolayısıyla Kazan başta olmak üzere diğer Türk coğrafyalarına modern akımların gelmesiyle birlikte Uygurlar da genel Türklük çatısı altında kendilerini bir Uygur kimliği etrafında güçlendirecek çalışmalara başlamışlardır. Bu anlamda 20. yüzyılın başlarından itibaren Uygurlarda modern düşüncenin kökleştiğini ve güçlendiğini söylemek mümkündür.

Doğu Türkistan’daki ceditçilik hareketinin öncüleri farklı ekol ve coğrafyalarda ilim tahsil etmiş kişilerden oluşmaktadır. Doğu Türkistan aydınları bu doğrultuda ele alındığında ortaya çok fazla önemli isim çıkmaktadır. Bu konu ilgilileri tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmeye açıktır. Çalışmamızda Doğu Türkistan aydınlarından sadece birkaç tanesi ele alınmıştır.

¹²³ Alimcan İnayet, *Abdulhalük Uygur ve Şiirleri*, s.1.

¹²⁴ “Prints from the Swedish Mission in Kashgar”, *The Gunnar Jarring Digital Library*, <https://www.jarringlibrary.lingfil.uu.se/kashgar/> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).

2.1.1. Abdulkadir Damolla

Kaşgar iline bağlı Meşhed Köyü'nde 1862 yılında doğmuş olan Abdülkadir Damolla; Buhara, Hokand ve Taşkent'te öğrenim gördüğü sıralarda ceditçilik hareketlerinden etkilenmiş, Kaşgar'a döndüğünde buradaki yozlaşmışlığı görmüş ve eğitim reformlarına başlamıştır. Camilere bitişik olan ve sadece Arapça ve Farsça dilinde dini eğitimin verildiği Kadim-i Usul (Eski Yöntem) yerine, içerisine pozitif bilimlerin de bulunduğu müfredata sahip olan Usul-i Cedit (Yeni Yöntem) okullarını kurmuş, eğitime sınav sistemini getirmiş aynı zamanda eğitim dilinin ve hutbelerin Arapçadan Uygur Türkçesine çevrilmesi hareketlerini başlatmıştır. Abdulkadir Damolla; okullarda, medreselerde, camilerde, halkın bulunduğu her yerde “*zaman uyanma zamanıdır, gaflet uykusunda uyuma zamanı değil; ilim, irfan devridir, cehalet değil; gayret vaktidir, tembellik devri değil*” sözleri ile milli uyanışı gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.¹²⁵

Kaşgar'da ve tüm Doğu Türkistan'da toplumun iç problemleri bulunmakla birlikte halk içinde birlik beraberlik duygusu zayıflamış, bir kesim Çin adına ajanlık yapmakta, bir kesim Sovyet veya Batı sömürgelerini savunmakta, bir kesim ise kendi halindeydi. Toplumsal düzensizliğin bulunduğu ve beraberlik duygusundan yoksun olunan böyle bir dönemde, bu topraklara göz dikmiş olan çıkarıcı dış güçler mevcut zayıflığı ve ayrılığı avantaja dönüştürme peşine düşmüşlerdi. Bu durumdan rahatça faydalandıkları için halkın cahil ve bilinciz kalmasını isteyen bu güçlere rağmen, yurtdışına çıkıp eğitimlerini tamamlayan gençler bulunmaktaydı. Bu gençlerden biri olan Abdülkadir Damolla, memleketine geri döndüğünde karşılaştığı manzaradan büyük hüsrana uğramış ve hemen harekete geçerek gözleri bağlanmış olan halkının gözlerini açmak, uykudan uyandırmak, zulüm ve sömürgeci kurtarmak, özgür Müslüman bir toplum olabilmek için büyük mücadeleler göstermiştir. Toplumun cahilliğinden faydalanan, bilinçlenmesini istemeyen dış güçler tabii ki bu durumdan hoşlanmamış ve bölgeye tetikçiler yerleştirmiştir. Fakat Abdulkadir Damolla başına gelebilecek her türlü felaketi göze almış, halkının kaderini iyiye çevirmek, uyanmalarını sağlamak ve

¹²⁵ Erkin Emet, “Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Ceditçi Abdulkadir Damolla”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2021, (ss. 127-145), s.129.

amacına ulaşmak için çabalamaya devam etmiş ancak dış güçlerin topluma yerleştirdiği tetikçilerden biri olan mahalle mescidinin müezzini tarafından katledilmiştir.¹²⁶

2.1.2. Sabit Damolla

Tam adı Hacı Damolla Sabit b. Abdülbaki Kemal-i es-Selefi el- Kaşgari olan Sabit Damolla, Artuş ilinin Azak köyünde dünyaya gelmiştir. Doğduğu köyde ilk eğitimini aldıktan sonra Kaşgar Hanlık Medresesi'nde öğrenim görmüş buradan da Buhara'ya yüksek eğitimini tamamlamak için gitmiştir. Ardından tekrar Kaşgar'a müderris (öğretmen) olarak dönmüştür.¹²⁷

Kaşgar'da müderrislik yaptığı esnada aynı zamanda Abdulkadir Damolla aracılığı ile eğitimine devam etmektedir. Bu dönemde Şemsidin Damolla, Mehmet Emin Buğra gibi önemli isimlerle tanışmış, ceditçilik hareketinden etkilenmiş, onlarla birlikte milli uyanışı ve Usul-i Cedit okullarını desteklemeye başlamıştır. Abdulkadir Damolla'nın şehit edilmesi üzerine Gulca şehrine göç etmiş ve burada mescitlerde vaizlik yapmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra ünlü eseri “*Şirin Kelam*”ı ve İslam dininin Uygur dili ile yalın bir şekilde anlatılmasını savunduğu *Akaid-i Cevheriye* isimli eserini yayınlamasının ardından Kuran-ı Kerim'in Uygur dilinde mealini yazmaya başlamıştır. Mehmet Emin Buğra'nın 1930 yılında Gulca'ya gelmesi ile inanç ve ulus gibi meseleleri derin derin konuşabilme fırsatı bulmuş ve aynı yıl aralarında Şemseddin Damolla, Yakup hacı gibi isimlerin de bulunduğu 100 kişilik bir kabile ile hac ziyareti yapmıştır. Bu ziyaretin ardından Türkiye'ye gelmiş ve burada birtakım ziyaret ve araştırmalarda bulunmuş, bazı önemli görüşmeler gerçekleştirmiştir. Mısır ve Hindistan üzerinden Hoten'e gidip, Mehmet Emin Buğra'nın kuruculuğunu yapmış olduğu İstiklal Teşkilatı'na katılmıştır. Sabit Damolla teşkilatın toplantılarında Türkiye, Mısır ve Hindistan'da yapmış olduğu görüşmeleri paylaşarak, siyasi ve askeri teşkilatlanmanın son derece elzem olduğuna ve milli egemenliği sağlamanın vakti geldiğine dikkat çekmiştir. 10 Eylül 1933 tarihinde Kaşgar'da “Şarki Türkistan İstiklal Cemiyeti”ni kurmuş ve çeşitli hazırlıkların ardından 12 Kasım 1933 tarihinde “Şarki Türkistan İslam

¹²⁶ Nurahmet Kurban, “Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla”, *Bilig*, Sayı: 53, 2010, (ss. 167-182), s. 169.

¹²⁷ Mehmet Ruzibaki, “Damolla Sabit B. Abdülbaki: Temel Kelami Düşünceleri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2014, (ss. 253-276), s.253.

Cumhuriyeti”nin kuruluşunu ilan etmiştir. Hemen ardından devletin yönetim şekli ilan edildikten sonra bir kabine kurulup, 1933 anayasası ve birtakım kanunlar kabul edilmiş, devletin bayrağı göklere çekilmiştir. Devletin başkanı Hoca Niyaz Hacı, başbakan ise Sabit Damolla’nın kendisidir. Türkistan coğrafyasında böyle bir cumhuriyetin kurulmasından rahatsızlık duyan Stalin, Çin hükümeti ile gizli anlaşmalar imzalayarak, bu cumhuriyeti kendi başkanının eli ile yok etmeyi planlamıştır. Yapılan baskılar neticesinde Sovyetler Birliği’nin isteği ile Hoca Niyaz Hacı 13 Nisan 1934 tarihinde başta Sabit Damolla olmak üzere önemli isimleri yakalatmış ve Çin hükümetine teslim etmiştir. Görevini layıkıyla tamamlayan Hoca Niyaz Hacı, Çin rejimi tarafından bölgeye vali yardımcısı olarak atanmış ancak 1937 yılında hapse atılıp, 1938 yılında Rus ve Çin iş birliği sonucunda öldürülmüştür. Sabit Damolla ise, 58 yaşına geldiğinde (1941 yılında) hapisteyken vefat etmiştir.¹²⁸ Günümüzdeki Çin siyasi rejimine göre Sabit Damolla, Pantürkist ve Panislamist olarak nitelendirildiği için hayatı ve icraatları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek oldukça güçtür.¹²⁹

2.1.3. Abdulhalik Uygur

Turfan kentinin Bağrı köyünde 1901 yılında tüccar bir aileye doğmuştur. Ceditçilik hareketini edebiyatına yansıtan ulusçu ve realist bir şairdir. Arapça, Farsça, Çince ve Rusça bilen milliyetçi şair Abdulhalik Uygur, eğitimini tamamlayıp Usul-i Cedit etkisine kapılmış ve memleketine döndüğünde halkını eğitip gözlerini açmak için harekete geçmiştir.¹³⁰

Vatanperver şair Abdulhalik Uygur, edebiyatıyla milletini düşüğü gafletten uyandırmak için çabalamıştır. Memleketine döndüğünde eğitimi önemsemeyen halkının gözünü açmak için birçok şiir kaleme almıştır. 1921 yılında yazdığı “Bardur (Vardır)” şiiri ceditçilik uğrunda yapmış olduğu ilk girişimlerdendir:

Cehalet semeresidin bizge bir kün köp capa bardur,

¹²⁸ Abdureşit Jelil Qarluq, “Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine”, s.305-307.

¹²⁹ Abdureşit Celil Karluk, *Uygurlarda Yenileşme: Aydınlar, Kimlik ve Mecburi Değişme*, Nobel Yayınları, Ankara, 2022, s.63.

¹³⁰ Alimcan İnayet, “Doğu Türkistan’da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri”, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı: 17, 2012, (ss. 199-214), s. 204.

Éytiñizçu, bugünkü halimizniñ qaysi biride sapa bardur.
İlimniñ ictihadıǵa köñülni qoymiduq bizler,
Oqurmiz-oquturmiz ségiz çaynaşimiz bardur.
Müneccim hem injénér, alimlarniñ ornıǵa,
Tonu selle, nepsi bala mollimiz-sultanimiz bardur.

Cehalet semeresinden bize bir gün çok cefa vardır,
Söyleyin, bugünkü halimizin neresinde sefa vardır.
İlim öğrenmeye fazla gönül vermedik bizler,
Okuruz okuturuz diye sakız çiğneyişimiz vardır.
Astronot, mühendis ve âlimlerin yerine,
Cüppeli sarıklı açgözlü molla sultanımız vardır.¹³¹

Yine aynı yıl kaleme aldığı “Oyǵan (Uyan)” isimli şiiriyle ulusal bir uyanışın zaruriyetine dikkat çekmiştir:

Ey pékir Uygur, oyǵan, uykuñ yéter,
Sende mal yok, emdi ketse can kéeter.
Bu ölümdin özünñi kutkuzmisañ,
Ah, séniñ haliñ heter, haliñ heter.
Közünñi yoǵan éçip etrapqa baq,
Öz iqbaliñ hekkide oyla, uzak
Ketse qoldin bu genimet pursiti,
Kélecek işiñ çatak, işiñ çatak.

Ey fakir Uygur uyan, uykun yeter,
Sende mal yok şimdi gitse can gider
Bu ölümden kendini kurtaramazsan
Ah!... senin hâlin beter, hâlin beter
Gözünü dört açıp çevrene bir bak
Kendi istikbalin hakkında düşün uzak
Gitse eğer elinden bu değerli fırsatlar
Gelecekte işin kesat, işin kesat¹³²

1923-1926 yılları arasında eğitimini tamamlamak amacıyla Sovyetler Birliği’nde bulunan ve buradayken Rus edebiyatından etkilenen Abdülhalik Uygur, tekrar memleketine geldiğinde yayın faaliyetlerine girişmiş ve matbaa açma girişimlerinde

¹³¹ Minara Aliyeva Çınar, “Bir Ceditçi Olarak Abdülhalük Uygur”, s.227.

¹³² Minara Aliyeva Çınar, “Bir Ceditçi Olarak Abdülhalük Uygur”, s.228.

bulunmuştur. Gazete, dergi gibi kaynaklar çıkarabilme amacıyla Turfan ilinde yapmış olduğu bu girişimini dönemin önde gelen isimlerinin desteği ile tamamlamıştır. Ancak baskıcı ve zorba olan Çin hükümeti bu matbaanın açılmasını sıcak karşılamamıştır. Bunun üzerine Abdulhalik Uygur önce bir ilim cemiyeti kurmuş ve buradan toplamış olduğu paralarla okullar açmıştır. Bu esnada şiirlerini yazmaya devam etmiş ve Kadimcilerin¹³³ asıl yüzlerini halkına göstermek istemiştir. Milliyetçi şairin şiirlerinde bulunan isyan ifadeleri, keskinliği, özellikle politik alanda derin anlamlar içermesi, baskıcı Çin rejimine rahatsızlık vermiş, bu nedenle Abdulhalik Uygur'un şiir yazması yasaklamıştır. Fakat milli uyanışın sağlanması için mücadele eden şair bu yasaklara itimat etmemiş, “Oyğan (Uyan)”, “Açıl” gibi milletçi ruhu bulunan şiirlerini beyaz bir kumaşa yazıp, sokaklara asmıştır. Bunun yanı sıra 1932’de Turfan ilinde çiftçiler tarafından baskıcı Çin hükümetine karşı çıkarılan ayaklanmaya destek olmak amacıyla “Lanet Saña Zalimler”, “Muzlidi (Üşüdü)” isimli yeni şiirler kaleme almıştır. 1933 yılında Çin rejimi Abdulhalik Uygur’u ve beraberinde 12 arkadaşını tutuklamış ve Turfan şehrinde şehit etmiştir.¹³⁴

2.1.4. Mehmet Ali Tevfik (Memtili Ependi)

Mehmet Ali Tevfik, 1901 yılında Atuş’da (Artuş) dünyaya gelmiştir. Annesinin adı Patemhan, babasının adı Tohti Hacı’dır.¹³⁵ İsminin Uygur fonetiğine uygun biçimi Memtili’dir. Soyadı ise babasının adı olan Tohtıhacı’dır. Doğru yolu seçen anlamına gelen Tevfik ise Memtili Ependi’nin mahlasıdır.¹³⁶

¹³³ Kadimciler Ceditçilik hareketinin karşısında duran en katı kitle olarak bilinir. Uygur modernleşmesinin önüne dış güçler tarafından konulan engellerin yanı sıra kendi içlerinden de -kadimciler tarafından- engeller konulmaktadır. Kendilerini “din tutucu” olarak nitelendiren kadimciler, ceditçilik hareketine destek veren herkesi dinsiz olmakla suçlamaktadır. Bkz. Emre Özsoy, Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937), s.34.

¹³⁴ Minara Aliyeva Çınar, “Bir Ceditçi Olarak Abdülhalük Uygur”, s.228-229.

¹³⁵ Raile Abdülvahit Kaşgarlı, “Çağdaş Uygur Şairlerinden Memtili Tevfik Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 49 Sayı: 49, 2014, (ss. 165-194), s. 166.

¹³⁶ Reyila Kaşgarlı, *Memtili Ependi (Tevfik) ve Şiirleri: Giriş-İnceleme-Çeviri Yazı-Aktarma-Sözlük-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 36-40.

Mehmet Ali Tevfik, Doğu Türkistan'a Türkiye'den gelen Ahmet Kemal İlkul'un Kaşgar şehrinin Artuş bölgesinde açtığı modern okulda eğitimini tamamlamıştır.¹³⁷ Ceditizm etkisinde açılan Usul-i Cedit okullarından mezun olduktan sonra, Doğu Türkistan'ın kuzeyinde kendisini geliştirmeye devam etmiştir. Abdulkadir Damolla şehit olduktan sonra kaleme aldığı "Oqudi, Aştı" şiiri halk tarafından sokaklara asılmıştır. Çin yönetiminin gözüne batan Memtili Ependi, 1926'da yurt dışına çıkarak Taşkent'e gitmiştir. Fakat Ekim Devrimi sonrasında bölgede uygulanmaya başlanan yeni yönetim biçimi onu rahatsız etmiş ve bundan dolayı Türkiye'ye gelmiştir.¹³⁸

Memtili Ependi, İstanbul'da yaşadığı süre boyunca Mustafa Kemal Atatürk'ün düşüncelerini tanıma fırsatı bulmuş, henüz yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı başarılarına tanıklık etmiştir. 1933 senesinde memleketine döndükten sonra millî eğitim sistemi (ceditçilik) ile ilgili kulaktan kulağa yayılan büyük başarılarla imzasını atmıştır.¹³⁹

Doğu Türkistan'da halk ayaklanmalarının olduğu dönemde şair, duygularını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

Duyduk ey ana diyar senden sesleri,
Patlamış zalimlere kaşın volkanlar.
Parçalasa kulluk kölelik zincirini,
Hücum et, çekilmek yok, ey kahraman insanlar!¹⁴⁰

Şair, Doğu Türkistan'a döndükten sonra yurt dışında edindiği tecrübe ve bilgileri hayata geçirmiş, birden fazla Usul-i Cedit okulu açmıştır. Atuş ilçesinde bir yılda yirmi dört okul açmıştır. "İzciler" isimli bir grup kurmuş ve "Öğretmen Yetiştirme Kursu"

¹³⁷ Mihrullah Tevekkül, "Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerinde Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014, (ss.431-439), s.433.

¹³⁸ Abdureşit Jelil Qarluq, "Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine", s. 312-313.

¹³⁹ Reyila Kaşgarlı, *Memtili Ependi (Tevfik) ve Şiirleri...*, s.53.

¹⁴⁰ Murat Orhın, "Mehmet Ali Tevfik Efendi", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014, (ss. 355-359), s. 356.

açmıştır. Milli eğitim alanında getirdiği çeşitli yenilikler sebebiyle pek çok güçlkle karşılaşmıştır.¹⁴¹

Memtili Ependi, toplumda mevcut olan gerici grupların aksine kız çocuklarının okuması ve kadın öğretmenlerin yetiştirilmesi için de önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Okul dışında gerçekleştirdiği faaliyetler arasında halkı fidan dikmeye teşvik ettiği bilinmektedir. 1935-1937 yıllarında Atuş'ta Memtili Ependi liderliğinde gerçekleşen halkı aydınlatma faaliyetleri kapsamında birçok kurs açılmıştır. Bu kurslarda Memtili Ependi halka kişisel bakım, çevre temizliği, güzel ahlak gibi konularda da eğitim vermiş; aynı zamanda toplum düzenini bozan kötü alışkanları bırakmaları için teşvik etmiştir.¹⁴²

1937 yılının mayıs ayında 300 civarı Uygur aydın ile birlikte Memtili Ependi de kurşuna dizilmiş ve cesetleri yakılmıştır. 2005 yılında mezarının üstüne hatıra sarayı inşa edilmiştir. Mehmet Ali Tevfik Efendi, Uygur yenileşmesi tarihinde uygulamaya koyduğu faaliyetler ile çok önemli bir yere sahiptir.¹⁴³

2.2. Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu

Yakup Bey'in ölümünden sonra Mançu sülalesinin 1884 yılında Xinjiang (Yeni Toprak)¹⁴⁴ ismini vererek hakimiyet kurduğu Doğu Türkistan'da, cumhuriyet düşüncesi Mançu İmparatorluğu'nun yıkılıp, yerine milliyetçi Çin Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1911 yılında filizlenmeye başlamıştır.

¹⁴¹ Raile Abdülvahit Kaşgarlı, "Uygur Şair Memtili Tevfik Efendi'nin Öğretileri Üzerine", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, 2016, (ss. 229-246), 245.

¹⁴² Reyila Kaşgarlı, *Memtili Ependi (Tevfik) ve Şiirleri...*, s.61.

¹⁴³ Murat Orhın, a.g.m., s.358.

¹⁴⁴ Tarih boyunca birçok kez Çin ve Rusların istilasına uğramış olan Doğu Türkistan toprakları 1878 yılında bütünüyle Çin işgaline maruz kalmıştır. 1884 yılında ise Çin-Mançu güçleri tarafından bölgeye "Xinjiang" ismi verilerek, diğer Türk yurtları ile bağlantıların kesilmesi amaçlanmıştır. Çince "yeni sınır, yeni toprak" anlamına gelmekte olan "Xinjiang" kelimesi bu tarihten itibaren Çinliler tarafından resmi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bölgede bulunan yerli halkın zorunlu olarak kullanmaya başlaması ise ÇKP dönemine tekabül etmektedir. Bkz: Erkin Türkler, "Sincan: Çin'in Başarılı Algi Operasyonu", *Türk Yurdu*, Cilt: 35, Sayı: 331, 2015, (ss.27-28), s.27-28.

Doğu Türkistan’da birinci cumhuriyet kurulmasının nedenlerini ve cumhuriyetin ilan edildiği tarihsel süreci Prof. Dr. Abdülhamit Avşar yapılan mülakat görüşmesinde şu şekilde anlatmıştır:

Doğu Türkistanlılar zaten 1700’lerde ilk işgal başladığı (Mançu istilası) dönemden itibaren özgür olma düşüncesini hiç bırakmamışlardır. [...] Bu hanedanlığın yıkıldığı 1911’den itibaren de Doğu Türkistan Çinli valiler yoluyla yönetilmeye başlanmıştır. Bu valiler çok zalim ve despotlardır. Başına buyruk hareket etmekle birlikte Müslüman Türklere çok ciddi zulümler ve ikinci sınıf muamelesi uyguluyorlar. [...] Zaten içinde istiklal arzusu olan halk bunlara dayanmıyor ve Çinlilerin yaptığı zulümlerden dolayı Kumul’da isyan patlak veriyor. Bu isyan kısa zamanda tüm Doğu Türkistan’a yayılıyor. Böylelikle 1933’teki cumhuriyetin kurulmasına giden süreç başlıyor. Burada insanların harekete geçmesi için onları ateşleyecek ve sevk edecek varlık unsuru olması gerekiyor. Bu unsur o dönemde Çinli valilerin zulümleridir. Ancak esas olan bu insanların içindeki özgürlük düşüncesidir. Bu özgürlük düşüncesinin harekete geçirilmesi ve ateşlenmesi Çinli valilerin zulümleri sonucunda oluyor. 1933’teki cumhuriyetin kurulması yani kurucu irade çok farklı bir şey. Kurucu iradeyi analiz ettiğimizde aslında Doğu Türkistan cumhuriyetlerinin kuruluş amacını da daha iyi anlamak mümkün olabilir.

Son zamanlarda gittikçe can çekişen ve topallayarak ilerlemeye çalışan Qing Hanedanlığı kendini iyileştirmek adına gönülsüz de olsa birkaç reform hareketi başlatmıştır.¹⁴⁵ Guangxu İmparatoru’nun öldürülmesinin ardından veliaht prenses de kısa sürede hayatını kaybetmiş ve son kez bir imparator naibi atanarak, tahta Pu-Yi isimli küçük bir çocuk oturtulmuştur. Ancak, hanedanlığın attığı bu adımlar mevcut düzenden oldukça bunalmış olan Çinlileri yatıştırmaya yetmemiştir.¹⁴⁶ Çinli askerler, Wuchang’da sonraki dönemlerde “Double Tenth Olayı”¹⁴⁷ şeklinde anılacak olan isyan ve protestoları başlatmış, şehri tamamen ele geçirmişlerdir. Xinhai Devrimi’nin başlangıç dönemini ifade eden protesto ve isyanlar sonucunda Hubei eyalet meclisinin de desteği ile şehrin imparatorluktan bağımsız olduğunu ilan etmişlerdir. Aralık ayına gelene dek Çin’in orta ve güney eyaletleri de bu isyanlardan etkilenmiş ve harekete geçmişlerdir.¹⁴⁸

Çin tarihinde daha önce de yaşanmış olan Afyon Savaşı ve Boksörler Gizli Örgütü’nün isyanı gibi olaylardan sonra eski devrimcilerden olan milliyetçi Sun Yat-sen

¹⁴⁵ Bu reformların yapılmasında en büyük katkı sahibi şüphesiz Japonya’dır. 1900 yılı sonrasında Çinli öğrenciler Tokyo’da yoğunlaşmış ve eğitimlerine burada devam etmiştir. İmparatorluğun son dönemlerinde oluşturulan reformlarda Japon danışmanların yanı sıra Tokyo’da eğitim görmüş Çinlilerin etkisi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Bkz. Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008, İstanbul, s.77.

¹⁴⁶ David Curtis Wright, *The History of China*, Greenwood, 2011, ABD, s.120.

¹⁴⁷ Türkçe karşılığı “Çifte On” olan ve 10 Ekim 1911 yani 10.10.1911 tarihini ifade etmek için kullanılan bu terim, son imparatorluk döneminde gerçekleşmiş olan cumhuriyetin ilanını işaret etmektedir.

¹⁴⁸ J. A. G. Roberts, “Republican China, 1911-49”, İn: *A History of China*, Palgrave, Londra, 1999, pp. 206.

ve Ko Lou Hui¹⁴⁹ örgüt mensubu mevcut yönetimden bunalmış askerler tarafından yine 1911 yılında bu defa Nanjing’de imparatorluğa karşı bir ihtilal gerçekleştirilmiştir. Mançu Hanedanlığının sonunu getirerek yeni bir cumhuriyet kurulmasına ve ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar başlamasına sebep olan bu olay neticesinde 12 Ocak 1912 tarihinde Nanjing merkezli Çin Cumhuriyeti’nin geçici başkanlığına Sun Yat-sen getirilmiştir. 10 Mart gününde ise Sun Yat-sen ile bir antlaşma yapılmak suretiyle Çin Cumhuriyeti başkanlık koltuğuna Yuan Şikai oturmuştur.¹⁵⁰

Batılı fikirlerden etkilenen ve Mançu hanedanlığının tarihe karışmasında büyük katkısı olan Sun Yat-sen’in amacı, hanedanlık ile birlikte İngiltere’yi de ülke sınırları dışına atmak ve Amerika’nın desteğini alarak yeni batılı bir rejim, demokratik bir cumhuriyet kurmaktır. Yeterince güçlü bir ordusu olmayan ve kelimenin tam anlamıyla viran olmuş bir ülkede hükümetin başına geçmiş olan Sun Yat-sen, Amerika’dan beklediği desteği bulamamış ve 1925 yılında bunun hayal kırıklığı¹⁵¹ içinde hayata veda etmişti. Xinhai Devrimi’nin ardından Dış Moğolistan da Çin egemenliğini reddederek kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁵² Böyle bir ortamda isteyen istediği bölgede zorbalık yapmaya başlamış, çeteler oluşturulmuş, zaman zaman çeteler toprak ağalarının da desteğini alarak kendi çapında ordular oluşturmuş ve eyaletlerde hüküm sürmeye başlamıştır.¹⁵³

Cumhuriyetin ilan edilmesi ülke topraklarında iç karışıklıkların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu iç karışıklıklar ülke genelinde siyasi bir otorite boşluğunun oluşmasına ve dolayısıyla genel valilerin kanun veya herhangi bir mevzuat

¹⁴⁹ Literatürde “Ağabeyler Cemiyeti” olarak geçmekte olan örgüt, Çing hanedanlığı karşısında yer alan, hanedanlık aleyhinde faaliyetlerde bulunan güçlü ve gizli bir örgüttür. Bkz. Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan’ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, (Çev. Enver Can), Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 1998, İstanbul, s.19.

¹⁵⁰ Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan’ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, (Çev. Enver Can), Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.19.

¹⁵¹ Amerikan’ın yardımları ile batılı bir Çin yaratma hayali karşısında, umduğunu bulamayan Sun Yat-sen, kırgın bir kalp ile hayata veda ederken vasiyetnamesinde Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurulması ve Çinli köylüleri kazanabilmek adına sağlam toprak reformlarının yapılması gerektiğine vurgu yapmıştır. Bkz. Ünsal Özkay, “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 4, 1967, (ss. 293-371), s. 294.

¹⁵² Mustafa Can Teziç, “Rus (Sovyet)-Çin Politikaları Arasında Değişen Moğol-Tuva İlişkileri (1911-1940)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 4, 2018, (ss. 503-531), s.507.

¹⁵³ Ünsal Özkay, a.g.m. s.293-294.

gözetmeksizin buldukları bölgeleri kendi arzularına göre yönetmeye başlamalarına yol açmıştır.¹⁵⁴

Mançu imparatorluğunun devrilmesiyle birlikte Doğu Türkistan toprakları üzerinde, ülke genelindeki iç karışıklardan ve otorite boşluğundan faydalanmak isteyen valiler hüküm sürmeye başlamıştır. Ülke çapına yayılan ihtilalin yankıları, hızlıca Doğu Türkistan üzerinde de duyulmaya başlanmıştır. Urumçi ve İli vilayetlerinde bulunan milliyetçi Çinli subaylar, Mançu hanedanlığı aleyhinde isyanlar çıkarmaya başlamıştır. Başkent Urumçi’de çıkarılan isyanlar Vali Yang Zengxin tarafından hızlıca bastırılırken, isyancılar ise sürgüne, işkenceye ve hatta idama mahkûm edilmişlerdir. Fakat İli vilayetinde çıkarılan ayaklanmalar, Urumçi’nin aksine Mançu imparatorluğu açısından tam bir hezimet ile sonuçlanmıştır. Milliyetçi ihtilalciler buraya Mançu imparatorluğu tarafından tayin edilmiş olan umumi Vali Yuan Ta-hua’yı göçe mecbur etmiş ve Tuğgeneral Yang Suan-hsü komutasında yönetimi ele geçirmişlerdir. Yuan Ta-hua, Doğu Türkistan topraklarından göç etmeden önce makamını ve tüm yetkilerini Yang Zengxin’e teslim etmiştir. İktidara geldiği ilk üç sene boyunca kendisine hasım olan İli vilayetindeki ihtilalciler ve Ko Lao Hui’ler ile anlaşma yaparak buradaki egemenliğini kabul ettirmeye, diğer bir ifadeyle pekiştirmeye çalışmıştır. İli’deki ihtilalcilerin ve Ko Lao Hui’lerin onun egemenliğini kabul etmesi Haziran 1912 tarihini bulmuştur. Bu tarihte yapılan bir anlaşma ile Yang Zengxin kendisini Doğu Türkistan Umumi Valisi olarak kabul ettirmeyi başarmış ve İli vilayetini ilhak etmiştir. Bölgeyi kan dökmeden ele geçirmeyi başararak politik açıdan ciddi ölçüde güçlenen Yang Zengxin, Tuğgeneral Yang Suan-hsü’yi askeri komutan sıfatı ile Kaşgar’a göndererek mükafatlandırmıştır.¹⁵⁵

Doğu Türkistan’ın yeni Umumi Valisi Yang Zengxin, iktidara geldikten sonra ilk iş olarak Çin Cumhuriyeti’ne karşı olan bağlılığını beyan etmiş ve bunun üzerine 1912 yılınca Sun Yat-sen’in yerine geçen Çin Cumhurbaşkanı Yuan Şikai da Yang Zengxin’in umumi valilik görevini tanıdığını ilan etmiştir.¹⁵⁶ İsa Yusuf Alptekin’in ifadelerine göre Yang Zengxin bağınaz bir Çinli olması dolayısıyla Çin Cumhuriyeti’ne

¹⁵⁴ Fedai Küpoğlu, Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Çöküşü, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Yezî) İstanbul, 2019, s.23.

¹⁵⁵ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.18-20.

¹⁵⁶ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.19.

karşı duyurduğu bağıllık sözde bir bağıllıktır. Nitekim, merkezden gönderilen askerleri öldürtmek suretiyle Doğu Türkistan topraklarını merkezin etkisinden uzak tutmaya çabalamıştır. Bu çabalar doğrultusunda 1912-1928 yılları arasında Doğu Türkistan topraklarında keyfince hüküm sürmüştür.¹⁵⁷

İli bölgesi grubu ve Ko Lao Hui'ler ile ilgili sorunları çözüme kavuşturduktan sonra Yang Zengxin için geriye kuzey topraklarında gerçekleşen Moğol akınlarını engelleme zamanı gelmiştir.¹⁵⁸ Ülkenin kuzey doğusunda bulunan Moğollar, bağımsızlığını ilan etmiş olan Dış Moğolistan'a bağıllığını bildirmek için Altaylara doğru akın etmeye başlamışlardır. Yang, Moğol sorununu resmî belgeler ile siyasi yollar izleyerek çözüme kavuşturma amacı ile hareket etmiştir. Bu amaç doğrultusunda 5 Kasım 1913 tarihinde Urumçi'de bulunan Rus Konsolosluğu aracılığıyla nihayetinde Moğollara özerklik verilmesine yol açan Çin- Rus beyannamesi imzalanmıştır.¹⁵⁹

Çin-Rus Beyannamesinin imzalanması ile hem Altay bölgesi Moğol ve Çinli birliklerde arınmış hem de Yang, tüm Doğu Türkistan topraklarının tek egemeni konumuna gelmiştir. Altay ve İli bölgelerini kendisine bağlayan ve ayrıca Doğu Türkistan belde sayısını 40'tan 47'ye yükselten Yang, bölgeyi yönetmek anlamında Qing (Mançu) hanedanlığı döneminden kalma yöntemleri ciddi değişiklikler yapma yoluna gitmeden sürdürmüştür. Yang, belli bir küçüklükte olan bölgelerin yerli liderler tarafından yönetilmesine müsaade etmiş ancak bu topraklarda egemen olduğu süre boyunca Doğu Türkistanlıların ayaklanması korkusunu içinde taşımıştır. Bu endişe sebebiyle ne Doğu Türkistanlılara ne de emri altındaki adamlarına güvenmediğinden etrafında daima Yunnan'lı hemşerileri ve akrabalarını bulundurmaya özen göstermiştir. Doğu Türkistan topraklarında adeta bir despot olarak hüküm sürmekte olan Yang, halkı sosyal hayatlarından mahrum bırakmak, birbirine düşürmek ve cahil kalmalarını sağlamak amacıyla çeşitli yasalar çıkarmaya başlamıştır.¹⁶⁰

¹⁵⁷ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1981, s.148.

¹⁵⁸ Ömer Faruk Açıkgül, *Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1911 ve Sonrası)*, (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2021, s.27.

¹⁵⁹ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'ın Siyasi ve İktisadi Olarak Sömürülmesi: Umumî Vali Yang Tseng-Hsin Dönem", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 65, 2020, (ss.33-46), s.36.

¹⁶⁰ Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2009, s. 33-34.

Yang Zengxin, Doğu Türkistanlı olan hiç kimseyi yönetimde önemli bir konuma getirmemiş, kendi kendine yetişmiş, eğitim almış alim kimselere ise zulüm ve işkence yapmaktan geri durmamıştır. Türkiye’den Türkistan bölgesine gelip eğitim adına okullar açmış olan Ahmet Kemal Bey’in (İlku) açtığı bu okulları tek tek kapatmış, kendisini ise hapsedmiş ve Türkistan sınırlarından çıkarmıştır.¹⁶¹ Ahmet Kemal Bey, *Hatıralar* isimli eserinde hapsedilişini şu şekilde dile getirmektedir:

Kaşgar'da birçok iptidai muallimi yetiştirdiğimiz, bir Cemi yet-i Hayriye-i İslamiye kurduğumuz, bu cemiyetin asar-i mühimmesinden olan ve varidatı fakir çocukların, ecanib ellerinde kalmış yetim, bakes etfal-i Müsliminin talim ve terbiyesine medar olmak üzere bir dükkân açtığımız ve muavenet-i milliye heyetleri teşkil ettiğimiz sebep gösterilerek itham olunuyor ve hapisaneye sevk ediliyordum.¹⁶²

Yang’ın yaptıkları bununla sınırlı kalmamış yeni kurulan Çin Cumhuriyeti hükümetini “Doğu Türkistan’daki Türkleri baş kaldırmaya teşvik edeceği” endişesiyle Türkiye ile ilişkilerine sınır koyması konusunda uyarmıştır.¹⁶³

İktidara geldiği dönemde tabii kaynaklar bakımından oldukça zengin olan Doğu Türkistan toprakları, bu dönemde Yang’ın uyguladığı reformlar sebebiyle kıtlık, yolsuzluk ve tefecilik gibi hazin olaylara şahitlik etmiştir. Yang, Mançu hanedanlığından devraldığı bu topraklar üzerinde birtakım iktisadi reformlar yapma yoluna gitmiş olsa da ekonomik durum düzelmek yerine daha da gerilemeye başlamıştır. Bunun sebebi Yang’ın uyguladığı reformların asıl amacının ekonomik iyileşmeyi sağlamak değil, burada bulunan Müslüman Türklerin ayaklanmasını engellemek olmasıydı. Yang, Mançu hanedanlığından kalma geleneksel idare etme yöntemlerini devam ettirerek, Doğu Türkistan’ın tüm zenginliğini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Yang, kendi adına para bastırmış ve Doğu Türkistan’da Uygurların ayaklanmasından endişe duyduğu için, bu topraklarda yalnızca kendi adına bastırmış olduğu paraların kullanılmasını zorunlu kılmıştır.¹⁶⁴

¹⁶¹ İsa Yusuf Alptekin, a.g.e., s.149.

¹⁶² Habibzade Ahmet Kemal İlku, *Hatıralar: Türkistan, Çin, Şanghay ve Rodos*, Haz. N. Ahmet Özalp, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2021, s.84.

¹⁶³ İsa Yusuf Alptekin, a.g.e., s.149.

¹⁶⁴ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.44-52.

İsa Yusuf Alptekin, Yang'ın iktidarda bulunduğu süre boyunca bir ayaklanma ile karşılaşmaktan duyduğu endişeyi Owen Lattimore'den yaptığı alıntıyla şu şekilde açıklamıştır:

Yang, bütün ömrü boyunca isyan korkusunun ıstırabı içindeydi. Ahali ve devlet işlerinin yönetiminde aşırı derecede ihtiyatlı davranırdı. Gerek Çince ve gerek ecnebi gazeteler muntazam surette sansür edilir, ihtilale teşvik edecek mahiyette bulunan haberler mümkün olduğu kadar çıkartılırdı. Uygurca ve Kazakça hiçbir gazeteye müsaade yoktu. Karargahında bulunan telgraf dairesine, Yang, bizzat nezaret eder ve burayı her gün kendisi açıp kilitlerdi. Daire personelleri, dışarıdakilerle konuşmaktan menedilmişti. Bütün mühim evrakları kendisi muhafaza eder ve müsaadesi olmadan hiçbir daire şefi bu evraklara göz atamazdı.¹⁶⁵

İsa Yusuf Alptekin Doğu Türkistan davası isimli eserinde bir başka yazardan alıntı yaparak Yang dönemindeki yolsuzluklara ve ekonomik sömürgeciliğe şu şekilde vurgu yapmıştır:

İyi olumsuzluğun bütün tabakalara yayıldığı Çin Türkistan'ında terakki de diğer ticari emtia gibi alınıp satılır. Netice şu ki, adam akıllı para etmeyen hiçbir şey yapılmaz ve ahali sırf Çinli hükümdarların zenginleşmesi için soyulur. [...] İşte bu suretle, köyler ve şehirler yağma edilmiştir.¹⁶⁶

Doğu Türkistan topraklarındaki egemenliğini sonsuz bir şekilde kullanan Yang, Rusya'ya yakın bir politika izlemekteydi. Öyle ki, Çin Cumhuriyeti hükümetinin bilgisi dışında 1922'de Rusya ile bir ticaret anlaşması imzalamış ve 1924-1925 yıllarında ise Rusya'nın Doğu Türkistan'da beş tane konsolosluk açması için uygun ortamı oluşturmuştu. Yang'ın kendi inisiyatifleri doğrultusunda başına buyruk hareket etmesi, Rusların bu topraklar üzerinde güçlenmesine yol açmıştır. 1927 yılında Çin Cumhuriyeti, Rusya ile siyasi ilişkilerini kesmişse de bu durumdan Doğu Türkistan'daki Rus konsoloslukları etkilenmeyip, buradaki mevcudiyetini korumaya devam etmiştir. Bu durum, bu topraklardaki Rus nüfusunu artırmaya ve bölgede Rusların Yang'dan daha güçlü hâle gelmesine sebep olmuştur.¹⁶⁷

Doğu Türkistan'ı adeta kendi malı gibi yönetmiş olan Yang, bölgenin fakirleşmesine ve zengin kaynaklarının tükenmesine yol açmıştır. Bu tutumuyla gerek Doğu Türkistan halkının gerekse de birtakım Çinli kesimin nefretini üzerine toplamıştır. 1928 yılında Guomintang birlikleri Pekin'e girmiş, bu durum karşısında Yang ise Doğu

¹⁶⁵ İsa Yusuf Alptekin, a.g.e., s.149.

¹⁶⁶ İsa Yusuf Alptekin, a.g.e., s.150.

¹⁶⁷ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlarda Kuşlar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*, (Çev. Abdulkadir Sadak), Otağ Yayınları, Ankara, 1975, s.308.

Türkistan topraklarında Guomintang bayraklarını astırarak Nanjing'deki Jiang Jieshi (Çan Kay-şek) hükümetinin bölgedeki üstünlüğünü onaylamıştır.¹⁶⁸

Çin Cumhuriyeti tarafından Doğu Türkistan'a gönderilen Fan Yaonan, Yang tarafından hoş karşılanmamış hatta zulüm görmüştü. Yang'a göre daha açık fikirli Rus düşmanı olan aynı zamanda Türkistan Hariciye İşleri Müdürü unvanını taşıyan Fan Yaonan, kendisiyle aynı fikirde olan memurlar ile Yang'a suikast düzenlemeyi planlamışlardır. Bu plan doğrultusunda Yang, 1928 yılında Urumçi Hukuk Mektebi'nde gerçekleşmekte olan diploma merasiminde Fan Yaonan tarafından öldürülür. Yang öldükten sonra Umumi Vali olarak iktidarı ele geçiren Fan Yaonan bu makamdaki yerini uzun süre koruyamamıştır. Yang tarafından yetiştirilmiş olan Dahiliye Vekili Jin Shuren, Fan Yaonan'ın egemenliğini tanımamış hatta Fan Yaonan'ı esir almış ve işkence etmek suretiyle öldürerek onun yerine kendisini Umumi Vali tayin etmiştir.¹⁶⁹

Kansulu bir Çinli olan Jin Shuren bölgeyi idare etme konusunda Yang'ın izinden gitmekle beraber, aynı onun akrabalarını etrafına toplaması gibi Jin de etrafına Kansulu hemşerilerini toplamıştır. Üzerinde kendi damgasının bulunduğu pasaport sistemini uygulamaya koymuştur. İslam dini aleyhinde politikalar izlediğinden bölgede bulunan Müslüman Türklere yani Uygurlara karşı zorba politikalarıyla yaklaşmıştır.¹⁷⁰

Bölge halkının din işleri ile ilgili konularını göz ardı eden Jin Shuren, sadece kendi faydasını düşünmüş ve bu doğrultuda yeni dış vergiler uygulamaya koymuş, iç vergileri ise %30 artırarak kendi cebini şişirme peşine düşmüştür. Jin Shuren'in umumi valilik görevini yaptığı 1928-1931 yılları arasında geçen bu dört yıl, halkın nazarında Yang Zengxin'in 16 yıllık egemenliğinden daha zor ve meşakkatli geçmiştir.¹⁷¹

Kendinden önceki Yang gibi Jin Shuren de sadece ismen Çin Cumhuriyeti'ne bağlı kalmış ve hatta Çin ile Doğu Türkistan arasındaki sınır kapılarını kapatarak iktidarda kaldığı dört sene boyunca bölgeyi Çin'den bağımsız olarak yönetmiştir. Bu

¹⁶⁸ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.58.

¹⁶⁹ İsa Yusuf Alptekin, a.g.e., s.151., Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.59.

¹⁷⁰ Gamze Gazcıoğlu, Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi, (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2020, s.45.

¹⁷¹ Aili Yikemu, Hamdullah Muhammed Tarım'ın "Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi" Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, s.19.

süre zarfında Yang'dan geri kalmamış ve bölge halkını çeşitli zulüm ve işkenceler ile onları ezme ve bıktırmak için elindeki tüm imkanları kullanmıştır.¹⁷² Forbes, Jin Shuren'in kendi idaresindeki bölgede gerçekleşen yolsuzluk ve var olan diğer eksiklikleri Çin Cumhuriyeti hükümetinden saklamaya çalıştığını ifade etmiştir.¹⁷³

Baymirza Hayit, Jin Shuren döneminde gerçekleşen işkencelerin şiddetini “*Onun iktidarı, zalimâne bir hatıra bırakmıştır, insanları en küçük bir suç ile asmak ve öldürmek, onun idare etmek üslubundandı. Çünkü o, böylece iktidarını emniyete almak istiyordu*” şeklinde ifade etmiştir.¹⁷⁴

Kendisini Doğu Türkistan Umumi Valisi olarak ilan eden Jin Shuren'in iktidarda olduğu dönemde bölgeyi idare etme konusunda uygulamış olduğu politik yöntemler sadece Uygurları değil, aynı zamanda Tunganları, Moğolları ve hatta Çinli subayları dahi huzursuz etmiştir. Tekin Tuncer, Jin'in uygulamış olduğu aşırı politikaların yanlışlığına ve yönetme konusundaki beceriksizliğine vurgu yapmak adına Mildred Cable ve Francesca French'in:

Çin Türkistan'ının (Doğu Türkistan kastediliyor) reisi Chin iyi veya akli başında bir idareci vasıflarını haiz değildi. O, içi korkuyla dolu, zenginleri kayıran, fakirlere zulmeden ve diktatörlere mahsus istibdat ve kararsızlığı birbiriyle bağdaştıran bir hükümdardı.¹⁷⁵

ifadelerini kullanmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere Jin Shuren'in halkı idare etme ve ekonomiyi yönetme konusundaki kabiliyetsizliği, halk tarafından bir isyan hareketinin başlatılmasına yol açmıştır.

2.2.1. Kumul Ayaklanması

Yang Zengxin'in iktidarda olduğu dönemde Kumul Hanlığının başında Wang¹⁷⁶ Maksud Şah bulunmaktaydı. Yang Zengxin, Kumul Hanlığının yarı özerk bölge olması

¹⁷² İsa Yusuf Alptekin, a.g.e., s.151-152.

¹⁷³ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.69.

¹⁷⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s.308.

¹⁷⁵ Tekin Tuncer, “Doğu Türkistan’da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 30, Sayı: 1, 2020, (ss.269-285), s.274.

¹⁷⁶ Çincece bir unvanı niteleyen Wang kelimesinin Türkçe karşılığı “danışman”, “müşavir” şeklindedir. Bkz. Alihan Töre Şagunî, *Türkistan Kaygısı*, (Çev. Kutlukhan-Edikut Şakirov, Oğuz Doğan), Orient-Institut Istanbul, 2016, s.98.

durumuna rıza göstermişti. Şah Maksut, bölgede vergi toplama, adalet ve düzeni tesis etme görevini yerine getirmekteydi. Jin Shuren, bu bölgede iktidara gelene dek -yani 1929 yılından önceki dönemde- Kumul Hanlığının refah seviyesi Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerine göre üst düzeydeydi. Burada halk tarımcılık ile uğraşarak gelir elde etmekteydi. Kumul Hanlığının yarı özerk statüsünü koruyabilmesi buradaki Uygur Türklerinin akıbeti açısından oldukça önemliydi. Bu önemi Forbes, yapmış olduğu bir alıntı ile şu şekilde ifade etmiştir.

Tarım havzasında yaşayan ve teveccühlerinin kazanılması güç olan Müslümanlar... Kumul'da kendi ırk, din ve milletinden olan Maksud Şah'ın hükümrancılığı sağlam olduğu müddetçe toleranslı idiler. Onlarla aynı dili konuşan Maksud Şah, bir iftihar vesilesi olan "Gobi Kralı" unvanına sahip idi.¹⁷⁷

Her ne kadar Yang Zengxin, doğu topraklarındaki düzenin bozulmaması adına ve herhangi bir isyan ile karşılaşmaktan duyduğu endişeden ötürü olacak ki Kumul Hanlığının yarı özerk olma durumunu kabullenmiştir. Ancak yerine gelen Jin Shuren, bu konuda Yang ile aynı fikirde olmayıp yarı özerklik meselesine gereken önemi göstermemiştir. Maksud Şah vefat ettikten sonra yerine (Wang'lık makamına) en büyük oğul olan Nasır geçmiştir. Veliht Nasır, babasının ölümünün ardından Urumçi'ye gitmiştir. Urumçi'ye gitmesinin sebebi hakkında iki temel tahmin bulunmaktadır. Birinci tahmine göre Urumçi'ye gitmesinin arkasında yatan sebep; Kumul halkı tarafından sevilmediği ve makamının kabul görmesi için Jin Shuren'den yardım istemesi iken doğruluğu daha ağır basan ikinci tahmin ise; bağlılığını resmi olarak bildirmesi amacıyla Başvekil Yolbars Han'ın veliaht Nasır'ı çağırmasıydı. Tam bu sıralarda Çinli bir subay Jin Shuren'e Kumul Hanlığının Urumçi hükümetine tamamen bağlanması önerisinde bulunmuş ve Jin Shuren bu öneri doğrultusunda Yolbars Han ve Nasır'ı makamına çağırtmıştır. Sonuç olarak Kumul Hanlığının yarı özerklik statüsünü reddederek, üç ayrı idari bölge şeklinde ayrıştırmıştır. Uygur Türkleri açısından hem milli hem dini öneme haiz olan Kumul Hanlığının tamamen Urumçi'ye bağlanması yetmiyormuş gibi bir de buradaki işlenmemiş topraklara Çinli göçmenler yerleştirilmesi Uygur Türklerini oldukça kızdırmıştır.¹⁷⁸

Yarı özerk statüye sahip olduğu dönemde Kumul Hanlığına Çinli göçmenlerin yerleştirilmesi yasaktı. Ancak bölgenin lağvedilmesi neticesinde bu yasak kaldırılmış ve

¹⁷⁷ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.76.

¹⁷⁸ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.77-82.

bölge göçmenlere açık hale getirilmişti. Üstelik buraya yerleşen Çinli göçmenlerden iki yıl boyunca vergi alınmaması konusunda bir yasa çıkarılmıştı. Bölgeye göç eden Çinli göçmenlere el konulmuş verimli Uygur arazileri verilirken, buradaki Uygurlar ise arazisinin karşılığı olarak verildiği iddia edilen çöl etrafındaki verimsiz arazilere gönderilmiştir. Jin Shuren'in bölgede yaşayan halkın hem dini hem medeni değerlerini dikkate almaksızın baskı uygulaması Çinli Müslümanlar olan Tunganlar ile Uygur Türklerinin mevcut zorba yönetime karşı ittifak kurarak aynı safta yer almalarına neden olmuştur.¹⁷⁹

Kumul ayaklanmasına yol açan birtakım olaylar silsilesi bulunmaktadır. Olayların gerçekleşmesinin nedeni kuşkusuz Jin Shuren'in yönetim adı altında uygulamakta olduğu kabul edilemez insanlık dışı politikalar. Kumul ayaklanmasına sebep olan ilk olay bölgedeki Çinli askerlerin Tahir Mirab isimli bir kimsenin bahçesine izinsiz girerek meyvelerini yemesi üzerine tezahür etmiştir. Mirab, askerleri yönetime şikâyet etmişse de askerlere hiçbir ceza verilmemiş üstelik Tahir Mirab'ı da dövme suretiyle öldürmüşlerdir. İkinci olay: Bölgede bulunan Çinli askerlerin Salih Dorga'yı Dış Moğolistan'a un götürmekle suçlayıp; develerine, unlarına ve samanlarına kısacası tüm mal varlığına el koyarak kendisini de hapse atmalarıdır. Bu olay sonucunda Dorga Salih hapisten çıktığında intikamını almaya yemin etmiştir. Wang'ın yanında görevli olan Rahim'den şüphelenilmesi üzerine Jin Shuren'in onun hakkında ölüm cezası vermesi ancak halkın öfkesinden dolayı sadece sürgüne göndermekle yetinmesi ayaklanmaya neden olan üçüncü olayken; dördüncü olay ise, Narin Kirlik Koromalı adında bir yerlinin Barköl'e 40 koyun satmak için gittiğinde kendisinden 500 sıra rüşvet istenmesidir.¹⁸⁰

Kumul ayaklanmasının meydana gelmesine yol açan beşinci ve son olay -tabiri caizse bardağı taşıran son damla- ise Kumul'da uygulanmaya başlayan yeni yönetim sistemi doğrultusunda Jin'in hemşerisi, vergi toplayıcılığı görevini yerine getirmekle mükellef olan Çang-mu'nun 1931 yılında bir Uygur kızına (Salih Dorga'nın kızı) âşık olmasıdır. Çang-mu, kızı babası Dorga Salih'ten isterken yönetimde bulunduğu konumu ve sahip olduğu rütbeyi kullanmıştır. Ancak ne olursa olsun, dini değerlere göre

¹⁷⁹ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'da...", s.275.

¹⁸⁰ Polat Kadiri, *Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)*, (Yay. Haz. Ömer Kul), Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s.34-35. (Not: Polat Kadiri'nin eserinin orijinal ismi "*Ülke Tarihi*"dir.)

Müslüman bir kızın, gayrimüslim bir erkek ile evlenmesi doğru olmadığından babası kızını Çang-mu'ya vermek istememiştir.¹⁸¹

Bu olay hakkında çeşitli söylentiler bulunmaktadır. Bu söylentilerden birincisi şu şekildedir: Ulemanın bu evliliğe razı olmamasına rağmen Çang-mu, kızı iğfal ettiği için bir nikah düzenleme kararı alınmıştır. Aslında Çang-mu'ya karşı kurulmuş bir pusula olan bu nikah merasimi gecesinde sarhoş olan Cang-mu, yanındaki 32 askerle beraber öldürülmüştür. Talihsiz Uygur kızı da Cang-mu ve askerleri gibi hayatını kaybetmiştir. Olay hakkındaki ikinci söylenti ise; Cang'ın Uygur kızının evine davet edildiği üzerinedir. Bu davet, yemek sırasında Cang-mu ve yanında getirmiş olduğu 32 askerinin öldürülmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁸² Anlamsız kelimeler kullanılarak kıyılmış sahte nikahın olduğu gece gelin odasında kadın kılığında pusuya yatmış askerlerin Cang-mu'yu boğazlayarak öldürmüş olması ise bir diğer söylentidir.¹⁸³

Bu söylentiler sonucunda Cang-mu'nun ölümü ile sonuçlanan bu olayın ardından Uygurlar ele geçirdikleri 20-30 civarı tüfek ile silahlanmış ve 100 haneden oluşan Kansulu Çinli göçmenlerin yerleştirilmiş olduğu mahalleye saldırarak hepsini öldürmüşler ve orada bulunan çiftliklere gömmüşlerdir. İçlerindeki gücün farkına varmalarına sebep olan bu olay sonucunda Uygur Türkleri, buradan da ele geçirmiş olduğu mühimmatlar ile Kumul'a saldırıyı planlamışlardır.¹⁸⁴

Uygurlar Kumul'a saldırmış ve bu saldırı esnasında bölgede yaşamakta olan halkın da desteğini almışlardır. Galibiyetle sonuçlanan ve şehri ele geçirmiş olan bu saldırının ardından Çinliler, Kumul'da bulunan ve etrafı surlarla çevrili olan Eskişehir'e sığınmış ve orada bulunan cephaneliği koruyarak kapıları kilitlemişlerdir. Böylelikle Yenişehir Uygurlar tarafından ele geçirilmiş ve Müslüman beldeleri tek tek temizlenmiştir. Bu olay ile birlikte ihtilale giden yoldaki fitil ateşlenmiştir.¹⁸⁵

¹⁸¹ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'da...", s.276.

¹⁸² Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.84.

¹⁸³ Aili Yikemu, a.g.t., s.26.

¹⁸⁴ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.85.

¹⁸⁵ Ömer Kul, Osman Batur ve..., s.62.

Kumul'da genç yaşlarından itibaren Çin zulmüne karşı direnişte bulunan ve hatta birkaç kez hapsedilmiş olan Hoca Niyaz Hacı da bu ayaklanmaya katılmış¹⁸⁶ ve ayaklanmanın lideri olarak seçilmiştir. Bu süreçte henüz 23 yaşındaki Çinli Müslüman (Tungan) olan Ma Shiming, ayaklanmaya destek olmuştur.¹⁸⁷ Hoca Niyaz Hacı'nın yanı sıra Yolbars Han'ın da liderlik etmiş olduğu bu ayaklanmaya Kırgız ve Kazak Türkleri de katılmıştır. Bu ayaklanmanın zorbalık ile bastırılabilceği düşüncesine kapılan Jin Shuren, sahip olduğu askeri güce fazla güvenmekteydi.¹⁸⁸

Jin Shuren ilk olarak Komutan Cu'yu askerleri ile birlikte Kumul'a göndermiş ve isyancıların teslim olmaları için çağrıda bulunmuştur. Ancak ayaklanmacılar, teslim olmadıkları gibi aynı zamanda Komutan Cu ve askerlerini mağlup etmişlerdir. Jin Shuren ikinci saldırısına başlamadan önce Hoca Niyaz Hacı Eskişehir'e (Kumul-Konaşehir) saldırmış ardından Hoca Niyaz'a destek olmak amacıyla gelen Tungan Ma Shiming ile birlikte Jin Shuren'in Kumul'a göndermiş olduğu ikinci adamını mağlup etmiştir. Jin Shuren üçüncü olarak Liu Tongbei isimli bir komutanı bölgeye göndermişse de bu komutan da Kumul ayaklanmacıları tarafından hüsrana uğratılmıştır. Jin, dördüncü olarak Rus ve Kalmuk birleşik askerlerini bölgeye göndermiş, ancak yerli Tunganlar tarafından yenilgiye düşürülmüşlerdir. Bu saldırıların ardından ele geçirilmiş olan mühimmatlar, Ma Shiming ile Hoca Niyaz Hacı arasında geçimsizliğe sebep olmuştur. Kumul ayaklanmacıları üzerine yapılan beşinci saldırı Başkomutan Cang Feiyue ve Baş maslahatçı Sheng Shicai'in Rus, Kalmuk ve Çinli askerlerden oluşan orduları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu askerler karşısında ayaklanmacılar askeri güç olarak zayıf düşmüş ve yenilgiye uğramışlardır.¹⁸⁹

Kumul ayaklanması neticesinde Jin Shuren tüm Doğu Türkistan'ın gözünde küçük düşmüş ve beceriksiz olarak görülmeye başlanmıştır. Hatta Beyaz Rus askerleri Doğu Türkistan'ın içinde bulunmuş olduğu kötü vaziyetten ötürü Jin'i Sovyetler Birliği'nin "Kuzeydoğu Milli Kurtuluş Ordusu" görevlilerine şikâyet etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Beyaz Rus askerleri 12 Nisan 1933 tarihinde Jin Shuren

¹⁸⁶ Enis Şahin, "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, 1995, (ss.95-123), s.115.

¹⁸⁷ Baymirza Hayit, a.g.e., s.309.

¹⁸⁸ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.87.

¹⁸⁹ Polat Kadiri, *Baturlar: Doğu Türkistan...*, s.37.

yönetimini devirmek adına bir darbe girişiminde bulunmuşlar ve bu darbe sonucunda şehir kapılarının yanı sıra sarayı da ele geçirmişlerdir. Bu başarılı darbe girişiminin ardından Jin Shuren, önce Sovyetler Birliği'ne sığınmış ardından ise demiryolu kullanarak Çin'e geçmiştir. Jin'in boşaltmış olduğu Doğu Türkistan Umumi Valilik koltuğunu ise Sheng Shicai doldurmuştur.¹⁹⁰

Kumul ayaklanması Jin Shuren'in tüm askeri çabalarına rağmen önlenememiş ve Çinli birlikler ayaklanmacılar karşısında oldukça zayıf düşmüştür. Jin'in uyguladığı tüm askeri politikalara rağmen halk, kahramanca direnmeye ve Çinli askerleri yenilgiye uğratmaya devam etmiştir. Nicelik olarak düşman askerlerinden daha küçük olmanın yanı sıra teknik mühimmat ve iktisadi olarak düşmandan daha zayıf olmalarına rağmen Kumul halkının başarılı direnişi, özellikle güneyde olmak üzere Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde de büyük yankılar uyandırmaya başlamıştır. Kumul ayaklanması, Doğu Türkistan'ın diğer topraklarında yaşayan halklar üzerinde düşmana karşı direniş gösterme ve cesaretlenme etkisi yaratmıştır.

2.2.2. Turfan Ayaklanması

Jin Shuren, Kumul ayaklanmasının Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde yaratmış olduğu etkinin farkında olmakla birlikte bu doğrultuda çeşitli tedbirler almaktaydı. Kumul'da yaşanan olaylar hakkındaki söylentiler ve son dakika gelişmeleri, kesintisiz bir şekilde Tarım havzasına ulaşmakta ve bu topraklarda yaşamakta olan Müslüman Türklerin Çin'e karşı duydukları öfkenin iyice alevlenmesi hususunda önemli rol oynamaktadır. Kumul inkılabının güneydeki etkisi ise vergilerden bunalmış olan halkın, bunun üzerine bir de hükümet tarafından garantisi verilmemiş ve piyasada hükmü olmayan kâğıt paraların artması ile oluşan öfke sonucunda isyan çıkarmaya müsait olması şeklinde görülmektedir. Tüm bu etkilerden bilgisi olmasına rağmen Jin Shuren, zalimce politikalar uygulama konusunda istikrarlı bir şekilde ilerlemekteydi. Ancak bu merhametsiz tutumunda ne kadar istikrarlı olsa da Kumul ayaklanmasını bastırmaya gücü yetmemiş, bilakis ayaklanmanın şiddetini artırmıştır. Bölgede halka uygulanmakta olan zulüm ve baskılar, burada bulunan Müslüman Türklerin Çin'e karşı

¹⁹⁰ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'da...", s.282-283.

duymuş oldukları kini büyütmeyle birlikte, bu baskı ve zulümden kurtulmak isteyenler Turfan bölgesine doğru ilerlemeye başlamışlardı.¹⁹¹

Kumul ayaklanmasının yankıları Doğu Türkistan üzerinde yayılırken Ma Shiming isimli bir Tungan ile Timur Botong adlı bir Uygur, Hoca Niyaz Hacı'ya ihtilalin sadece Kumul ve çevresiyle sınırlı kalmayıp Turfan ve Altışehir gibi bölgelere de genişletilmesi yönünde öneride bulunmuşlardır. Hoca Niyaz Hacı bu öneriye “*Eğer Kumul’u yalnız bırakıp Turfan’a geçerseniz bunun sonucu iyi olmaz, önce Kumul’a tam hâkim olalım, daha sonra Turfan’a geçeriz ki bu daha iyi olur*” şeklinde karşılık vermişse de Ma Shiming ve Timur Botong bu yanıtı dikkate almayıp Turfan’a doğru yol almışlardır. Hoca Niyaz onları bu düşüncelerinden alıkoymaya çalışsa da Hoca Niyaz’a karşı direnmiş ve otuz Tungan askeri ile Piçan’a gitmişlerdir. Buradaki halk onları Hoca Niyaz’ın gönderdiğini düşünerek bir ayaklanma başlatmış ve bölgeyi ele geçirmişlerdir. Fakat bu zafer fazla uzun sürmemiş ve Piçan ile Kumul arasında bulunan Rus askerler bölgedeki ayaklanmayı kısa zamanda bastırmıştır. Bu olay sonrasında Timur Botong öldürülmüş, Ma Shiming ise Lükçün bölgesine gitmiştir.¹⁹²

Jin Shuren’e karşı Kumul’da başlatılan inkılabın verdiği manevi duygular ile yanıp tutuşan yurtsever bir milliyetçi olan Mahmut Muhiti önderliğinde birkaç önemli isim Turfan’da ayaklanma başlatmışlardı. Bu ayaklanma ile Kumul’daki ihtilale destek toplamayı amaçlamış ve halkı bu ayaklanmaya çekmek adına hazırladıkları el ilanlarını çeşitli bölgelere dağıtmışlardı. Turfan Yenişehir’i ele geçirdikten sonra Konaşehir’e kaçan Çinli askerlerin peşinden giderek oraya da hâkim olmuşlardır. Ayaklanmacıların başarı elde ederek ilerlemesi sonucu Urumçi’de ayaklanmacıların Turfan’ı ele geçirdiğine dair söylentiler yayılmaya başlamış ve bunun üzerine Sheng Shicai, Urumçi’yi korumak pahasına harekete geçmiştir. Teknik ve iktisadi bakımdan ayaklanmacılardan daha üstün olan Sheng Shicai, zırhlı otomobil, top, uçak gibi teçhizatlar ve 4000 civarı asker ile direnişi bastırmaya gitmiştir. Tüm bu üstünlük karşısında zayıf kalan ayaklanmacılar bir yandan savaşırken, diğer yandan geri çekilmeye mahkûm olmuşlardır.¹⁹³

¹⁹¹ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.124-125.

¹⁹² Polat Kadiri, *Baturlar: Doğu Türkistan...*, s.39.

¹⁹³ Polat Kadiri, *Baturlar: Doğu Türkistan...*, s.40-43.

Baymirza Hayit Turfan'da çıkarılmış olan ayaklanmayı şu ifadeler ile özetlemiştir:

6 Ocak 1933'te Turfan halkı Maksud, Mahmud ve Mevsul'ün yönetiminde Çinlilere karşı ayaklandı. Ayaklananlar 10 gün içinde Turfan'ı ve çevresini ele geçirdiler; 6 şubatta Kara Şehir, Korlu ve Uşak'ı kurtardılar, Çinliler, birliklerini Hami'den (Kumul) geri çekerek bunları, Turfan'a karşı kullandılar. Mücahidler Turfan'dan atıldılar.¹⁹⁴

2.2.3. Hoten Ayaklanması

1931'de başlayıp, 1933 yılına kadar Kumul dışına çıkamayan ayaklanmanın bu tarihten itibaren yavaş yavaş Turfan, Karaşehir, Korlu, Kuça, Uşak, Aksu gibi bölgelere yayılmasıyla birlikte Hoten şehrinde de etkisini göstermiştir.¹⁹⁵

Hoten ayaklanmasındaki liderlik görevini, hayatı boyunca Doğu Türkistan mücadelesinde bulunmuş önemli isim olan Mehmet Emin Buğra üstlenmiştir. Doğu Türkistan mücadelesinde çok fazla emeği bulunan aynı zamanda tarihçi ve diplomat olan Mehmet Emin Buğra, Kumul ve Turfan ayaklanmalarının ardından kendi doğmuş olduğu memleketi Hoten'de bir direniş başlatmıştır. Başlatmış olduğu bu direniş hareketi ilerleyen dönemlerde silahlı bir çatışma halini almıştır.¹⁹⁶

Hoten'deki direniş hareketinden önce burada müderrislik vazifesi yapmakla meşgul olan Mehmet Emin Buğra:

Siyasetten haberim yoktu. Çünkü bu hususta bana bir şey öğretilmemişti. Yaşadığım çevrede, milletin geleceği için çalışabilecek hiçbir kimse bulamadığım için, çok ümitsizdim. Kendimde dahi, bu hususta faydalı olabilecek bir kabiliyet ve şartın mevcut olduğunu göremiyordum. Nihayet, memleketimin büyük şehirlerini ziyaret etmek için 1931'de seyahate çıktım. Tanıdığım aydınlarla görüştüm. Onların kalbi de kederliydi. Fakat; 'Pratik bir harekete girişmeye hazırım' diyen birisine rastladım. Bu zat, Gulca Kadısı Sabit Damullah idi. Onunla birkaç gece uzun boylu konuştuk. Her ikimiz de silahlı bir ihtilâlden başka çarenin kalmadığında mutabık kaldık. Hareketimize Hoten'de başlamaya karar verdik.¹⁹⁷

ifadeleri ile ayaklanma başlatmadan önce halkın ahvaline ve psikolojik durumuna değinmiştir.

¹⁹⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s.309.

¹⁹⁵ Enis Şahin, a.g.m. s.115.

¹⁹⁶ Ege Bulank, The New York Times Gazetesine Göre Doğu Türkistan Meselesi (1933-1960), (Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2019, s.13.

¹⁹⁷ Baymirza Hayit, a.g.e., s.309.

Hoten’de bir ayaklanma başlatmadan önce 1931 yılında çeşitli bölgelere seyahat etmiş olan ve tanıdığı önemli şahıslar ile görüşme fırsatı bulan Mehmet Emin Buğra’nın bu seyahati esnasında sadece Sabit Damolla memleketin refahı için eyleme geçmeye hazır olduğunu dile getirmiştir. Hatta Sabit Damolla bu dönemlerde Sovyet üzerinden Türkiye, Mısır gibi birkaç ülke gezmiş ve dönemin siyasi koşullarını yakından incelemiştir. Mehmet Emin Buğra ise bu süreçte kardeşleri Abdullah ve Nur Ahmet Buğra ile birkaç talebe de dahil olmak üzere “Milli İhtilal Komitesi”ni kurmuştur. Bu komite ile planlamış olduğu ayaklanma için uygun ortamı oluşturmaya çalışırken incelemelerini bitirip, seyahatten dönmüş olan Sabit Damolla’nın Hoten’e gelmesi ile birlikte 1933 yılında ayaklanma başlamıştır.¹⁹⁸

Hoten ayaklanması ilk olarak 67 kişinin Karakaş’a saldırması ile başlamıştır. Sayının Çinli askerlere göre az olmasına rağmen, beklenmedik bir saldırı gerçekleştirilmiş ve çok kısa sürede Karakaş ele geçirilmiştir. Bu saldırı sonucunda Çinli askerlerin çoğu öldürülürken, bir kısmı ise saldırıdan kurtulmak için İlçi bölgesine kaçmıştır. Karakaş temizlendikten sonra ayaklanmaya katılan diğer mücahitler ve artan teçhizat ile İlçi yolu kontrol altına alınmış ve Guma’dan gelen Çinli askerleri durdurmak amacıyla Zava’ya geçilmiştir. Bu olayı Mehmet Emin Buğra daha sonra şu şekilde anlatmaktadır:

Karakaş’a saldırmanın zamanı geldi fakat toplanan kuvvetlerimiz 67 kişiydi. Gücümüzün azlığına rağmen kararımızdan vazgeçmeyip saat 10’da saldırı emrini verdim. Düşman gafil avlandığı için çatışma yarım saat devam edip Şen (Çinli hâkim) başta olmak üzere 36 Çinli öldürüldü ve 12’si İlçi’ye kaçtı, kalanları esir aldık ve böylece saat 11’de şehri fethedip huzuru sağladık. Akşam namazına kadar şehir etrafındaki halktan balta, kürek, sopa taşıyan 10 bin kadar kişi şehre doluştu. Gece saat 03’te 1.000 kişi Karakaş nehrinin kıyısına gönderilip İlçi yolunu kontrol etmekle görevlendirildi. Bununla beraber yine birer bin kişiyi büyük kardeşim Abdullah Ahund ve üyelerden İsmail Damollam’ın komutası altında Zava’ya yolladık. Orayı ele geçirmek ve Guma’dan gelmekte olan Çin askerlerine engel olma emri verdik.¹⁹⁹

Zava’daki mücahitler Guma’dan gelen yardımları önlemek için Piyalme’ye doğru yol almaya başlamışsa da bundan haberdar olan Çinliler tarafından pusuya düşürülmüşlerdir. Pusuda 200’den fazla mücahit şehit olmuş, kalan mücahitler Kumrabat Tarboğaz’a giderek burada siper almış ancak düşman askerler tarafından sağlam mevziler ele geçirilmiştir. Ancak düşman askerler, teslim olmaya ve vazgeçmeye

¹⁹⁸ Fedai Küpoğlu, a.g.t. s.27.

¹⁹⁹ Abdullah Oğuz, Şarki Türkistan Tarihi: Metin Tenkidi, Türkiye Türkçesi ve İnceleme, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020, s.456.

niyeti olmayan mücahitlerin iki yandan yapmış olduğu saldırıya direnemeyip Guma'da ayaklanmış olan mücahitler üzerine doğru kaçmıştır. Guma'daki halkı katleden düşman Kargalık tarafına doğru ilerlemek istemiş ancak burada da bir ayaklanma olduğundan dolayı zorlanmış, Gumalı Hüsamettin ve Osman'ın rehberliğinde Kargalık dağı etrafından dolaşarak Yarkent Yenişehir'e ulaşmışlardır.²⁰⁰

Hoten'in merkezi olan İlçi'de 400'den fazla Çinli asker bulunmaktaydı. Mücahitler İlçi yakınlarına yerleşip, Kaşgar'dan buraya yardım gelmeyeceğine emin olana dek gözlem yapmışlardır. Kaşgar tarafından Çinli askerlere destek gelmeyeceği netleştiğinde Mehmet Emin Buğra'nın kardeşi Abdullah'ın komutasında bir bölük İlçi'ye girmiştir. Bir süre sonra düşman komutanı ile birlikte çok sayıda Çinli asker öldürülmüş, kalanlar ise Yenişehir'e kaçmışlardır. Mücahitler eline geçirmiş olduğu yeni mühimmat ile düşmanı kovalamış ve Eskişehir'i ele geçirmişlerdir. Yenişehir'in ele geçirilme hadisesini Mehmet Emin Buğra şu ifadeler ile anlatmıştır:

Ertesi gün seherde ben İlçi'ye gitmek ve kuşatma işini bizzat yönetmek için İlçi'ye geldim. Zava'daki askerlere tayin edilen komutanların yetersiz oldukları anlaşıldığı için küçük kardeşim Nur Ahmed Ahund, Zava komutanlığına tayin edildi. İlçi'de Cumartesi gününden itibaren Yenişehir'i dört taraftan araya alıp kuşatma şiddetlendi ve 13 Zilkade [11 Mart 1933]'ye kadar savaş devam etti. 13 Zilkade [11 Mart 1933]'den itibaren düşman ile aramızda resmi mektuplaşma başladı. Bazı günlerde savaş duruyor bazı günlerde şiddetleniyordu. Sonunda 18 Zilkade [16 Mart 1933] perşembe günü ateşkes konusunda uzlaşma sağlandı ve barış görüşmeleri başladı. Ertesi gün Cuma müzakere için bizim taraftan Yenişehir'e heyet gitti ve barış konusunda uzlaşma sağlanıp anlaşmanın imzalanması için düşmanın başkomutanı akşam benim yanına geldi. Düşman bütün silah ve hükümet hazinesini, atları ve şehri bize teslim edecek ve biz de onların can ve mallarına dokunmayacaktık. Ayrıca isteyen düşmanın Müslüman olması şartıyla barış anlaşması imzalandı. Ertesi gün Cumartesi'den itibaren silah ve hazinelerini teslim etmeye ve bir taraftan âlimlerin önünde Müslüman olmaya başladılar.²⁰¹

Karakaş kaymakamı Yan Dotey'in Kaşgar, Yarkent ve Kargalık'tan toplamış olduğu Çinli askerler ile Hoten'e doğru ilerlemeye başladığı haberinin alınması üzerine bölgeye hızlı bir şekilde İlçi'den ele geçirilen mühimmat ile beraber bir takviye ekibi gönderilmiştir. Takviye ulaşana dek orada bulunan mücahitler Kumbarat'ta Çinli askerler ile çatışmaya başlamıştır. Takviyenin de ulaşması üzerine çatışma daha çok alevlenmişse de Çinli askerlerin kaçması ve atlı mücahitlerin bu askerleri Aklenger'e kadar kovalaması ile sonuçlanmıştır. Mücahitler bu çatışmanın ardından artık Kaşgar'dan Çinli kuvvetlerin gelip gelmeyeceğinden emin olmuştur. Bu sıralarda

²⁰⁰ Aili Yikemu, a.g.t., s.68.

²⁰¹ Abdullah Oğuz, a.g.t., s.458.

Guma'daki alimler öncülüğünde burada bir ayaklanma başlamış ve Kumbarat'tan kaçan Çinli askerler Guma mücahitlerinin üzerine gelmiştir. Ayaklanma lideri Abdulcelil Hacı Damolla'yı esir alıp, birkaç mücahidi de şehit etmişlerdir.²⁰²

Hoten Eskişehir'ini ve Yenişehir'ini ele geçiren ayaklanmacılar, Yarkent Eskişehir ve Yenişehir'ini de ele geçirmişlerdir. Tungan General Ma Zhongying de Altay bölgesine birliklerini göndermiş ve şehir Çinli askerlerden arındırılmıştır. Halk Şerif Han'ı lider olarak seçmek istemişse de Tunganlar şehir üzerindeki egemenlik hakkının kendilerinin olmasını istemişlerdir. Bu fikir ayrılığı, Tunganlar ile Şerif Han arasında bir çatışma çıkmasına sebebiyet vermiştir.²⁰³

Mehmet Emin Buğra önderliğinde kurulan Milli İhtilal Komitesi "Hoten İslam Hükûmeti" isimli bir hükûmet kurmuş, hükümetin başına Muhammet Niyaz; başbakanlığına Sabit Damolla; Silahlı Kuvvetler Komutanlığına ise Mehmet Emin Buğra getirilmiştir. Komite güçlenmeye başlarken, Tunganlar ise zayıflamaya başlamıştır.²⁰⁴ Kaşgar tarih boyunca Altışehir'in başkenti olduğu için Sabit Damolla, kendisine inanan mücahitleri de yanına alarak İslam Hükümeti'ni Kaşgar'da kurma kararı almıştır.²⁰⁵

Abdullah Oğuz'un tenkidini yapmış olduğu eserinde Mehmet Emin Buğra bu olayı şu şekilde anlatmıştır:

Yarkend fethinden sonra Kaşgar halkının çoğu Kaşgar'ın Hoten hükümetine katılmasını arzu ediyordu. Kaşgar âlimleri ve başka sınıflardan bir kısmı gizli bir şekilde Yarkend'e adam gönderip Kaşgar'a asker göndermeye teşvik ettiler. Kaşgar'daki Kırgız askerlerinin komutanlarının bir kısmı da kendilerinin bu işe taraftar olduklarını ve lüzumu halinde Hoten askerlerine yardım etmeye hazır olduklarını bildirip yukarıdaki teşvike ortak olup açıktan adam yolladılar. Sabit Damollam kendisi Kaşgarlı olduğu için bir an önce Kaşgar'a gidip, gerekiyorsa savaş veya barış yoluyla bu önemli ve büyük şehri tehlikeden kurtarmak ve de bu şehri almakla Hoten hükümetinin siyasi başarısını taçlandırmak amacını ortaya atıp, çok fazla istek göstermekteydi. Bu istek, Kaşgar halkının ve Kırgızların bir kısmının teşviklerine o zati kuvvetli bir şekilde inandırmıştı.²⁰⁶

²⁰² Aili Yikemu, a.g.t., s.70.

²⁰³ Fedai Küpoğlu, a.g.t. s.28.

²⁰⁴ Ömer Faruk Açıkgül, a.g.t., s.57.

²⁰⁵ Alihan Töre Şagunî, a.g.e., s.113.

²⁰⁶ Abdullah Oğuz, a.g.t., s.475.

2.2.4. Urumçi'de Durum

Kumul'da çıkan ayaklanmayı bastıramayıp aynı zamanda Tungan birlikleri ile karşı karşıya gelmiş olan Doğu Türkistan Umumi Valisi Jin Shuren, 1931 yılında Çin Cumhuriyeti hükümetinden gizli bir şekilde Sovyetler Birliği ile ticaret anlaşması imzalamıştır. Sovyetler Birliği'nin Jin Shuren'e yapmış olduğu birlik takviyelerine rağmen, Çin yönetimi Doğu Türkistan toprakları üzerinde yine de güçsüz konumdadır. Jin Shuren'den sonra Umumi Vali olacak olan Sheng Shicai, Kumul inkılabının meydana geldiği 1933 yılında genel kurmay başkanlığı görevini icra etmekteydi. 1922 yılında Jiang Jieshi (Chiang Kai-shek- Çan Kay-şek) karargahındaki Kuzey Harekâtı'na katılan Sheng Shicai, daha sonra Nanjing'de Genel Kurmay Başkanı olarak görevlendirilmiştir. 1929 yılında bu görevinden istifa etmiş ve Doğu Türkistan üzerindeki Çin birliklerini yeniden oluşturma sürecinde Jin Shuren'in kadrosuna tayin edilmiştir. Jin'in Sheng Shicai'i kendi kadrosuna kabul etmesi, yatağının altına saatli bomba koymuş olması yönünden eleştirilmiştir. Sheng Shicai'in başkomutanlık görevine getirilmiş olduğu dönemde Uygur ve Tungan birlikleri Urumçi'ye doğru ilerlemekteydi. İki taraf arasındaki çatışma yaklaşık iki gün devam etmiş ve Sheng Shicai'in başarısı ile sonuçlanmıştır. Ancak bu başarının Karaşehir'de karargahları bulunan Tungan birliklerini etkilediği söylenemez. Jin Shuren, Urumçi'deki savunmasını güçlendirmek adına daha sonra kendisinin düşürülmesinde rol oynayan Beyaz Ruslardan oluşan ordusunu genişletme kararı almıştır. Ma Shiming önderliğindeki Tungan birliklerinin Urumçi'ye yaptığı ilk saldırı; Beyaz Rus askerleri ve Sheng Shicai'in güçlü birlikleri ile Urumçi'ye gelip, mevziler güçlendirmiş olması sayesinde Tungan birlikleri geri püskürtülmüştür. Jin Shuren'in yönetme konusundaki beceriksizliğinden rahatsız olan Sovyetler Birliği, takviye birlikler göndermiş ve bu birlikler ile Doğu Türkistan'daki Çin yönetimini ve komutan Sheng Shicai'in konumunu güçlendirmiştir. Sovyetler Birliği sayesinde güçlenmiş olan Çin birlikleri Tunganları geri çekilmeye zorlamış ve karargahlarına dönmelerini sağlamıştır. Başkent Urumçi'deki kargaşanın artması, Çinli hemşerilerinin gözünde Jin Shuren'in itibarının düşmesine neden olmuştur. Başkent'in savunulmasında ciddi öneme sahip Beyaz Rus askerleri hak ettikleri maaşları alamamalarının da etkisiyle Jin Shuren'e bir darbe gerçekleştirmiş ve bu darbe sonucunda Sheng Shicai, Doğu Türkistan'daki en yüksek mevkie sahip olmuştur. Çin hükümeti, Jin'in Sovyetler Birliği ile yaptığı anlaşmadan haberdar olmuş ve Tungan askerlerini Çin Guomintang Ordusunun 36. Tümeni olarak

tanımıştır. Tungan birlikleri ise Urumçi'yi ele geçirme düşüncesinden vazgeçmemişlerdir. Tungan birlikleri ikinci kez Urumçi'yi ele geçirmek amacıyla gelseler de herhangi bir saldırı olmadan Sheng Shicai ile anlaşmaya varmışlardır. Ancak Sheng Shicai bu anlaşmaya sadık kalmayarak Tungan birliklerinin önünü kesmek amacıyla yola çıkmış ve onları bozguna uğratmıştır. Çin hükümeti tarafından gönderilen bir arabulucu aracılığıyla Sheng Shicai ve Tungan komutanı Ma Zhongying, Nanjing hükümetine bağlılıklarını bildirmişlerdir. Nanjing hükümetinin bu tutumu Doğu Türkistan'a hâkim olan Sheng Shicai'in güvensizliğine yol açmış ve onun Jin Shuren'in izinden giderek ayaklanmacılar karşısında Sovyetler Birliği'nden destek istemesine neden olmuştur. Sheng Shicai, Urumçi'deki mevkiini güçlendirme çabaları içindeyken Tungan komutan Ma Zhongying ise Urumçi'ye saldırma kararı almış ve birliklerini başkent tarafına yönlendirmiştir. Bölgede olan tüm Tunganlar Ma Zhongying'in emrine girmiş ve Sovyetler Birliği'ne sınır olan Çöçek kentine saldırmışlardır. Onların bu saldırısı sonucunda Sheng Shicai'in Urumçi'deki durumu epey sarsılmış ve Hoten Emirleri (Mehmet Emin Buğra) öncülüğünde başlatılmış olan Uygur bağımsızlık hareketi yeni bir aşamaya gelmiştir.²⁰⁷

2.2.5. Kaşgar'daki Durum

Kaşgar valisi Ma Shaowu, Hoten'de ayaklanma çıkması üzerine kendi birliklerinden bir kısmını Hoten'e, bir kısmını ise Yarkent'e göndermiştir. Hoten ve Yarkent'e birlik takviyesi yapması dolayısıyla Kaşgar'ın savunmasından sorumlu olan birliklerin zayıflamasına yol açmıştır. Çinli kuvvetlerin zayıflaması dolayısıyla Uygur ayaklanmacıların Kaşgar'a doğru ilerlemesine engel olamamıştır. Bunun üzerine Tömür yönetimindeki Uygur birlikleri Aksu şehrine girerek Çinlileri öldürmüştür. Tungan birlikler de Aksu'dan elde ettikleri mühimmatı Karaşehir'deki karargâha göndermişlerdir. Daha sonra Tömür ve Tungan komutan Kaşgar'a doğru ilerlemeye başlamışlardır. Kaşgar valisi Ma Shaowu, kendisine doğru ilerleyen birliklere direnemeyeceğini anladığında tek çare olarak Tömür ile arası açılmış olan Tungan komutana anlaşma yapmayı teklif etmiş ve bu teklife olumlu yanıt bulmuştur. Tungan komutanın bu teklifi kabul etmiş olması, Kaşgar'da bir Tungan hakimiyetinin

²⁰⁷ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.171-197.

kurulacağıının göstergesidir. Bu sırada Kaşgar'daki milliyetçi Türklerden oluşan genç bir grup tarafından "Genç Kaşgar Partisi" kurulmuştur. Bu genç partiler Kaşgar'da Çin hakimiyetinin yerine Tungan hakimiyetinin kurulması düşüncesinden dolayı Ma Shaowu'nun Tungan komutan ile çatışmasını engellemek istemişlerdir. Tungan komutan ve Tömür, Ma Shaowu'nun zorbaca davranarak öfkelerini kazanmış olduğu Kırgızların lideri Osman Ali ile görüşmeler yapmıştır. Tungan komutanın Tömür ile iş birliği yapmasının arkasında yatan neden Kaşgar'da daha uysal bir Ma Shaowu ile karşılaşacağını düşünmesidir. Yapılan anlaşma üzerine Osman Ali'nin liderliğini yaptığı Kırgız birlikleri Artuş üzerinden Kaşgar'a doğru ilerlemişlerdir. Kırgız birliklerinden kaçan hükümet yanlılarının saraya (Yenişehir) sığınması sonucunda Kaşgar Eskişehir'i ele geçirilmiş ve Uygur ayaklanmacılar buraya yerleşmişlerdir. Tungan komutan ise saraya giderek yaptığı bir konuşma sonucunda tam da umduğu gibi Çinliler, Kırgızlar eliyle öldürülmek yerine Tunganlara teslim olmayı tercih etmişlerdir. Bu olay sonucunda Kaşgar'da hâkim olan Çin yönetimi tamamen sonlanmıştır.²⁰⁸

Genç Kaşgar Partisi etkisi altında bulunan Tömür'un güvenilir bir müttefik olmadığını ve milliyetçi Türkler karşısında Ma Shaowu'nun daha sıkı bir müttefik olacağını düşünen Tungan komutan Ma Zhancang ve askerleri Kaşgar Yenişehir'de tek başına egemen olmuştur. Yenişehir'deki hakimiyetinin ardından Çin yönetimi döneminde oluşturulmuş olan kadrolarda bir değişiklik yapmamıştır. Bu davranışından ötürü Türklerin Ma Zhancang'a olan şüphe ve güvensizliği artmış, bu doğrultuda Kaşgar Eskişehir'in kapılarını Tungan birliklerine kapatmış ve kapıları askeri birlikler ile donatmıştır. Ma Shaowu ise bu durum karşısında akıllıca davranarak, valilik makamından istifa etmiştir. Bu istifa neticesinde Ma Zhancang biraz yumuşamış olan Türkleri kullanarak Yenişehir'in yanı sıra Eskişehir'de bulunan sarayı da hakimiyeti altına almıştır. Ancak yine de milliyetçi Türkler karşısında desteğinden faydalanabilmek amacıyla Ma Shaowu'yu koruması altına almıştır. Ma Zhancang, Tömür ile Kırgız lideri Osman Ali'nin arasını açmaya çalışmakla birlikte Genç Kaşgar Partisi'nin de bölgedeki nüfusunu kısıtlamaya çalışmıştır. Bunun üzerine Genç Kaşgar Parti'sinin lideri Abdurrahim Baybeççe'yi ve bu partinin derin etkisi altında olan Tömür'ü yakalama kararı almıştır. Baybeççe, Tunganlara 1000 kişilik üniforma vaadiyle ellerinden kurtulmuştur. Kaşgar'daki Müslüman Türk birliklerinin komutanı olan Tömür'ü

²⁰⁸ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.136-147.

alıkoymak ile Türkleri zararsız hale getirmeyi amaçlayan Ma Zhancang, bu düşüncesinde yanılmış ve Türk askerlerin öfkesine yol açmıştır. Ma Zhancang'ın niyetinin apaçık ortada olduğu bu olaydan sonra Osman Ali liderliğindeki bir birlik surlardan tırmanmak suretiyle Tunganların elinden Tömür'ü kurtarmışlardır. Osman Ali'nin liderliğindeki Kırgızların Kaşgar Eskişehir'inde gerçekleştirdiği beklenmedik saldırı sonucu birçok Tungan ve Çinli öldürülmüştür. Öyle ki Eskişehir'i Çinlilerden almak için yaptıkları ilk saldırıdan çok daha şiddetli olduğu ve daha çok insanın öldürüldüğü söylenmekte olan bu saldırının ardından Tunganlar, Kaşgar Eskişehir yönetimini Tömür ile Osman Ali'ye devrederek Yenişehir'e gitmiştir. Tömür, başkomutan kendisi olmak üzere; Osman Ali'ye de Kırgız birliklerinin komutanı olarak generallik rütbesini vermiş ve yeni karargâhı Eskişehir'de kurmuştur. Yenişehir'deki karargahlarına çekilmiş olan Ma Zhancang liderliğindeki Tunganlar, buradaki hazine ve cephaneye sahipken, Türkler ise Eskişehir bölgesine ve buradaki saraya sahip olmuşlardır. Genç Kaşgar Partisi Tunganlara karşı gizlice örgütlenmeye devam etmiş ve 40 vekilden oluşan bir millet meclisi kurmuşlardır.²⁰⁹

İlerleyen süreçte Kumul inkılabının lideri Hoca Niyaz Hacı'nın gerçekleştirmiş olduğu bir seyahat vesilesi ile taraflar arasında bir bağlantı kurulacak ve Genç Kaşgar Partisi ile hemen hemen aynı siyasi görüşlere sahip olan Hoten'deki Milli İhtilal Komitesi'nin birleşmesi sonucu Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulacaktır.

2.3. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin İlanı

1911 Xinhai devriminin ardından Doğu Türkistan valileri halk üzerinde ciddi baskı ve şiddetler uygulamaktaydı. Yang Zengxin'e göre daha beceriksiz olan Jin Shuren döneminde zulüm ve zorbalıklara daha fazla dayanamayan Doğu Türkistan halkı, Hoca Niyaz Hacı önderliğinde Kumul'da (1931) bir direniş hareketi başlatmıştır.

1931 yılında Kumul'da meydana gelen direniş hareketi 1933 yılına kadar dışarı taşamamışsa da 1933 yılında Mahmut Muhiti liderliğinde Turfan'da ve Mehmet Emin Buğra önderliğinde Hoten'de olmak üzere tüm Doğu Türkistan'da büyük yankı yaratmıştır. Tömür ile Osman Ali Tarım havzasında, Şerif Han Töre ise Altay'da bir

²⁰⁹ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.147-158.

ayaklanma çıkarmış ve netice itibariyle aynı sene içinde Urumçi dışındaki tüm Doğu Türkistan toprakları Çinlilerden temizlenmiştir.²¹⁰

Sabit Damolla, Hoten inkılabı sonucunda kurulmuş olan hükümeti Kaşgar'daki hükümet ile birleştirme niyetiyle birlikleriyle yola çıkmıştır. Hoten inkılapçılarının Kaşgar'a gelmesiyle, buradaki Türkler arasında ufak tefek anlaşmazlıklar çıkmıştır. Baymirza Hayit bu anlaşmazlıkları "*Kaşgar Hükümeti, 16 Nisan'dan 28 Ağustos 1933'e kadar dört defa değişti. General Timur'un hükümeti, General Ma tarafından; bununki, General Osman tarafından ve onunki de Sabit Damullah tarafından devrildi*"²¹¹ ibareleri ile açıklığa kavuşturmuştur.

Sabit Damolla Kaşgar'a geldiğinde bölgede Tömür'ün askerleri, Kırgız askerleri, muhacir Özbek askerler ve Tunganlar olmak üzere dört çeşit askeri birlik bulunmaktaydı. Türk olan üç askeri birlik de Tömür komutasında olsa da yine her birlik kendi komutanlarının emrine tabiydi. Üstelik herhangi bir kanun benzeri düzenleyici unsurun olmaması, bir olay karşısında dağılma ihtimalini artırmaktaydı. Nitekim Kaşgar halkı Tömür'ün düzensiz yönetimi karşısında Hoten hükümeti ile birleşmeyi dilemekteyken; Sabit Damolla da Kaşgar'ı tüm tehditlerden arındırılmış vaziyette Hoten hükümetine katmayı oldukça arzulamaktaydı. Sabit Damolla ve Emir Abdullah Kaşgar'a geldiklerinde bu durumdan rahatsız olan Tömür, onlara düşmanlık yapmaya başlamıştı. Tömür, Sabit Damolla taraftarı olanların silahlarını toplamış, Sabit de onlara yardım için kendi birlikleriyle Tömür'ün üzerine yürümüştür. Ancak Tömür birlikleri, Sabit Damolla karşısında oldukça güçlü kalmış ve onları püskürtmüştür. Daha sonra Tömür, Sabit Damolla ve Emir Abdullah'ı esir almış, birliklerini Kaşgar'dan sürmüştür.²¹²

Tömür, komutası altında bulunan Kırgız askerlere Hoten'e hareket etmelerini emretmiş fakat onlar bunu kabul etmedikleri için Osman Ali'nin üzerine yürümeye başlamıştır. Osman Ali ise birliklerini alıp dağa çıkmıştır. Timur daha sonra Osman Ali'yi geri getirmek için çok çaba sarf etmişse de Osman Ali geri dönmemiştir. Bu durumdan istifade eden Tunganlar, Tömür'e bir suikast düzenlemiş daha sonra

²¹⁰ Konuralp Ercilasun, "Doğu Türkistan-I", *Türk Yurdu*, Sayı: 95, 1995, (ss.18-21), s.19.

²¹¹ Baymirza Hayit, a.g.e., s.311.

²¹² Abdullah Oğuz, a.g.t., s.474-478.

Eskişehir'deki Türk birlikleri üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiştir. Bir hafta sonra birlikleriyle dağa çıkmış olan Osman Ali Tunganlar'a saldırmış ve şehri kurtarmıştır. Tömür'ün yerine geçerek kendisini Kaşgar'ın egemeni ilan ettiğinde ise Sabit Damolla gizlendiği yerden çıkarak Osman Ali ile ilişkisini iyileştirmeye çalışmıştır. Aradaki buzlar biraz eridiğinde ise Sabit Damolla, Kaşgar ve Hoten'i birleştirebilme amacıyla "Hoten İdaresi" isimli gizli bir teşkilat kurmuştur. Osman Ali ise içkiye ve afyona bağımlı, yetersiz bir lidere dönüşmüş olduğundan askerlerin çoğu ona karşı cephe almaya başlamışlardır. Bu durum karşısında Osman Ali kendisine sadık kalan askerleri ile birlikte yeniden dağa çıkmış, Kaşgar'daki yönetim ise tamamıyla Sabit Damolla'ya kalmıştır. Sabit Damolla, Hoten Hükümeti'ne ve Hoca Niyaz Hacı'ya danışmadan burada "Hoten İdaresi" cemiyetini devre dışı bırakmak suretiyle "Kaşgar Hükümeti"ni yani en bilinen ismiyle Doğu/Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir.²¹³

İlan edilen bu cumhuriyet tarihsel akış içinde de belirtildiği üzere sadece Uygur Türklerini kapsamamaktadır. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti bünyesinde etnik gruplar arasında herhangi bir ayrışma söz konusu değildir. Bu cumhuriyet, bölgede bulunan tüm Türk boylarını kendi çatısı altında temsil etmektedir. Tez çalışması kapsamında konuyla ilgili gerçekleştirmiş olduğumuz mülakat görüşmesinde Prof. Dr. Abdülhamit Avşar, Doğu Türkistan'da kurulan iki cumhuriyet döneminde de böyle bir etnik ayrım yapılmaması hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

Doğu Türkistan cumhuriyetlerinin bir özelliği de etnik bir ayrıma vurgu yapmamasıdır. Yani mesela Uyguristan Cumhuriyeti denmemesi gibi. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ifadesi bile başlı başına kurucu ataların diğer Türk boylarına da bakışını çok net ortaya koyan bir adlandırmadır. Öncelikle "Doğu" ile başlıyor. Doğu deniliyorsa bir de bunun Batısı var demektir. Batıdan kastedilen de on yıl kadar önce Sovyetler Birliği tarafından işgal edilip, beş ayrı cumhuriyete bölünen Batı Türkistan'dır. "Doğu" ifadesi ile böyle bir tarihsel atıfta bulunuluyor. "Biz Doğuyuz ve bizim Batımız var" diyor. Bu anlamda bütün ve genel Türkçü bir adlandırmadır. "Türkistan" kelimesi de Farsça bir adlandırmadır. Bu ismi Türklerin kendisi vermemiştir. Fars ve Arap Müslümanlar oraya gittikleri zaman orada yaşayanları görmüş ve "Türklerin yurdu" anlamına gelen bu coğrafi adı vermişlerdir. "Doğu Türkistan", "Türklerin yurdunun Doğu kısmı" demektir. Cumhuriyetin isminde "İslam" kelimesinin kullanılması ise Müslüman kimliğine atıfta bulunmaktadır. Sondaki "Cumhuriyet" kavramı ise bunun halkın iradesine dayanan bir devlet sistemini öngörmektedir. Bu bile mücadeleyi yürütenlerin bütüncül ve genel Türkçü bir anlayışa sahip olduklarını, diğer Türk boylarını etnik olarak kendilerinden ayrı görmediklerini, etnik olarak ayrışmadıklarını göstermektedir. [...] 1944'te kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde ise devletin ilk cumhurbaşkanı Alihan Töre Özbek'tir. Bu cumhuriyette de Kırgızlar vardır, Kazaklar vardır. Dolayısıyla Doğu Türkistan'da Uygurlar açısından etnik olarak öne çıkma çabası "Biz Uygur'uz, bu vatan Uygurların vatanıdır. Biz Uygur ulus topluluğu olarak sizden farklıyız" gibi bir bakış açısı yoktur.

²¹³ Abdullah Oğuz, a.g.t., s. 483-485.

Cumhuriyetin kuruluş sürecinde birtakım anlaşmazlıklar çıkmış olsa da bu durum Sabit Damolla'yı amacından saptırmamış ve Kaşgar'da "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" ilan edilmek suretiyle "Doğu Türkistan Hükümeti" kurulmuştur. Hoca Niyaz Hacı'nın cumhurbaşkanı olarak seçildiği bu cumhuriyet bazı temel ilkeleri benimsemiştir. Benimsemiş olduğu temel ilkeleri:

- 1- Bağımsız İslam devleti kurmak.
 - 2- Sovyet hâkimiyetinden kurtulmaya çalışmak.
 - 3- Barış getirmek ve kanunsuzluğu ortadan kaldırmak.
 - 4- Ticareti teşvik etmek ve düzene koymak.
 - 5- İngiliz hükümetiyle dost olmaya ve ondan mümkün olduğu kadar çok yardım temin etmeye çalışmak²¹⁴
- şeklinde sıralamak mümkündür.

2.3.1. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluş Beyannamesi

12 Kasım 1933 tarihinde cumhuriyet resmen ilan edilmiş ve bir kabine toplantısı düzenlenerek başkenti Kaşgar olan bu hükümetin kabine üyeleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

Cumhurbaşkanı	Hoca Niyaz Hacı
Başbakan	Sabit Abdalbaki (Damolla)
İçişleri Bakanı	Yunus Saitzade
Dışişleri Bakanı	Kasım Can Hacı
Eğitim Bakanı	Abdulkerimhan Mahdum
Savunma Bakanı	Alî Komutan Orazbek
Evkaf Başkanı	Hacı Şemsettin Turdi
Adalet Bakanı	Hacı Zarif Kârî
Tarım ve Ticaret Bakanı	Hacı Ebul-Hasan
Maliye Bakanı	Ali Ahund Bay
Vekiller Heyetinin Memuru	Muhammet Niyaz Âlem
Sağlık Bakanı	Abdullah Hanî

²¹⁴ Hikmet Zeki Kapıcı; Abdullah Erdoğan, "Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 2018, (ss.123-134), s.127.

Kabine üyelerinin belirlenmesinin ardından Başbakan Sabit Damolla Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin beyannamesini okumuş ve bu hükümetin kurulmasının amacını belirten şöyle bir konuşma gerçekleştirmiştir:

Hükümetin birinci vazifesi;

Memleketimizde, yurdumuzda, şehir ve köylerde birkaç aydan beri devam etmekte olan hükümsüzlüğü ve itaatsizliği acilen gidermek, güvenliği ve asayişî hâkim kılmaktır. Askerî, savunma ve mülkî vazifeler ihlaslı ve de liyakatli kimselerin ellerine teslim etmektir.

Tüm yurttaşlarımızın siyasî, dinî, millî ve medenî hakları, hükümetin garantörlüğü ve kefilliği altındadır.

Sınırdış komşu devletlerin resmi memur ve yetkilileri ve halkı tümüyle güvenlik içindedir, her biri kendi meşru vazifelerini devam ettirmekte serbesttir. Eskiden beri komşu devletlerin hiçbirine karşı düşmanlık yolu tutuş hayalinde olmayan Doğu Türkistan halkının temiz tabiatlı vicdanlarına tercüman olmaya devam edeceğiz. Yani eskiden beri komşu devletler hakkındaki muhabbet ve dostluklarımızı inşallah gerçekleştireceğiz.

Tüm ulu Türkistan için Ay yıldızlı gök bayrak bayrağımız kabul edilmiştir. Her bir yurttaşlarımızın malı, canı ve namusu güvenç altında olduğundan dolayı güven ve huzur içinde olup, kendi işleriyle meşgul olmaları ve devlete itimat etmelerini talep ediyoruz.

Tevfik Allah'tan.

Başbakan: Sabit Abdulkaki²¹⁵

Beyannamenin okunmasının ardından bakanlık nizamnameleri ve Şarkî Türkistan Cumhuriyeti Anayasası okunmuş ve meclis tarafından onaylanmıştır. 13 Kasım tarihinde 7 bin asker 13 bin öğrenci ve kalanı halktan olmak üzere 25 binden fazla insanın katılmasıyla Tümen nehri kıyısında fevkalade bir tören gerçekleştirilmiştir. Törende mutluluk havası milli müzikler eşliğinde yansıtılmış ve cumhuriyetin ilanı şerefine tam 41 adet top atılmıştır. Ay yıldızlı Gökbayrak;

Yaşasın Doğu Türkistan Cumhuriyeti

Ay yıldızlı gök bayrağımız semalarımızda

Sonsuza dek dalgalansın!

Âmin! Allahu Ekber!

nidaları eşliğinde göklere çekilmiştir. Bayrak gök kubbede dalgalanırken ise;

Bayrağımız gök bayrak, ordumuz Altın ordu.

Türkistan Türk'ün yurdu, Türk'ün olacak.

²¹⁵ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarda 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2013, s.46-47.

şiiiri okunmuş, bütün halk mutluluk gözyaşlarına boğulmuştur.²¹⁶

Törenin ardından Tümen'den yürümeye başlayan halka Eyidgah Meydanı'nda yeni cumhuriyetin liderleri devlet kuruluşuna dair birtakım konuşmalar gerçekleştirmiştir. Sabit Damolla ise Merkez Komutanlığı'nın yapacağı işler üzerine 13 maddelik bir konuşmada bulunmuş ve merkez komutanını “ulusun himaye edilmesi amacıyla bulunan asker başı” olarak tanımlamıştır.

2.3.2. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Anayasa Metni Hakkında Değerlendirme

3 Aralık 1933 tarihinde İstiklal Mecmuasında²¹⁷ yayınlanan Hicri 12 Şaban 1352 tarihli Şarkî Türkistan Cumhuriyeti anayasa metni ile ilgili, birinci bölümde ele almış olduğumuz teorik bilgiler çerçevesinde birtakım değerlendirme ve tespitlerde bulunabiliriz.

Anayasanın genel olarak metnine baktığımız zaman bir çerçeve anayasa olduğu aşikardır. Nitekim 30 maddeden ibaret kısa bir hukuki-siyasi metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Anayasanın ismi esas kanun, temel kanun anlamına gelen “Kanun-i Esasi” olarak geçmektedir. Anayasanın yapımı süreci bir mücadele ortamında geliştiği için “İstiklal Cemiyeti” isimli cemiyetin İlmi Heyeti tarafından (yani belli bir grup tarafından) kaleme alınarak takdim edilmiştir. Anayasa, salt bir şeriat yazısı değildir. Fakat bir İslami Cumhuriyet veya İslam Cumhuriyeti olarak karakterize edilen Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin temel belgesi olduğu ve bu belgenin İslami esaslar üzerine inşa edildiği aşikardır. Nitekim anayasa metninin Önsöz'üne yani Başlangıç kısmına geçmeden önce Kuran-ı Kerim'de bulunan Nur Suresinin 55. ayeti yer almaktadır. Ayet-i Kerime'nin meali şu şekildedir:

Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka

²¹⁶ Hacı Yakup Anat, *Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri*, Haz. Soner Yalçın, Ankara, 2005, s.52-53.

²¹⁷ 12 Kasım 1933 tarihinde kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurucu üyeleri tarafından düzenlenen İstiklal Cemiyeti'nin düşüncelerini halka duyurmayı hedefleyen yayın organıdır. Baş yazarının Muhammed Şerif Sufizade olduğu mecmua Çağatay Uygur Türkçesi ile basılmıştır. Detaylı bilgi için Bkz: Alimcan Buğda, “1933'te Doğu Türkistan'da Yayınlanan ‘İstiklâl Mecmuası’nda Dikkat Çekici Bir Mars: ‘Altay Dağları’”, *Türk Yurdu*, Sayı: 396, 2020, (ss.61-63), s.61.

emniyete kavuşturacağına dair vaatte bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fasıkların ta kendileridir.²¹⁸

Bu ayetten sonra “Önsöz” kısmı ile anayasa metnine giriş yapılmaktadır. Anayasa kavramına birinci bölümde kapsamlı bir şekilde değinilmiştir. Bu bağlamda anayasalar toplumdaki hâkim ideolojilerin bir yansıması olmanın yanı sıra aynı zamanda siyasi iktidara meşruiyet kazandıran ve iktidar mekanizmalarını kontrol altında tutan kurallar bütünüdür. Anayasaların başlangıç -veya burada anılan ismiyle önsöz- kısımları ise anayasaların temel almış oldukları felsefe ve ideolojik doktrinlerin yanı sıra temel düşünce ve normların belirtildiği metinler olmaları bakımından oldukça elzemdir. Her anayasanın kendine mahsus bir başlangıç kısmı bulunmakla beraber, bu metinlerin genel olarak toplumda ortak kimlik oluşturma adına sosyal etkileri bulunmaktadır.²¹⁹ Önsöz metinleri nispi de olsa anayasa metnine dahil kabul edilmektedir.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti Anayasasının Önsöz metni incelendiğinde bu anayasanın bir lider anayasası olduğu görülmektedir. Nitekim, övücü cümleler ile Reisi Cumhur yani Cumhurbaşkanı olan Hoca Niyaz Hacı hazretlerinin önderliğinde gerçekleşen bir mücadele sonucu ortaya çıktığından bahsedilmektedir. Ayrıca tarihi referanslara dayanarak Çinlilerin Uygurlar üzerinde uyguladığı vahşetin bu metinde kınandığını görmekteyiz. Nitekim: “...gayret himmet-i diniye-i millîyesi ile uzun yıllardan beri kara istibdat (Çinliler) vahşetlerinden ötürü her türlü baskı ve zorbalıklara dayanamayan yerli mazlum halkın göğe yükselen ahu zarları...”²²⁰ şeklinde bu vahşetten bahsedildiğini görmekteyiz. Bunun hemen ardından ise; “Cenabı Hakk’a tümen tümen hamd ve şükürler olsun ki, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti zuhur ederek, 57 seneden beri arzu ederek Allah’tan her zaman dilekte bulunduğumuz dini ve milli İslam hakimiyeti kurulmuştur.”²²¹ şeklinde Allah’a hamd-u senalarda bulunmaktadır.

²¹⁸ Diyanet İşleri (Yeni) Meali, *Nur Suresi (24) 55. Ayet*, Kuran ve Meali, <https://www.kuranvemeali.com/nur-suresi/55-ayeti-meali>

²¹⁹ Peri Uran, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 73, Sayı: 1, 2015, (ss. 223-248), s.223-227.

²²⁰ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.54.

²²¹ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.54.

Cumhuriyetin doğuşunun bir taraftan mücadeleye, bir önder mücadelesine yani Reis-i Cumhur Hoca Niyaz Hacı hazretlerinin ve yurttaşların, mücahitlerin mücadelesine bağlarken, diğer taraftan bunun Allah'ın bir inayet ve lütfu olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim Önsöz'de Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin zuhur ettiği ve Allah'a sürekli şekilde dua, hamd-u senalar ve dileklerin sonucunda ortaya çıktığına vurgu yapılmakta ve milli İslam Cumhuriyeti'nden bahsedilmektedir.

Anayasanın Önsöz metninde cumhuriyet, ulu ve büyük bir ilahi nimet olarak tanımlanmaktadır. Burada cumhuriyetin erdemi üzerine değinmekte yarar vardır. Cumhuriyet; Roma döneminden beri bir erdem olmakla beraber aynı zamanda halkın hakimiyetine dayanan siyasi ve hukuki bir oluşumdur. Cicero'ya göre; *“Cumhuriyet/devlet, hukuk bağı ile birbirine bağlanmış erdemli yurttaşların bir aradalığı üzerine kurulu bir halkın, ortak çıkarlarına göre yönetimi demektir”*.²²² Nitekim anayasa koyucular bu noktaya işaret etmektedirler.

Her ne kadar bu metin “Kanun-u Esasi” olarak adlandırılırsa da giriş metninde aynı zamanda nizamname olarak tanımlanmaktadır. Nizamname'nin kelime anlamı “düzen” olarak ifade edilebilir. Arapça “usul/kural” anlamlarına gelen “nizam” kelimesi ile Farsçada “yazılı şey” anlamına gelen “name” kelimesinin birleşiminden oluşturulmuş olan “nizamname” kelimesinin sözlük anlamı *“Bir kurum veya kuruluşun uyması gereken hükümleri gösteren maddelerin bütünü, tüzük, statü”*²²³ şeklindedir.

Cumhuriyetin bir devlet şekli olarak söz konusu iş bu nizamnamenin kurallarına uygun kurularak/oluşturularak kuruluş ve işleyişinden bahsedilmektedir. Önsöz ile ilgili nihai değerlendirmeyi yaparken şu hususa dikkat çekilebilir: Anayasa yapıcıları yani metni hazırlayan heyet, aslında Önsöz ile hem cumhuriyetin niteliğine işaret etmekte yani bunun bir İslami cumhuriyet olduğuna vurgu yapmakta hem de bunun halkın iradesinden (istiklal cemiyeti) ve bu merkezin oluşturduğu bir grup tarafından hazırlandığına da vurgu yaparak bunu aslında halkın iradesinin bir yansıması olarak ortaya koymaktadırlar. Burada üzerinde vurgu yapılması gereken hususlardan birisi İslam Cumhuriyeti kavramıdır. İslam ve Cumhuriyet. Yani bir taraftan seküler olmayan, İslami kurallara dayalı bir yapıdan bahsedilirken diğer taraftan ise bir cumhuriyetten söz

²²² Mehmet Ali Ağaoğulları vd., *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.183.

²²³ Nizamname, <http://www.lugatim.com/s/nizamname>

edilmektedir. Bunların her ikisi de anayasanın metninde yer alan Önsöz kısmında övülmektedir. Cumhuriyete bir ilahi nimet olarak bakılmaktadır. Dolayısıyla cumhuriyetin bir nimet, lütuf ve erdem olduğuna dikkat çekilmektedir. Burada saf İslami kurallara dayalı bir yapı söz konusu değildir. Aslında cedit, muasır ve egemenlikle doğrudan bağlantılı bir yapıdan bahsedilmekle birlikte anayasa metninin Önsöz'ünün analizinden de görüldüğü üzere cumhuriyet ve İslam kavramları birbirine karşı değil, birbirini tamamlayan iki önemli değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.3. Anayasanın Normatif Maddeleri

Normatif maddeler anayasanın “Nizamname'nin Kaideleri” başlıklı kısmında yer almaktadır. Anayasanın birinci maddesi şu şekilde ifade edilmekle birlikte “*Doğu Türkistan Cumhuriyeti, İslam Şeriatı esasına göre kurulmuş olup, bizim saadet ve mutluluğumuzun kaynağı, kıyamet gününe kadar tahrif, tebdil olmayan ve ilahî yol gösterici olan Kur'an-i Hakim'in hükmüyle amel edilir*”²²⁴ burada devletin hukuksal-yasal temeli İslam şeriatı olarak belirtilmiştir. Aslında anayasanın kendisinin Kuran-ı Kerim'in hükümleri dışına çıkmayacağı birinci maddenin metninde açık bir şekilde görülmektedir.

İkinci madde Doğu Türkistan devletinin bir Cumhuriyet olarak kurulduğunu ifade etmektedir. Burada cumhuriyetin gereği olarak nelere dikkat edileceği ve devletin bu gerekleri yerine getirmek için hangi görevleri üstlendiği madde metninde açık şekilde ifade edilmiştir. Metinden yola çıkarak bu gereklilikleri veya vazifeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Halkın refahı ve devletin asayiş içinde olması için halkı her türlü zahmet ve nizadan korumak,
- Milletini dini, millî, medeni, iktisadi işlerinin yoluna konulmasını temin etmek,
- Milletini taleplerini gerçekleştirmek için Nankin hükümeti ve uluslararası birleşme cemiyetleri ve akvama müracaat ederek istiklali elde tutmak için elinden gelen her türlü çarelerde bulunmak.²²⁵

Bu maddede devlete Cumhuriyeti koruma görevi eklenmiştir.

²²⁴ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.54.

²²⁵ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.54.

Nizamnamenin üçüncü ve ilerleyen bazı maddelerinde devletin merkezi kuruluşundan ve idari yapısından bahsedilmektedir. Üçüncü madde metnine göre devletin başı idarenin merkezinde duran “Emire’l Müminin” yani “Müminlerin Emiri”dir. Bu sıfat, Reis-i cumhur olan cumhurbaşkanına atfedilmiştir. Reis-i cumhurun yetkileri İslam şeriatının hükümleri yani ahkâmı ile sınırlandırılmıştır. Burada ahkâma uymak hem yetki sınırları hem de bir görevdir yani şeriat ahkâmına uymak zaruridir.

Dördüncü maddede devletin kuruluş ilkeleri “*halkçılık, ammecilik, meşveret ve maslahat*” olarak belirtilirken, “*milletin ihtiyaçlarını temin etmek ve milletin arz ve şikayetlerini anlamak*” için bir temsil ilkesine atıfta bulunmaktadır. Nitekim bu teminat, arzu ve şikayetleri anlamak için milletin vekilleri yani milli iradeyi temsil eden vekiller vasıtasıyla gerçekleştirileceği öngörülmektedir. Dolayısıyla halk egemenliğine atıfta bulunmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere Cumhurbaşkanı devletin başıdır. Anayasanın metnini genel olarak incelediğimizde bunun bir başkanlık veya parlamenter olup olmadığı meselesine aydınlık getirmek gerekmektedir. Bakanların doğrudan cumhurbaşkanına bağlı olması bu makamın ciddi bir yetki sahibi olduğuna delalet etmektedir. Nitekim beşinci maddede Cumhurbaşkanı’na bağlı olarak nazırlar yani bakanlar heyeti diğer bir deyişle kabine oluşturulmaktadır. Bu heyetin faaliyetini yönetmek ve koordine etmek için (sadrazam makamında) Başkan Vekili tayin edilir. Dolayısıyla Başbakan makamı öngörülmüştür. Genel olarak anayasalara baktığımızda hangi bakanlıkların faaliyet göstereceği genellikle anayasalarda doğrudan yer almaz. Fakat bu anayasada somut olarak bakanlıkların isimleri aşağıdaki şekilde zikredilmiştir:

- Diniye Adliye (Din Adaleti Bakanlığı)
- Harbiye (Savunma Bakanlığı)
- Maliye
- Hariciye (Dışişleri Bakanlığı)
- Dahiliye (İçişleri Bakanlığı)
- Ticaret ve Ziraat
- Maarif (Eğitim Bakanlığı)
- Evkaf (Vakıflar Bakanlığı)
- Sıhhiye (Sağlık Bakanlığı)

Tamamı dokuz bakanlıktan ibaret iken yine anayasa aynı maddede adı geçen bakanlıkları görev ve işlevlerini dikkate alarak iki ayrı grup altında yeniden sıralamıştır. Birinci grup olan “Mülki ve İdari Bölüm” başlığı altında Harbiye, Hariciye, Dahiliye, Adliye, Evkaf bakanlıkları yer almakta ve bu bakanların başında başvekilin birinci muavininin bulunduğu vurgulanmaktadır. “Medeni ve İctimai Bölüm” olarak isimlendirilen ikinci grupta ise Maliye, Ticaret ve Ziraat, Maarif, Sıhhiye bakanlıkları bulunmakla birlikte bu bakanlardan ise başvekilin ikinci muavinin sorumlu olduğu belirtilmektedir.

Altıncı madde cumhurbaşkanının görevlerine hasredilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere anayasanın bir lider anayasası olduğunu, cumhurbaşkanının övücü ifadelerle yüceltildiğini bu madde metninde tekraren açık şekilde görmekteyiz. Madde metni şu şekildedir: “*Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Reis-i Cumhuriyeti; Din, millet ve vatanın asayışı, güvenliği, gelişmesi ve yükselişi için önderlik edici, hükümetin büyük atası, ulu amiri hem de Başkomutanıdır.*”²²⁶

Reis-i cumhur bu maddeye göre silahlı kuvvetlerin de komutanı vasfını almaktadır. Söz konusu maddenin “b” bendine göre cumhurbaşkanının dört sene müddetle seçilmesi öngörülürken yine lider anayasası olma özelliğinden yola çıkarsak ilk cumhurbaşkanının yani Hoca Niyaz Hacı Efendinin Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ebedi Cumhurbaşkanı olacağına dair hüküm yer almaktadır. Bu maddenin “c” bendinde Sadrazam'ı başvekil yani başbakan olarak tayin ederek onu bakanlar heyetinin onayına sunmaktadır. Bu maddenin geçici nitelikte olduğu açıktır. Nitekim “c” bendinden sonra bir not düşülerek şu ifade verilmiştir: “*Millet Meclisi toplandığında Başbakan ve Bakanları, Reis-i Cumhuriyet tarafından Millet Meclisinin onayına sunar.*”²²⁷ Yani dolayısıyla hükümetin meclisten güvenoyu alacak şekilde düzenlendiğini görmekteyiz. Anayasa metnine göre Reis-i Cumhuriyet'un görevleri aşağıdaki gibidir:

- Reis-i Cumhuriyet, Bakanlar heyetinin taahhütnamelerini onaylar, eğer taahhütnameler onaylanmadığında, o taahhütnameyi gözden geçirmeleri için yeniden Bakanlar Kuruluna gönderir.
- Reis-i Cumhuriyet, Başbakan ve Bakanlar arasında anlaşmazlık vuku olursa, Başbakan istifa eder. Reis-i Cumhuriyet yeni Başbakan tayin eder ve Bakanlar kurulunu teşkil eder.
- Reis-i Cumhuriyet, Dışişleri Bakanının huzurunda Doğu Türkistan'a tayin edilen dış ülkelerin elçi, vekil ve heyetlerini resmî kabul vaktinde, huzuruna kabul eder.

²²⁶ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.57.

²²⁷ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.57.

- Reis-i Cumhur, tüm askerlerin başkomutanı olduğu için, başbakan ve savunma bakanlığının vasıtasıyla Doğu Türkistan ordusunu idare eder.
- Doğu Türkistan İslam Hükümeti, maslahat ve meşveret esasına göre kurulduğu için, Reis-i Cumhur hazretleri başbakan ve bakanlar kurulunun üzerinde uzlaştığı kararlarda çoğunluğun doğru görüşünü teyit eder ve onaylar.²²⁸

Anayasa metninin yedinci maddesi başbakanın görevlerini açıklamaktadır. Bu madde gereği başbakan tüm bakanların başkanı diğer bir deyişle “bakanlar kurulu başkanı”dır. Başbakan, bakanlar ile olağan durumlarda haftada bir gün olmak üzere “Heyeti Nezzar/Bakanlar Kurulu” isimli bir toplantı gerçekleştirmektedir. Bu maddede başbakanın görevlerinin yanı sıra bir kanunun oluşum süreci ele alınmıştır. Buna göre Bakanlar Kurulu heyeti hükümet işlerini müzakere ettikten sonra bir noktada anlaşmaya varırlar. “Bakanlar Kurulu Anlaşması” isimli bu anlaşmalar parlamento onayı alınmak kaydıyla “kanun”a dönüşmektedir. Aynı maddenin bir diğer fırcasında parlamento yani milli bir meclisin olmaması durumu göz önünde bulundurularak, böyle durumlarda anlaşmaların padişaha (cumhurbaşkanı) sunulması gerektiğinden söz edilmektedir. Padişah bakanlar kurulu anlaşmasını onadığı takdirde bu anlaşmalar yine kanuna dönüşmekle birlikte, bakanlar kurulu anlaşması “nizamname” ismini almaktadır.

Anayasanın yedinci maddesinin ardından “Mülki, İdari Bölüm” başlıklı bir bölüm açılmış ve on ikinci madde de dahil olmak üzere 8-12 arası maddeler bu başlık altında incelenmiştir. Beşinci maddede değinilen ayırım gereği bu bölümde Harbiye, Hariciye, Dahiliye, Adliye, Evkaf bakanlıklarının yetki ve görevleri ele alınmıştır.

Sekizinci maddeye “Diniye-i Adliye Bakanlığının Vazifeleri” isimli bir başlık verilerek günümüz Adalet Bakanlığı görev ve yetkileri üzerinde durulmuştur. Özellikle bu maddede Şarki Türkistan Cumhuriyeti’nin dini ideolojileri açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu maddeye göre devlet şeriat hükümleri üzerine kurulmuş ve adalet bakanı Şeyhü’l İslam ile aynı makamda görülmüştür. Adalet bakanlığına bağlı “Babu’l Fetva” ismi verilen dini bir bölüm bulunmakta ve bu bölümün başında bulunan kişiye “müftü” ismi verilmektedir. Madde; Birinci Dünya Savaşı’nın ardından anayasalarda bir gelişmişlik göstergesi olan kuvvetler ayrılığı ilkesinin etkisi ve yansıması görülmektedir. Gelişmiş devletlerde hakimlerin, savcılar ve yüksek mahkeme görüşü ile tayin edildiğinden söz edilerek; Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nde de (DTİC) hâkim ve kadıları tayin etme görevi Adalet Bakanlığı’na bırakılmıştır. Yani devletin yargı erki, yürütme veya yasama erkinden bağımsız olarak kendi müfettişlerini

²²⁸ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.57-58.

belirlemekte ve adaleti bu şekilde tesis etmektedir. Adalet Bakanlığı'nın diğer görevleri ise madde metninde şu şekilde belirtilmiştir: *“Adliye bakanlığı, devlet kanunlarını, şariat hükümlerine tatbik edilmesi için gözetmekle yükümlüdür. Sağlıklı ve modern şartlara sahip olan mahpusların ahlaklarını düzeltmek için zemin hazırlayan hapis-haneleri tesis etmek, Adliye bakanlığının görevidir.”*²²⁹

Savunma Bakanlığı'nın görev ve yetkilerinin ele alınmış olduğu dokuzuncu maddede Savunma Bakanına her şeyden önce memleketi düşmana karşı savunabilecek bir ordu oluşturma vazifesi verilmiştir. DTİC'nin kuruluş sürecinde değinmiş olduğumuz üzere bir tarafta Sovyetler Birliği, bir tarafta Çin, diğer yanda Tunganlar ve diğer güçlerin olduğunu düşünecek olursak; ordunun oluşturulmasına öncelik verilmesi isabetli bir karardır. Bu doğrultuda bir askeri okul açılması ve bu okulda dış ülkelerden getirilen uzmanlar tarafından eğitim verilmesi kararı alınmıştır. Savunma bakanı askeri araç-gereçlerin üretiminin sağlanması amacıyla bir fabrika açmakla yükümlü tutulmuştur. Bu madde ile cumhuriyetin kurtuluşu ve sürekliliği adına verilmiş olan en önemli vazifenin milli ordunun iyileştirilmesi amacıyla dış ülkeden bir heyet getirilmesi olduğu vurgulanmıştır. Bu heyet kadrosunun “piyade, süvari, topçu, ağır tipteki makineli pilot, tank taburu, makine öğretmenleri gibi uzmanlar”dan oluşacağı belirtilmiştir.

Onuncu maddede Dışişleri Bakanının görevleri ele alınmıştır. Burada Dışişleri Bakanlığı'nın yurtdışına elçi tayin etme vazifesi verilmiş; bu elçiler ise tayin edilmiş oldukları ülkelerin büyüklüğüne ve siyasi durumuna göre “büyükelçi” veya “ortaelçi” olarak adlandırılmıştır. Elçilerin tayin edilmiş oldukları ülkenin başkenti dışındaki diğer önemli şehirlere, bakanlık tarafından oradaki vatandaşların haklarını korumak ve pasaportlarını düzenlemek görevi verilen konsoloslar gönderilmektedir. Maddede bu üç birim arasında hiyerarşik bir yapı yani ast-üst ilişkisi olduğu görülmektedir. Şöyle ki; konsoloslar elçilerden emir ve talimatlar almaktayken, elçiler ise DTİC Dışişleri Bakanlığı'na tabidir ve buranın onayı olmayan işlerde bulunamamaktadır. Madde metninde Dışişleri Bakanlığı'nın diğer vazifeleri şu şekilde belirtilmiştir:

Dışişleri Bakanlığının önemli vazifelerinden bir diğeri, yabancı devletler ile alakalı siyasi, alım-satım ve ticaret anlaşmaları hazırlamak ve buna benzer konular üzerinde yabancı devletler ile müzakereler yürütmektir.

²²⁹ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.59-60.

Dış ülkelerde vatandaşlarımızın hukukuna yönelik saldırı ve mağduriyet söz konusu olduğunda, hemen saldırı yapan tarafın hükümetine itiraz etmek ve diğer işler, bakanlıkça yürütülür.²³⁰

Aynı maddede bakanlığın Afganistan pasaport işleri dışında yurt içi ile ilgili hiçbir işle meşgul olmayacağı, diğer devletlerin pasaport işlemlerini ise şehir valisi onayı alan polis daireleri tarafından düzenleneceği belirtilmiştir.

On birinci maddede içişleri bakanının önemi vurgulanmış ve ilk iş olarak şehirlere vali ataması uygun görülmüştür. Dönemin siyasi şartları kapsamında her şehirde bağımsızlık ayaklanmaları başladığını göz önünde bulunduracak olursak bu görevin oldukça elzem olduğu aşıkardır. Kanımızca çeşitli ayaklanmalar ve mücadeleler ile dış kuvvetlerden temizlenen şehirlerin cumhuriyetin merkezi ile sağlıklı iletişim kurulması ancak tayin edilen bu valiler yoluyla mümkün olacaktır. Valiler, şehirdeki tüm memurların başı olduğu belirtilmekle birlikte şehirlerdeki valilere ülke çapındaki başbakanın makamı ile eşdeğer olacak bir anlam ve sorumluluk yüklenmiştir. Tüm Doğu Türkistan toprakları üzerinde düzen, güvenlik ve asayiş sağlama görevi verilen içişleri bakanlığı, aynı zamanda bu amaç doğrultusunda kolluk kuvvetlerini düzenlemekle sorumlu tutulmuştur. Oldukça geniş tutulan bu maddede polis ve jandarmaların vazifelerine de yer verilmekle birlikte ikisi arasındaki farka da değinilmiştir. Bunun dışında içişleri bakanlığının iletişim alanındaki görevleri kapsamında postane kurması gerektiği vurgulanmıştır. Yurtiçi sınırların belirlenmesi görevini üstlenmiş olan içişleri bakanlığı, bu konudaki proje ve önerilerini Bakanlar Kurulu onayına sunmaktadır. Aynı maddede bir hükümetin hükümet olabilmesi için vatandaşlarına kimlik belgesi verme gerekliliğine vurgu yaparak bu işi bakanlık bünyesine bırakmıştır.

Bu bölümün son maddesi olan on ikinci maddede Vakıflar Bakanlığı görevleri konu edinilmiş; bu kapsamda bakanlığın vakfedilen mülkleri yerli yerinde kullanması ve özellikle eğitim alanındaki gelişmelere katkıda bulunması gerektiği vurgulanmıştır. Bu konuda Türkiye Cumhuriyeti ile Mısır'ın izledikleri yolun, DTİC şartlarına uygun hale getirilerek örnek alınacağına ve bakanlığa özel yönetmelik düzenleneceğine değinilmiştir.

²³⁰ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.61.

On ikinci maddenin ardından on yedinci maddeye kadar olan dört maddede kalan diğer bakanlıkların yetkilerine değinilmiş ve bu doğrultuda “Medeni, İçtimai Bölüm” başlığı açılmıştır.

On üçüncü maddede Maliye Bakanlığı ve görevleri ele alınmıştır. Bu madde ile bakanlığa hükümet gelirlerini sağlama ve maaşları verme sorumluluğu verilmiştir. Hükümetin gelirlerini de konu alan maddede, bu gelirler vasıtalı ve vasıtasız olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Vasıtasız gelirler zekâtı ve vergileri kapsamaktayken, vasıtalı gelirler ise dış ticaret vasıtasıyla ülkeye giren gümrük gelirlerine işaret etmektedir. Bunun dışında vergiyle ilgi konulardaki görevleri ve para basma yetkisi dile getirilerek bir hükümet için bütçe hesaplarının önemine değinilmiştir.

On dördüncü maddede Ticaret ve Ziraat Bakanlığının görevlerinden bahsedilirken 15. maddede ise Eğitim Bakanının görevlerine yer verilmiştir. Eğitim Bakanlığı'nın birinci vazifesi ülke çapında ilkokullar açmak ve bu okullara öncelikle okuma-yazmayı bilen öğretmenler olmak üzere daha sonra matematik geometri gibi pozitif bilimlerin yanı sıra dini dersleri de öğretebilecek vatanperverliği iyi aşılatabilecek öğretmenleri atamaktır. İlkokulların ardından eğitimin devamlılığı adına ortaokul, lise ve üniversiteler de açmak; yetişen öğrencilere kendilerini daha da geliştirme fırsatı sunmak; ülkeye ilim heyetlerinin gelmesini sağlamak; çeşitli şehirlerde matbaa kurmak ve kurulan matbaalar aracılığıyla kitaplar yayınlamak da bakanlığın görevleri arasındadır. Bu maddeden anlaşıldığı üzere Doğu Türkistan'ın yeni eğitim altyapısının oluşturulması noktasında yenileşme hareketlerinden (cedidizm) etkilenen aydınların çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Üstelik bu durum sadece o dönemde değil, ilerleyen süreçte ikinci bir cumhuriyet kurma girişimleri esnasında da kendini gösterecektir. Ceditizm akımı etkisiyle birçok okulun açılmasına vesile olan Mehmet Ali Tefik (Memtili Ependi) ve öğrencileri bu dönemde özellikle öne çıkan isimlerdendir.

Sağlık Bakanlığının görevlerinin ele alındığı on altıncı maddede bakanlığa ilk olarak hastane ve doğum evleri kurma görevi verilmiştir. Ardından gıda maddelerin bulunduğu kamusal yerlerin teftişi ve buralarda gerekli hijyenin sağlanmasının bakanlık tarafından gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Yabancı memleketlerden doktor getirmek, ilaç fabrikaları açmak gibi görevler de bu bakanlık tarafından icra edilecektir.

Bakanlıkların görev ve yetkilerine değindikten sonra kalan kısımda vilayetlerin kuruluğu, nahiyelerin kuruluğu, köy kuruluğu ve Bakanlar Kurulu üstündeki memurun vazifeleri olmak üzere dört başlık açılmıştır.

Vilayetlerin Kurulması isimli başlık on yedinci ve yirmi ikinci maddeleri kapsamakla birlikte on yedinci maddede; vilayetlerde yönetme işini İçişleri Bakanlığı tarafından tayin edilen valilerin icra etmekte olduğuna işaret edilmektedir. Burada yürütmenin bağımsızlığından ve kuvvetler ayrılığı ilkesinden söz etmek mümkündür. On sekizinci maddeyi bağılı kuruluşlar kapsamında değerlendirecek olursak; dini, içişleri, maliye gibi kurumların her vilayette merkezi yönetimin yerel yönetime yansması olarak valilikler çatısı altında olduğuna göze çarpmaktadır. On dokuzuncu maddede, yerel yönetimlerde hükümetin Şer'i hukuka dayanması sebebiyle eğitimin, adaletin ve bürokrasinin her şehirde ayrı bir şubesi bulunduğu ve bu şubelerin Şer'i mahkemelerin gözetiminde olduğuna vurgulanmıştır. Yirminci maddede yine merkez teşkilatının taşra teşkilatına yansması olarak, her yerel yönetimde devlet hazinesini, iç ve dış ticareti, devletin özel iktisadi teşebbüslerini, zekât, öşür gibi gelir kaynaklarını idare eden maliye ticaret şubelerinin varlığından söz edilmektedir. Madde yirmi bir; yabancı devletlerin elçiliklerinin bulunduğu şehirlerde Dışişleri Bakanlığı'na atanan vekillerin bulunduğuna ve bu vekillerin dış ilişkiler ile meşgul olduğuna ilişkindir. Bölümün son maddesi olan yirmi ikinci madde ise mahalli idarelerde bulunan valilerin, Savunma Bakanlığı tarafından atanmış olan askeri memurlara maddi manevi destek sağlaması üzerinedir.

Yirmi üç ve yirmi yedinci maddeler "Nahiyelerin Kuruluşu" başlığı altında bulunmakla birlikte yirmi üçüncü maddede merkez teşkilatı tarafından şehirlerde bulunan ilçelere İçişleri Bakanlığı'na bağılı olan "mülki idari amir"ler atandığı belirtilmektedir. Yirmi dördüncü maddede şehirlere bağılı olan ilçelerde güvenliği sağlamak amacıyla jandarma ve polislerin bulunduğundan ve başında kadıların bulunduğu mahkemelerin varlığından söz edilmektedir. Ayrıca bu kadılar Adalet Bakanı onayı ile valiler tarafından atanmaktadır. Madde yirmi beş, şehir valileri tarafınca her ilçeye dini okulların yanı sıra medreseler açmakla yükümlü olan ayrıca eğitim ve vakıf işlerini yürütecek memurlar atanacağına ilişkindir. Yirmi altıncı maddede, her ilçede tarım ve su işlerini yürütmekle görevli "mirab" ismi verilen görevlilerin yanı sıra bir de maden işleri ile ilgilenen "memur" isimli görevliler bulunmaktadır. Mirab İçişleri Bakanlığı onayı ile, Memur ise Tarım ve Ticaret Bakanlığı onayı ile olmak üzere her

ikisi de Vali tarafından atanmaktadır. Yirmi yedinci madde gereğince; “*Vilayet şehirleri, nahiye esasına göre mahsus şehir hâkimi tarafından idare edilir.*”²³¹

Yirmi sekiz ve yirmi dokuzuncu maddeler “Köy Kuruluşu” konusunu kapsamakla birlikte bu maddeler uyarınca her bir köye tarım ve su işleri; eğitim; dini ve mülki işleri gibi konularda düzeni tesis etmek amacıyla nahiyelerde (ilçelerde) bulunan mülki idare amirleri tarafından “Köy Eminleri” atanmaktadır. Günümüz köy muhtarlarının karşılığı olan “Köy Eminleri”; halkın güvenliğini sağlamak, halkın istek ve şikayetlerini gerekli mercilere ulaştırmak, hükümetin emirlerini yerine getirmek, tayin edilen depolara öşür ve vakıf mallarını teslim etmek gibi yükümlülüklerle sahiptir. Köylerde bulunan bu muhtarlar, köy halkı tarafından seçilme ve nahiyedeki mülki idare amiri onayı ile göreve başlamaktadır.

DTİC Anayasasının otuzuncu ve son maddesi “Bakanlar Kurulu Üstündeki Memurun Vazifeleri” başlığı altında ele alınmıştır. Başlıkta bahsedilen memur anayasa metninde “*hükümetin kulak ve gözü*” şeklinde tasvir edilmiştir. Bu memurlar hükümetin tüm dairelerinde kanunlara itaat edilip edilmediğini gözetmekle yükümlüdür. Bu doğrultuda her dairede kendisine bağlı denetleme yetkisine sahip vekiller bulundurabilmektedir. İl ve ilçelerde bulunan hükümet dairelerini ise denetlemekle görevli olan “Seyyare Müfettiş” bulunmaktadır. Bu müfettişler, yetkililerde usule uygunsuzluk gördüğü taktirde yargılamanın gerçekleşmesi amacıyla bu yetkilileri Yüksek Memurlar eliyle Adliye Bakanlığı’na teslim etmektedirler.

Tüm bu maddeler incelendiğinde görüldüğü üzere tıpkı Türkiye Cumhuriyeti’nin 1921 anayasasında olduğu gibi Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin anayasası da bir teşkilat yasası yani devletin yapısı ve işleyişine ilişkin normları düzenleyen bir yasa olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada insan haklarından ve mahkeme yapısından bahsedilmemektedir. 1921 anayasasında bunlardan bahsedilmemesinin sebeplerinden biri geçici bir anayasa olmasıdır. Muhtemelen burada da yasa koyucular o günkü zor ve olağanüstü şartlarda böyle bir metin ile önce bir devletin temelini oluşturmayı, devleti bir yapı olarak pekiştirmeyi düşünerek yola çıkmışlardır. Daha sonra ilerleyen süreçte ya anayasa metnini değiştirerek ya da genişletmek suretiyle tadil ederek insan hakları konusunda düzenlemeler yapacaktır. Bunların ikisini de yapmayıp insan haklarına

²³¹ Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarla...*, s.67.

ilişkin düzenlemeleri ayrı ayrı kanunlar halinde yapabilme ihtimali de akla gelmektedir. Muhtemelen yasa koyucu da bu şekilde düşünmüştür.

2.4. Varoluş Sürecini Etkileyen İç ve Dış Faktörler

Ma Zhongying birlikleri, Urumçi'ye yaptığı saldırıda Sheng Shicai tarafından mağlup edildikten sonra yönünü Hoca Niyaz Hacı'nın bulunduğu Kuça'ya döndürmüştür. Hoca Niyaz, gelen birliklere karşı direniş göstermeden Aksu'ya gelmiştir. Ancak gelen birliklerin nicelik olarak az olduğu ve Ma Zhongying'in aralarında olmadığı anlaşılınca Mahmut Sicang (Hoca Niyaz'ın naibi) harekete geçerek Kuça ve Korla'yı ele geçirmiştir. Bu sırada Hoca Niyaz, Kaşgar ve Hoten'den askeri yardım talep etmiştir. Ancak Kaşgar'da yeni kurulmuş olan hükümetin askeri yardım yapacak gücü bulunmamaktadır. Hoten ise Hoca Niyaz'ın talebi doğrultusunda asker ve gıda yardımı göndermiştir. Bunun dışında Hoca Niyaz'a Ruslardan tüfek, mermi, bomba gibi mühimmat yardımı gelmiştir. Bu süreçte Hoten'in omzunda, Hoca Niyaz Hacı'ya askeri ve mali yardım göndermek; Kaşgar Hükümeti'nin Yenişehir'de bulunan Tunganlar ile baş edebilmesi için Kaşgar'a askeri yardımda bulunmak; doğusunda bulunan Kaşgar sınırlarını olası Tungan saldırısına karşı korumak gibi sorumlulukları bulunmaktaydı. Yeni kurulan Kaşgar hükümeti ise; kişisel çıkarlar ve liyakatsizlik hâkim olması nedeniyle Tunganlar karşısında oldukça zayıf bir durumdaydı. Yeni kurulan hükümet üyelerinin hepsi Müslüman Türklerden oluşsa da çeşitli bir yapıya sahip olması ve herkesin kişisel çıkarlarının farklı olması nedeniyle bir birlik sağlanamamıştır. Ayrıca bu dönemde Mahmut Sicang da dahil olmak üzere Kaşgar ve Hoten'in gözünde Hoca Niyaz Hacı'nın itibarı zedelenmiştir.²³²

Hoca Niyaz Hacı, Mahmut Sicang ve Hoten'den gönderilen askerlerin Karayulgun'da Tungan birliklerine karşı başlatmış olduğu hareketin başlarında her şey yolunda olsa da ilerleyen zamanlarda savaşı yöneten komutanın şehit olmasıyla işler tersine dönmüştür. Çatışmanın sonucunda Hoten birlikleri tekrar Hoten'e dönerken, Hoca Niyaz ise Üçturfan üzerinden Kaşgar'a gelmiş, böylelikle Aksu şehri Tunganlar tarafından ele geçirilmiştir. Hoca Niyaz Hacı Yenihisar'a gittikten sonra, Sabit Damolla da onun peşinden giderek Tunganlar ile savaşaacağını bildirdiğinde, Hoca Niyaz onu

²³² Abdullah Oğuz, a.g.t., s.490-494.

reddetmiştir. Fakat Sabit Damolla yine de Kaşgar'da Tunganlar ile savaşıp ve mağlup olmuştur. Bunun üzerine Sabit Damolla ikinci kez Yenihisar'a gitmiş, fakat o sırada Hoca Niyaz da Yarkent'e gitmiştir. Hoca Niyaz, Yarkent Feyzabad'da Tunganlar ile çatışmış ve galip gelmiştir.²³³

Baymirza Hayit Sabit Damolla'nın Yenihisar'a gidişini şu şekilde anlatmaktadır:

3 Aralık 1934'te Hoca Niyaz Hacı'nın askerî kuvvetlerinden kalan kısmı Kaşgar'a vasil oldu. Burada kısa bir ikametten sonra, Yeni Hisar'a çekilince, Ma-Dorhi-Sa kumandasındaki Dunganlar Kaşgar'a girdiler ve aralık ayı ortasında (1934'te) şehri işgal ettiler. Sabit Dâmullah idaresindeki Doğu Türkistan Hükümeti, Yeni Hisar'a kaçmak zorunda kaldı. Dunganlar, Kaşgar'da, 7.000 kişiyi öldürdükleri bir katliam gecesi tertip ettiler.²³⁴

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına Hindistan, tarafsız bir tutum izlemiş ve dolayısıyla bu hükümet ile yakın ilişkiler kurulamamıştır. Sovyetler Birliği dıştan bakınca ilgili gibi görünse de asıl niyetinin bu topraklar üzerindeki maksadına kavuşmak olduğu aşikardır. Afganistan hükümeti ile ise dindaş olma ve aynı coğrafyada bulunma dolayısıyla yol gösterici bir ilişki içerisinde bulunulmuştur.²³⁵ Nitekim Afganistan Doğu Türkistan'da meydana gelen mücadele hareketlerini yakinen takip etmekle birlikte, bir tebrik mesajı dahi göndermiştir. Mehmet Emin Buğra, Ocak 1934'te yeni kurulan hükümetin tanınması ve gerekli mühimmatın sağlanması amacıyla Kabil'e bir birlik göndermiş ve sonucu şu şekilde ifade etmiştir:

Gerçi, Doğu Türkistan'ın tanınması için vaktim erken olmasına rağmen Afgan hükümeti bizim elçimizi resmen kabul etti. Kabil hükümeti, para karşılığı bir miktar silah vermeyi de kabul etti ve Doğu Türkistan'da Afganistan'ı temsil etmesi için Kaşgar'a bir siyasi vekil tayin etti...²³⁶

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra bu haber kısa sürede Türkiye Cumhuriyeti'ne bir müjde mahiyetinde iletilmiştir. Bunun en temel nedeni Doğu Türkistan'ın Anadolu toprakları ile arasında bir gönül köprüsü bulunması ve "Acaba buradakilerin yeni kurulan hükümetimize bir faydası olabilir mi?" kaygısı güdülmemesidir. Ayrıca Osmanlı Devleti ve Doğu Türkistan, Türk-İslam düşmanlarına karşı ortak safta yer alarak birlikte mücadele etmişlerdir. Verilen müjdenin ardından Türkiye'den bazı kişiler gönderilerek Sabit Damolla ile cumhuriyetin durumu ile ilgili

²³³ Aili Yikemu, a.g.t., s.140-145.

²³⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s.313.

²³⁵ Abdullah Oğuz, a.g.t., s.489.

²³⁶ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.204.

birtakım görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Doğu Türkistan’da bağımsız bir cumhuriyetin kurulması Türkiye Cumhuriyeti tarafından mutluluk ile karşılanmış ve basında da bu konuya kapsamlı yer verilmiştir.²³⁷

Türkiye Cumhuriyeti basınında Doğu Türkistan’ın bağımsızlık hareketlerine ilişkin yazılar 1933 yılı başlarında yayınlanmaya başlamıştır. Doğu Türkistan’daki Türklerin Çin idaresi karşısında ayaklanma başlattıkları yönünde haberler basında yer almaktaydı. Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin ilan edilmesiyle birlikte bu haberler yoğunlaştırılmıştır. Gazetelerde yeni kurulan bu cumhuriyetin süreçleri ayrıntılı biçimde yer almaktaydı. Özellikle yarı resmi olan Cumhuriyet gazetesi yeni kurulan bu cumhuriyetten gururla söz etmekteydi.²³⁸

Tunganların Kaşgar’daki varlığı ve Sovyetler Birliği’nin bölgede komünist rejim karşısı bir hükümetin mevcudiyetini tehdit edici tutumu gibi nedenlerden ötürü Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin tanınmak için sergilemiş olduğu çabalar ziyan olmuştur. Kurulduğu ilk andan itibaren milliyetçi bir tutum benimsediğinden, güçlü hükümetler ile müttefik olamamış bilakis bölgede mevcut olan Tungan, Çin, Sovyetler Birliği gibi güçlerin husumetini üzerine çekmiştir.

Bölgede insan onuruna yakışmayacak zulüm ve işkenceler konusunda Çin ile rekabet halinde olan Sovyetler Birliği, istila etmiş olduğu Batı Türkistan’ın Doğu Türkistan’ı örnek almasından endişelenmiş ve bu endişeden ötürü bölgeye Sheng Shicai eliyle ve bizzat kendisi de müdahale etme girişimlerinde bulunmaya başlamıştır.

Moskova ve Urumçi’de bulunan Sovyet diplomatlar, Sheng Shicai’ye giderek artan bir silah ve para yardımı göndermişlerdir. Sovyetler Birliği söz konusu bölgeyi tıbbi bakım, sağlık, yoksulluk, açlık, bakımından değerlendirmiş olduğu raporlarında Rusya’nın herhangi bir bölgesinden daha aşağı seviyede olarak tanımlamıştır. Raporlarda aynı zamanda bölgenin idare edilmesi hususunda Sheng Shicai’ye her türlü desteğin sağlanmasının yanı sıra zaten kıtlığın olduğu bir dönemde Sheng’in halktan ekmek vergisi aldığından; yüksek enflasyonun gıda ve diğer temel ihtiyaçların temin edilmesinin önünde engel teşkil ettiğinden; baskıcı bir hükümetin varlığından ve halkın

²³⁷ Eyüp Çeçen, *Türk Basınında Doğu Türkistan (1923-1960)*, (Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2009, s.29.

²³⁸ Abdulhamit Avşar, “Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin İlanı Karşısında Türkiye'deki İktidar Yanlısı Basının Tutumu”, *YOM. Türk Dünyası Kültür Dergisi*, Sayı: 24, 2011, (ss.59-78), s. 70.

köle gibi çalıştırıldığından da söz edilmektedir. Sovyetler Birliği bu dönemde bölgedeki olayları oldukça yakından takip etmekteydi. 1934 yılı ekim ayında Urumçi’de düzenlenen bir toplantı sırasında Sheng Shicai, giderek başarıya yaklaşan ayaklanmalar konusunda Sovyetler Birliği’nin desteğini istemiştir.²³⁹ Bölgedeki ayaklanmaların yanı sıra bir de Nanjing ile bağlarını koparmakla birlikte Tunganlar tarafından da sürekli tehdit altında olan Sheng Shicai için en mantıklı müttefik Sovyetler Birliği olarak görünmekteydi. Aynı şekilde Sovyetler Birliği açısından da bölgedeki İngiliz ve Japon tehdidine karşı -her ne kadar güvenilir olmasa da Japon karşıtı tavrıyla- Sheng Shicai, oldukça iyi bir müttefik sayılmaktadır.

Bölgeye müdahale etme amacıyla Sovyetler Birliği’nin 1933 yılında G. Apresoff’u Urumçi’ye başkonsolos olarak göndermesinin ardından ordu içinde geniş bir temizlik yapılmıştır. Kimi subayların öldürülmesi kimi subayların ise görevden alınmasıyla yeniden düzenlenen ordu ile birlikte aynı zamanda yüksek rütbeye sahip Sovyet memurlarının denetimiyle Gizli Polis Teşkilatı kurulmuştur. Orduda yapılan değişikliklere ek olarak, gizli anlaşmalar aracılığıyla Doğu Türkistan, Sovyetler Birliği’ne birtakım ekonomik tavizler vermiş, aynı zamanda iki bölgenin kara ulaşımını daha kolay hale getirebilmek maksadıyla Çöçek yolu üzerinden Urumçi’ye demir yolu yapma hakkı tanınmıştır. Nitekim 1934’te Nanjing hükümetinin izni dışında Sovyet GPU’nun 7.000 askerden oluşan iki birlik tugayı Doğu Türkistan’a girmiş ve isyanı bastırmak amacıyla ayaklanmacıların buldukları mevzileri hedef almıştır. Sovyet askerleri Doğu Türkistan mücahitlerinin yanı sıra bir de Tunganlar ile çatışmak zorunda kalmış, onların Urumçi’ye ilerlemesini durdurmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’ni yıkmak için ciddi bir çaba içerisine girmiş, bölgede uyanan Türk milliyetçilik akımının batı Türkistan sınırlarının ötesine geçmesini engellemek amacıyla “Dördüncüler” isimli bir birlik kurmuştur. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin idaresinden sorumlu önemli şahsiyetlerin etkinliğini ortadan kaldırmak için Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı ile bir pazarlık yapmıştır.²⁴⁰

²³⁹ Michael B. Share, “The Great Game Revisited: Three Empires Collide in Chinese Turkestan (Xinjiang)”, *Europe-Asia Studies*, Vol: 67, No: 7, 2015, (pp. 1102-1129), p. 1120.

²⁴⁰ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.211-216.

Hoca Niyaz Hacı yanında bulunan Rus ajanlarının da etkisiyle Sovyetler Birliği ile yaptığı anlaşma neticesinde gerekli silah desteğini temin etmenin yanı sıra aynı zamanda birtakım imtiyazlar vermiştir. Bu imtiyazlar şu şekildedir:

- Afganistan ve Hindistan ile yapılan ticaret durdurularak, bütün dış ticaret Ruslar ile yapılacaktır.
- Sovyetler Birliği dışındaki hiçbir devlet ile siyasi ilişki içine girilmeyecektir.
- Askeri eğitim ve diğer bilimsel faaliyetler için gerekli olan insan gücü Sovyetler Birliği'nden temin edilip, başka hiçbir yabancı çalıştırılmayacaktır.²⁴¹

Hoca Niyaz Hacı'nın birtakım vaatler karşılığında -bilmeden- Doğu Türkistan'ın bütün geleceğini Rusların ellerine bırakması hükümetin kurucuları/Hoten emirleri tarafından hoş karşılanmamış ve bu sebepten dolayı onlarla arasının açılmasına sebep olmuştur.

2.5. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Yıkılışı

Tunganların Yenihişar'a saldırısından yaklaşık bir ay kadar önce Hoca Niyaz Hacı, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kabine üyelerine ve Başbakan Sabit Damolla'ya bir mektup göndermiştir. Göndermiş olduğu bu mektupta İrkeştam'da Sovyetler Birliği ile bir pazarlık yaptığını ve bu pazarlık doğrultusunda hükümetin lağvedilmesi gerektiğini belirtmiş, gereğinin yapılmasını istemiştir. Kabine üyeleri 2 Mart 1934 tarihinde bir toplantı gerçekleştirmiş ve bu toplantıda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'nın mektubunda dile getirdiği emirleri reddetmişler hatta kendisini vatan haini olarak ilan etmişlerdir.²⁴²

Hoca Niyaz Hacı'nın göndermiş olduğu mektuptan Sovyetler Birliği ile yaptığı anlaşmanın aşağıdaki şekilde olduğu görülmektedir:

- Hoca Niyaz Hacı; Nanking Hükümeti ile ilişkilerini tamamen kesecek ve Doğu Türkistan'ı Sovyetler Birliği himayesinde, işlerinde bağımsızlığı olan (özerk) bir ülke olarak ilân edecektir.
- Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına son verecek, İslâm Cumhuriyeti Hükümeti'ni feshedecek ve hükümetteki önemli isimleri Urumçi Hükümeti'ne teslim edecektir;

²⁴¹ Abdullah Oğuz, a.g.t., s.490.

²⁴² Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.220.

- Devlet başkanı görevinden istifa edecek, bunun yerine Doğu Türkistan'ın ebedi genel valisi olarak göreve başlayacaktır.
- Doğu Türkistan topraklarındaki millî silahlı kuvvetlerin Urumçi Hükümeti emrine tabi olacaklardır.
- Hoca Niyaz Hacı, Tunganların, Hotenlilerin, Özbeklerin, Kırgızların ve Kazakların millî ordularını her türlü silâhtan arındıracak ve Doğu Türkistan'da düzeni sağlamak amacıyla Mançur, Çin ve Rus askerlerine destek olacaktır. Urumçi'den altı şehire hareket edebilmek amacıyla ise Kumullulardan (Hami) ve Turfanlılardan meydana gelen Mahmud Sicang'ın emrindeki askerlerini Urumçi Hükümeti'nin emrine verecektir;
- Mançur askerlerini Sovyetler Birliği'nden Doğu Türkistan'a geri sevk etmek için, Vali Seng Shi-cai ile Sovyetler Birliği Hükümeti arasındaki antlaşma yürürlükte kalmaktadır.
- Cumhuriyetin hizmetinde bulunan yabancı askerî danışmanlar derhal azledilecekler ve Doğu Türkistan'dan çıkarılacaklardır.
- Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'ın kalkınmasına ve gelişmesine yardım edecektir.
- Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'ı Nanking hükümetinden, Mançurya'dan, diğer dış güçlerden ve olası tehditlere karşı koruyacağıın garantisini verecektir.
- Gerekenlerin yapılmasının ardından Sovyetler Birliği'nin göndereceği askeri heyet sayesinde düzenli ve modern bir ordu kurulacaktır.
- Urumçi hükümeti ile Sovyetler Birliği arasında, siyasî-iktisadî iş birliklerini kapsayacak özel bir antlaşma akdedilecektir.²⁴³

Hoca Niyaz Hacı'nın kimseye danışmadan Sovyetler Birliği ile böyle bir anlaşma yaparak, hükümete bu anlaşmaya uyulmasını emrivaki bir mektupla bildirmiştir. Kabine üyeleri Hoca Niyaz Hacı'nın bu tutumu karşısında 2 Mart tarihinde bir toplantı gerçekleştirmiş ve bu toplantıda şu kararlar alınmıştır:

- Milletin yetkisini almadan, Sovyet Hükümeti'nin daveti üzerine İrkeştam'a giderek Bolşeviklerle milletin menfaatlerine aykırı, gayri kanuni bir antlaşma akdetmiş olan Hoca Niyaz Hacı'nın çalışma ve çabaları, Türkistan Türklerine bir hıyanet olarak addedilmelidir.
- Hoca Niyaz ile Sovyet Hükümeti arasında akdedilen 12 maddelik antlaşma, gayri kanunî olarak ilân edilir.
- Uzun yıllardan sonra sayısız kurban karşılığında elde edilen Doğu Türkistan millî bağımsızlığını şimdi yok etmek için sarf edilen gayretler, Türkistan Türklerini yok etmekten başka bir anlam taşımamaktadır. Bu sebepten, Doğu Türkistan Türkleri millî bağımsızlığı korumak için gereken mücadeleye girişmeye hazırdır. Hoca Niyaz Hacı, hıyanetinden ötürü tel'in edilir.
- Doğu Türkistan Türkleri Sovyet hükümrancılığını kabul etmeye asla razı olmamıştır. Bu sebepten, milletin protestosu, Kaşgar'daki Rus Konsolosluğu vasıtasıyla Sovyetler Birliği Hükümeti'ne bildirilmelidir.
- Doğu Türkistan'ın Sovyet askerleri tarafından işgali, milletlerarası kaidelere aykırıdır ve kızıl emperyalizmin Doğu Türkistan'a karşı tarihte eşi görülmemiş bir tecavüzdür. Bunun için, Kızıl Bolşeviklerin gayri kanunî icraatlarını hükümetlerine bildirmeleri, Kaşgar'daki bütün konsolosluklardan rica edilecektir;
- Sovyetler, Hoca ile akdettikleri mantıksız antlaşmadan faydalanarak Doğu Türkistan'ı işgal etmek tasavvurundadırlar. Bu sebepten dolayı dışişleri bakanlığı ve başkumandan, düşmanın saldırısına karşı savunma tedbirlerine başvurmalıdır;
- Hali hazırdaki vahim durum yüzünden, milletin bütün mensupları seferber edilmelidir.
- Kızıl Bolşevik Mançur Çinlilerin Rus topraklarından Çuguçak (Çöçek) üzerinden Doğu Türkistan'a girmelerini durdurmak için, Şerif Han'a. (Altay bölgesi hükümdarı-müellif) en kısa yoldan emir verilmelidir.
- 10 Mart 1934'de Büyük Millet Meclisi toplantıya çağrılmalıdır.
- Hoca Niyaz Hacı ile Sovyet Hükümeti arasındaki antlaşma üzerine Bakanlar Kurulu'nun bu kararı Büyük Millet Meclisi'ne sunulacaktır.

²⁴³ Baymirza Hayit, a.g.e., s.319-320.

- Şayet Hoca Niyaz Hacı Bakanlar Kurulu'nun isteğine riayet etmez ve niyetinden vazgeçmezse, bu takdirde devlet başkanlığı ve başkumandanlık görevinden azledilmesi meselesi, Büyük Millet Meclisi'ne havale edilmelidir.
- Hakkımızı korumaları için, Nanking'e (Çin Hükümeti-müellif), Japonya'ya ve Cemiyeti Akvam'a çağrıda bulunmalıdır.

İmzalar:

Başbakan: Sabit Abdü'l-Bakî

Sekreter: Sufî Zade²⁴⁴

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kabine üyeleri Hoca Niyaz'ın tek başına yapmış olduğu anlaşma maddelerine itiraz etmiş; Hoca Niyaz Hacı ise yine tek taraflı kararı ile Ruslar ve Çinlilerle ortak hareket etmeye başlamış yani bir nevi kukla görevi görmeye başlamıştır. Başlangıçta bağımsızlık hareketinin en güzide lider isimlerinden biri olan Hoca Niyaz, milliyetçi hükümet tarafından anlamsız bir tutum ve davranış içinde görünmektedir. Baymirza Hayit, bu tutum ve davranışları sonucunda Hoca Niyaz hakkında “*bir zaman ki kurtuluş savaşı kahramanı bir hain olup çıkmıştı*” şeklinde yorumda bulunmuştur.²⁴⁵

Kabine üyelerinin düzenlemiş olduğu toplantıdan çıkan karardan haberdar olan Hoca Niyaz Hacı, Yarkent'e gelmiştir. Burada Başvekil Sabit Damolla ve hükümetin ileri gelen birkaç ismini yakalamıştır. Mehmet Emin Buğra ise, Hoca Niyaz Hacı'yı ve birliklerini atlatarak Hoten'e gelmeyi başarmıştır. Sabit Damolla'yı esir alan Hoca Niyaz, zapt etmiş olduğu altınlarla birlikte Sheng Shicai'nin Çinli birlikleri tarafından kontrol altında tutulan Aksu şehrine gitmiştir. Aksu'ya geldiklerinde Sabit Damolla Çinli memurlara teslim edilmiştir. Temmuz ayında ise DTİC'nin Başvekili Sabit Damolla ve Adalet Bakanı Hacı Zarif Kârî Çinliler tarafından şehit edilmiştir. Sheng Shicai hükümetinin burada üstlendiği tek görev zaten kendisine teslim edilmiş olan Başvekili ortadan kaldırmak olmuştur. Hoca Niyaz'ın bilinçsizce atmış olduğu bu adımın ardından Tungan birlikleri Kaşgar ve Yenihişar'ı ele geçirmiş, Hoten'i de almak üzere harekete geçmişlerdir. Mehmet Emin Buğra ise bu sırada Hindistan'ın Leh şehrine gelmiştir. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurucularının sonuncusu olan Mehmet Emin Buğra'nın Hindistan'a gitmesiyle birlikte hükümet tam anlamıyla yıkılmıştır.

²⁴⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s.320-321.

²⁴⁵ İlyas Kara, “1911-1955 Yılları Arasında Doğu Türkistan Ayaklanmaları (4)”, <http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfalari/716> (Erişim Tarihi: 26/04/2023).

Bağımsızlık çabaları neticesinde kurulmuş olan cumhuriyetin ömrü kısa sürmüş olsa da bölgede Türkçülük ve İslamcılık ideolojileri mevcudiyetini korumaya devam etmiştir.²⁴⁶

Hoca Niyaz Hacı Sovyetler Birliği'ne yaranmak amacıyla kendi milletinin geleceğini tehlikeye atmış olduğu bu davranışının ardından, Urumçi'deki Sheng Shicai hükümetinin başkan yardımcılığı makamında göreve başlamıştır. Ancak bir süre sonra hapse atılmış ve 1942 yılında ise boğularak öldürülmüştür.²⁴⁷

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kısa sürede yıkılmasının dış nedenlerinden biri şüphesiz Sovyetler Birliği unsurudur. Doğu Türkistan'ın bulunduğu stratejik konumu itibariyle Sovyet sömürgesi altında olan Batı Türkistan ile maddi ve manevi bağları bulunmaktadır. Bundan ötürü Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'da çıkacak olan en küçük bağımsızlık kıvılcımından dahi ciddi rahatsızlık duymaktadır. Bu konu ile ilgili Tengri Berdi'nin "Yaş Türkistan" dergisinde yayınlanmış olan "Doğu Türkistan" isimli makalesinde şu ifadeler ile karşılaşmaktayız:

Hiçbir Rus hükümetinin hiçbir zaman buna (Doğu Türkistan'da bağımsız bir Türk devletinin varlığına) tahammül edemeyeceği bellidir. Ülkenin bütün kaynaklarını emmek, halkını dizginlemek, halk arasına ayrılıkçılık, kabile düşmanlıkları tohumları saçmak. İşte bunlar Rus hükümeti idaresi veya nüfuzu altına düşme bahtsızlığında olan Türk ülkelerindeki Rus siyasetinin özellikleridir.²⁴⁸

Aynı makalede bölgedeki Rus tehdidi vurgulanmakta ve herhangi bir Türk devleti kurulabilmesi için izlenmesi gereken birkaç öneri sunulmaktadır:

Bize göre Doğu ve Batı Türkistan'ın milli kurtuluş yolundaki bütün güçleri birleşmelidir. Bununla biz, bir ve milli Türkistan'ın iki ayrı parçası arasındaki gelecekteki ilişkiyi şimdiden belirlemiyoruz. Fakat şurası muhakkaktır ki, Türkistan'ın bir bölümünde Rus hakimiyeti devam ettikçe, onun ikinci parçası hür ve bağımsız olamaz. Çin yalnız Doğu Türkistan'ın düşmanı iken, Rusya hem Doğu hem de Batı Türkistan'ın düşmanıdır. Bize göre hem Doğu hem Batı Türkistan'ın toplum önderleri lüzum görülen ve imkân bulunan her yerde birbirlerine yardım edip birbirlerini himaye ederek birlikte çalışmalı ve hareket etmelidirler. Gerçekten de bir bütün olan Türkistan'ın iki kısmı arasındaki gelecekteki siyasi ilişkileri, bugün biz Avrupa'da oturup çözümleyemeyiz. Fakat birbirimize kardeş gibi el uzatmak, omuz omuza yürümek, bu bizim vazifemizdir, her Türkistanlının Türklük vazifesidir. Bu görevi biz başarmalıyız.

Güçlerimizi birleştirmek, Türkistan'da milli bir Türk devleti yaratmak için fikrimizi ve irademizi daimî şekilde çalıştırmak. İşte bunlar bizim gayemiz olmalıdır.²⁴⁹

²⁴⁶ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.220-223.

²⁴⁷ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s.87.

²⁴⁸ Tengri Berdi, "Doğu Türkistan", İçinde: *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2006, (ss. 407-416), s.415.

²⁴⁹ Tengri Berdi, a.g.e., s.415.

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin yıkılmasına neden olan bir diğer dış neden ise tam anlamıyla hiçbir ülkeden dış destek bulamamasıdır. Cumhuriyetin kuruluşundan yıkılışına dek tek başına mücadele etmek durumunda kalmıştır. Konuyla ilgili gerçekleştirmiş olduğumuz mülakat görüşmesinde hükümetin erken yıkılmasının sebeplerini sorduğumuz Doç. Dr. Ömer Kul bu konudaki görüşünü şöyle aktarmıştır:

Birincisi dış destek yok. O dönemde İngilizler Hindistan'a hâkim. Ruslar, Batı Türkistan'a hâkim. Ve aslında Amerika da Çin'e hâkim. Bu üç devlet, üçünün tamamı, Doğu Türkistan'da bir milli devletin kurulmasını istemiyor. Ruslar neden istemiyor? Rusların istememe sebebi orada milli bir devlet kurulursa, kendi işgal etmiş olduğu Batı Türkistan'daki Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Tacikler, Azerbaycanlılar onu emsal gösterip bağımsızlık isteyebilirler. İngiltere ve Amerika neden istemiyor? Çünkü 1925 yılında Dr. Sun Yat-sen'in ölmesinden sonra iktidara gelen Çan Kay-şek ile beraber Çin'de bir iç savaş başladı. Komünistler ile milliyetçiler arasında. Ve bu savaşta Amerika da İngiltere de Çin'in toprak bütünlüğünü savundu. Komünistlere karşı Çan Kay-şek'in yanında yer aldı. Hal böyle olunca Doğu Türkistan... Bak mesela 1944'te daha acınası bir durum olmuştur. 1933'te kesin dış destek yok, içerde mefkure birliği yok, teçhizat yok. Eğitimli asker yok. Bodoslama girmişler. Ve o girmek, plan proje olmadığı için de dağılmayla sonuçlanmış.

Cumhuriyet'in ömrünün kısa sürmesindeki en önemli iç neden ise kurucular arasında fikir birliğinin sağlanamamış olmasıdır. Genellikle herkes kendi menfaati doğrultusunda hareket etme çabası içinde bulunmuş, cumhuriyetin geleceği öngörülmemiş, dava birliği sağlanamamıştır. Birliğin sağlanamamış olması ile ilgili Kul, şunları söylemiştir:

Hoca Niyaz Hacı iyi bir lider olmadığı için kimseye danışmadan, müzakere etmeden silaha ihtiyaç olmasından ötürü anlaşma yapalım diyor. Ama Ruslar da bir taraftan gelip ona muhalefet ederek içerdekileri kışkırtıyor. Diyor ki: "İşte bakın sizin lideriniz Ruslarla gitti anlaştı". Bu nedenle Hoca Niyaz'a karşı içerde bir tepki oluşuyor. O zaman demek ki, mefkure birliği önemli. Yani o milli mücadele sırasında evet demokratik bir yönetim tarzı olmayabilir ama bir lider ve liderin etrafında kümeleşmiş, sözünü emir telakki eden bir grup olması gerekiyor. Bu zaman tartışılacak ve birbirine düşülecek zaman değil çünkü. Ama düşmüşler ve bu durum da başarısızlığı getirmiş.

Gerçekleştirmiş olduğumuz mülakat görüşmesinde "*Sizce Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin (Birinci Cumhuriyet) ömrünün kısa sürmesindeki nedenler nelerdir?*" şeklinde yönelmiş olduğumuz soruya Doç. Dr. Erkin Emet ise Basmacı hareketinin de etkisine değinerek aşağıdaki şekilde yanıt vermiştir:

Kısa sürmesindeki temel neden, şartların tam olgunlaşmamış olmasıdır. Sadece Kaşgar'da ya da herhangi bir şehirde, ilçede kurulması yeterli değildi. O dönemde bütün bölgede mücahitler vardı. Batı Türkistan'dan gelen Basmacıların ve Anadolu'dan gelen Türklerin de bu cumhuriyette yer alması gibi iç ve dış nedenler sebebiyle çok kısa zamanda yok edildi. O zamanki şartlar burada bir İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasını engellemiştir. Güneyde İngilizlerin İslam'a bakışını biliyoruz, Sovyetler Birliği'nin en büyük düşmanının Müslümanlar olduğunu biliyoruz. Batı Türkistan'da çok sayıda Müslümanı öldürmüş, burada basmacıların olmasının Rusları kızdırması gibi pek çok etken, bu İslam Cumhuriyetinin uzun yaşamasını engellemiştir.

Kısaca Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin yıkılma sebeplerini iki madde ile özetleyecek olursak bunlardan birincisi “büyük güçlerin” yeni kurulan hükümete destek vermemesidir. Cumhuriyetin bağımsızlığının tanınması için gerekli adım atmadıkları gibi, bu adımların atılması için teşvikte dahi bulunmamışlardır. İkinci sebep ise Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı'nın Sovyetler Birliği'nin yardım vaatleri neticesinde mevcut Bağımsızlık Bildirgesi'nden vazgeçmesidir. Hatta sadece kendisi vazgeçmekle kalmayıp, hükümetin ileri gelen isimlerine, kabine üyelerine hükümetin lağvedilmesi konusunda sürekli baskı yapmıştır.²⁵⁰ Tüm bu gelişmeler neticesinde Başvekil Sabit Damolla şehadet şerbeti içmiş, Mehmet Emin Buğra ise Hoten üzerinden Hindistan'a hicret etmek zorunda kalmıştır. Ortak dava anlamında, ideolojik görüşlerde birlik sağlayamayan ve toplumsal menfaatten ziyade bireysel çıkarlara yoğunlaşmış olan hükümet liderlerinin de etkisiyle, sırtını dayayacak herhangi güçlü bir devletin desteğinin de yoksunluğu sebebiyle cumhuriyet kısa zamanda dağılmıştır.

²⁵⁰ Ghulamuddin Pahta, “Soviet-Chinese collaboration in Eastern Turkestan: the case of the 1933 uprising”, *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 11:2, 1990, (pp. 243-253), p.246.

3. DOĞU TÜRKİSTAN CUMHURİYETİ VE KİMLİK MESELESİ

3.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin Durumu

Birinci Dünya Savaşı İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği itilaf devletlerinin galibiyeti ve Almanya İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan'dan oluşan ittifak devletlerinin ise parçalanması ile sonuçlanmıştır. Bu savaş sonucunda imzalanan Versay Barış Antlaşması ile Almanya, altından kalkamayacağı sorumluluklara tabi tutulmuş ve ödeyemeyeceği miktarlar ile borçlandırılmıştır. Öte yandan Rusya'da ise 1917 yılında yaşanan Ekim Devrimi sebebiyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulmuştur. Yeni kurulan hükümet ile birlikte aynı zamanda yeni bir siyasi rejime de gidilmiş ve aşamalı olarak sosyalist bir yönetim sistemine geçilmiştir. Ancak Batılı devletler SSCB'nin komünist partiler aracılığıyla içişlerine karışmasından endişe duymuş ve SSCB'yi tam anlamıyla tanımamışlardır. Batılı devletlerin SSCB'ye karşı uyguladıkları bu tavır, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra üzerine çok gidilen Almanya ile SSCB'nin yakın ilişkiler geliştirmesine neden olmuştur.²⁵¹ Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop ile Sovyet Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov 23 Ağustos 1939 tarihinde gizli bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma literatürde Nazi-Sovyet Saldırmazlık Paktı veya Molotov-Ribbentrop Paktı şeklinde yer almıştır. Bu pakt neticesinde Sovyetler Birliği; Baltık ülkeleri, Finlandiya, Doğu Polonya, Besarabya gibi siyasi varlığını artırmak istediği bölgelerde rahatça hareket edebilme imkânı elde etmiştir.²⁵²

İkinci Dünya Savaşı iki ittifak grubu arasında meydana gelmiştir: Mihver ve müttefik. Mihver devletleri grubunda önde gelen ülkeler Almanya, Japonya, İtalya iken; müttefik devletler kanadında İngiltere ve sömürgeleri, Sovyet Rusya ve Birleşik Devletler bulunmaktadır. Mihver devletler ekonomik ve demografik bakımdan zayıf olmasına rağmen 1939-1942 yılları arasında Almanya kara savaşlarında; Japonya ise

²⁵¹ Gülhanım Bihter Yetkin, *Sovyet Edebiyatına II. Dünya Savaşının Yansımaları*, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2021, s.21-22.

²⁵² Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (Çev. Kezban Acar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.675.

denizlerde rakiplerine üstünlük sağlayabilmişlerdir. Ancak savaşın seyri aynı güç dengesi ile devam etmemiş, ekonomik ve teknolojik bakımdan güçlü olan müttefik devletlerin zaferiyle nihayete ermiştir.²⁵³

Sovyetler Birliği ile bir Saldırmazlık Paktı imzalamış olan Almanya'nın Polonya'yı işgal hareketi ile resmen başlamış olan savaşa Sovyetler Birliği, Doğu Polonya'yı işgal ederek dahil olmuştur. Almanya Birinci Dünya Savaşı'ndan önce egemen olduğu topraklara yeniden sahip olurken, Sovyetler Birliği ise Polonya'nın doğu eyaletlerini ele geçirmiştir.²⁵⁴

Almanya ve Sovyetler Birliği savaş öncesinde imzalanmış oldukları Saldırmazlık Paktı doğrultusunda Polonya'yı kendi aralarında taksim etmişlerdir. Sovyetler Birliği, Polonya'nın işgalinin tamamlanmasının ardından Baltischport limanında deniz üssü ve Fin körfezindeki Estonya adalarında ise bir hava üssü kurmayı amaçladığından gözünü Baltık ülkelerine dikmiştir. Bu doğrultuda 25 Eylül 1939 tarihinde Estonya'ya anlaşma teklif etmiş ve 25-26 Eylül tarihlerinde kendi hava kuvvetlerini Estonya arazisi üzerinde uçurarak talebindeki ciddiyeti vurgulamış ve bir nevi Estonya'ya gözdağı vermiştir. Estonya hükümeti akıbetinin Polonya ile aynı olmasından endişe duyduğundan anlaşmayı kabul etmeye mecbur bırakılmıştır. 28 Eylül 1939'da Estonya, 5 Ekim 1939'da ise Letonya ile imzalanan anlaşmalar doğrultusunda, Avrupa'dan gelen herhangi bir saldırıda birbirlerine destek olma kararı alınmıştır. Aynı şekilde Litvanya ile de benzer bir anlaşma yapılmıştır. İsmi geçen üç Baltık ülkesinin mecbur bırakıldığı bu durum, 1940 yılında Sovyetler Birliği'nin ilhakı ile neticelenmiştir.²⁵⁵

Sovyetler Birliği 9 Ekim'de bir diğer Baltık ülkesi olan Finlandiya ile görüşmeler başlatmış ve yeni toprak düzenlemeleri ile ilgili anlaşma yapma talebinde bulunmuştur. Bu anlaşma doğrultusunda Hongö Limanını 30 yıllığına kiralamayı; Leningrad'ın yakınında bulunan Karelia bölgesine savunma mevzilerini yerleştirmeyi; Petsamo sınırlarını yeniden düzenlemeyi teklif etmiştir. SSCB, Finlandiya'ya yapmış olduğu

²⁵³ Christon I. Archer vd., *Dünya Savaş Tarihi*, (Çev. Cem Demirkan), Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 463.

²⁵⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016, s. 123-125.

²⁵⁵ Merve Dişiaçık, *Türk Basınında Stalin Rusyası (1939-1945)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016, s. 45.

teklifler ile onun güvenliğine zarar vermemekle birlikte, kendisine daha geniş bir güvenlik alanı oluşturmayı amaçlamıştır. Fakat Finlandiya milli duyguları ön planda tutmuş ve böyle bir anlaşmayı kabul etmeye yanaşmamıştır. SSCB bu toprakları satın almayı teklif dahi ettiyse de Finlandiya izlemekte olduğu tarafsızlık politikasına zarar gelmemesi adına bu tarz teklifleri reddetmiştir. Finlandiya'nın bu tutumu karşısında SSCB, konu hakkında yapılan görüşmelerde katı ve tehditkâr bir tavır ile karşılık vermeye başlamıştır. Daha sonra iki ülke arasında imzalanmış olan Saldırmazlık Paketi'ni feshederek 30 Ekim tarihinde Finlandiya'yı işgal etmeye başlamıştır.²⁵⁶

SSCB'nin 30 Kasım'da Helsinki'ye saldırmasının ardından Finlandiya soluğu Milletler Cemiyeti'nde almıştır. Milletler Cemiyeti'nin kararı ise SSCB'nin sergilemiş olduğu saldırgan tavrı nedeniyle üyelikten çıkarılması olmuştur.²⁵⁷

SSCB bu saldırıda Finlilerin iyi bir savunma yapacağını tahmin etmemiş aksine Finlandiya'da bulunan komünist girişimciler sayesinde direnişin kısa zamanda kırılabileceğini düşünmüştü. Bu yanlış düşünce sebebiyle bölgeye yeteri miktarda asker sokmamış ve coşkun, milliyetçi yurtsever bir ruhta birleşmiş Finliler ile karşılaşmıştır. Bu direnişte Finlandiya'ya hemen hemen her ülkeden dış destek yağmış ve gönüllü birlikler gönderilmiştir. Hal böyle olunca kendi topraklarını iyi tanıma ayrıcalığına sahip olan Finliler, SSCB karşısında direniş gösterme konusunda oldukça cesaretlenmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu etkiyi üzerinden atamayan Almanya, bu süreçte mesafesini korumayı tercih etmiştir. Finlandiya'nın ısrarlı direnişi SSCB üzerinde yalnızca iki ay etkili olabilmiş, daha sonra SSCB rakibinin gücünün farkına varmış ve ordusunu yeniden yapılandırmıştır. Yeni yapılandırılmış ordusuyla SSCB, daha evvel hiçbir askeri gücün aşamadığı Fin hatlarını aşmayı başarmıştır. Finlandiya bu süreçte dış ülkelerin yardım konusunda verdikleri sözü tutmadıklarını görmüş, tabiri caizse ümidi tükenmiş ve çaresizce SSCB'ye barış teklif etmiştir. Finlandiya'nın bu teklifi neticesinde SSCB'nin savaşın başında sunduğu tekliflerden daha ağır maddeler içeren bir anlaşma imzalanmıştır.²⁵⁸ 30 Kasım 1939 tarihinde başlayarak 13 Mart 1940'a kadar

²⁵⁶ Basil Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, (Çev. Kerim Bağrıaçık), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 61-64.

²⁵⁷ Oral Sander, a.g.e., s.127.

²⁵⁸ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (Çev. Doğukan Mızrak; Egemen Ç. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s.494.

devam eden Sovyet-Fin Savaşı, 105 gün sürmüştür. Bu süreç içerisinde meydana gelen olaylar Sovyetler Birliği açısından tarihte “beyaz leke” olarak kalmıştır. Bu savaş, dünya çapında Sovyetler Birliği’nin siyasi bakımdan saygınlığını yitirmesine neden olmuştur.²⁵⁹

Almanya, hava ve deniz yolu ile savaşa girmeye hazır hissetmemesi, üstelik mevcut teknik gücünün de bu tür bir savaşa uygun olmadığını düşünmesi sebebiyle İngiltere’ye saldırmaktan vazgeçmiş, yerine 1940 yılında SSCB’ye saldırma kararı almıştır. Hitler’in Sovyetler Birliği’ne saldırma kararı almasının diğer sebebi; bu bölgenin kutsal Alman ırkı için oluşturmak istediği “hayat sahası (lebensraum)” projesini hayata geçirebilmesi için jeopolitik açıdan oldukça elverişli olmasıydı. Almanya’nın SSCB ile savaşmak istemesinin sebeplerinden bir diğeri ise, Hitler’in komünist düşmanı olması, bu ideolojiyi küçümsemesi ve yok etme emelleri içinde olmasıydı.²⁶⁰

Hitler, Fransa ve Polonya’yı kısa zamanda düşürmüş olduğundan Sovyetler Birliği’nin de kolaylıkla yenilebileceği fikrine kapılmıştır. Kendisini askeri güç olarak ve üretim alanında SSCB’den üstün gören Almanya, bu savaşta galip gelmesinin ardından petrol ve büyük topraklar elde edeceğini düşünmekte; daha sonra ise İngiltere’ye yönelerek onun kaderini belirleme hayali kurmaktaydı. SSCB’nin Finlandiya karşısında birkaç ay sendelemesi, Hitler’e bu saldırıyı gerçekleştirmesi için cesaret vermiştir.²⁶¹

Almanya ile SSCB arasındaki savaşın başlamasından hemen önce Almanya Türkiye ile; SSCB ise Japonya ile bir Saldırmazlık Paktı imzalamış böylelikle başka bir cephede savaşmak zorunda kalmalarını önlemişlerdir. 22 Haziran 1941 tarihinde başlayan Alman-Sovyet savaşı sürecinde müttefik devletler ile SSCB ortak hareket ederek Almanya’nın Avrupa’daki üstünlüğünü kırmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD), savaşın ilk yıllarında tarafsızlık politikası izlemişse de 1941 yılında Japonya

²⁵⁹ Vefa Kurban, *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020, s.196.

²⁶⁰ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 782-784.

²⁶¹ William Woodruff, *Modern Dünya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze Dünyada Olup Bitenler İçin Rehber*, (Çev. Hale Vardar; Arda Vardar), Pozitif Yayınları, 2006, s.266.

tarafından yapılan Pearl-Harbor Baskını neticesinde savaşa dahil olmuştur. ABD'nin müttefik devletler safında savaşa girmesi ile dengeler değişmiştir.²⁶²

Alman-Sovyet savaşının ilk zamanlarında Stalin, kendisini geri planda tutmuş ve İngiltere'nin bu savaşa karşı olan tutumunu gözlemlemiştir. Sık sık askeri liderler ile irtibat halinde olmaya özen göstermiş ve yapmış olduğu birtakım stratejik planlar ile Almanya'yı zayıflatmak için çabalamıştır. Almanya ise Sivastopol, Leningrad derken, Moskova'ya dek ulaşmıştır. Aslında Almanya güney cephesi üzerinden Stalingrad'a ilerlemeyi hedeflemiş ve bu hedef doğrultusunda 23 Ağustos tarihinde harekete geçmiştir. Hitler bu hedefe öyle kitlenmiştir ki, bölgedeki ulaşım zorluğundan dolayı kış aylarında herhangi bir saldırı yapılmasının mümkün olmadığını dahi görmezden gelerek, ihmalkâr davranmıştır. Ekim ayında başlayan Stalingrad mücadelesinde Ruslar Almanları kuzeyden ve güneyden sıkıştırmayı planlamışlardır. Ocak 1943 tarihinde Alman birlikleri ciddi kayıplar vermeye başlamıştır. Kısa bir süre içinde birçok şehrini Almanların elinden geri alan SSCB, Hitler'i mağlup etmeyi başarmıştır.²⁶³

Sovyetler Birliği, Türkiye'nin müttefik devletler safında savaşa girmesi konusunda ısrarcı bir politika izlemeye başlamıştır. Stalin'e göre Hitler'in Doğu cephesinde tabiri caizse elini kolunu sallayarak hareket etmesinin nedeni Türkiye'nin savaşa dahil olmamasıdır. Almanya, Türkiye'nin izlediği tarafsızlık politikasından faydalanmaktaydı. SSCB bu düşüncelerini Quebec Konferansında dile getirmiş, Moskova Konferansında ise tekrar etmiştir. 1 Kasım günü düzenlenen bu konferansta Türkiye, 1943 yılının sonuna kadar savaşa girme mecburiyetinde tutulmuştur. Daha sonra düzenlenen Kahire Konferansında Türkiye, Boğazlar konusunda Sovyetler Birliği'nden emin olamadığını dile getirmiştir. 1943 yılının sonlarına doğru düzenlenen Tahran Konferansı dengelerin müttefik devletler lehine değiştiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu konferansta Türkiye'nin 15 Şubat 1944 tarihinde savaşa dahil olması ve hava üslerini müttefik devletlere açması kararı alınmıştır.²⁶⁴

²⁶² İlker Akdağ, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk Dış Politikasına Sovyet Etkisi, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2013, s. 42-43.

²⁶³ Merve Dişiaçık, a.g.t., s.56-59.

²⁶⁴ Hakan Savran, II. Dünya Savaşında Büyük Güçler ve Türkiye (1939-1945), (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2015, s. 97-100.

Savaş bitimindeki yeni dünya düzeni hakkında bir görüşme yapmak amacıyla İngiltere, ABD ve SSCB, Kırım'da bir araya gelerek Yalta Konferansı'nı düzenlemişlerdir. Bu konferansta Stalin, Boğazlar konusundaki düşüncelerini açıkça ortaya koymuş, Türkiye'nin yalnızca savaş zamanlarında boğazları dilediği gibi açmasından rahatsızlık duyduğunu dile getirmiştir. Sonuç olarak 1939 yılında Almanya'nın Polonya'yı işgali ile başlayan İkinci Dünya Savaşı, 7 Mayıs 1945 tarihinde nihayete ermiştir. Almanya, Eisenhower karargahında tamamen teslim olduğuna dair belgeye imzasını atmıştır.²⁶⁵

Yalta Konferansı sonrasında konuyu yakından takip edenler, SSCB'ye hak ettiğinden fazla ayrıcalık tanındığını ve gereğinden fazla ödün verildiğini dile getirmişlerdir. Nitekim bu konferans ile birlikte Sovyetler Birliği'ne verilen ayrıcalıklar şu şekildedir: Uzakdoğu'da Japonya'ya karşı savaşması nedeniyle Sahalin adasının güney kısmı ve Kuril adaları Sovyetler Birliği'ne verilmiştir. Dış Moğolistan tamamıyla SSCB'nin kontrolü altına bırakılırken, Port Arthur ile Mançurya'da ise demir yolu ayrıcalıklarına sahip olmuştur.²⁶⁶

İkinci Dünya Savaşı'ndan şüphesiz ABD ve SSCB en güçlü devletler olarak çıkmıştır. Almanya savaşta yenilmiş, İngiltere ve Fransa bu savaştan oldukça yıpranmış vaziyette ayrılmıştır. Avrupa'da böyle bir boşluk meydana gelmişken; Uzakdoğu'da ise Japonya, Sovyetler Birliği etkisiyle savaştan mağlubiyet ile ayrılmak zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin karşısında, bölgenin en güçlü devleti olarak ve aynı zamanda Çin'in de koruyuculuğunu üstlenen ABD durabilirdi. Savaş sonunda yalnızca ABD ve SSCB birbiri ile yarışabilecek güce sahip olmuşlardır.²⁶⁷ Nihayetinde bu güç dünyayı Soğuk Savaş'a sürükleyecektir.

3.2. İkinci Dünya Savaşı'nda Çin'in Durumu: İç ve Dış Siyaseti

Çin'de yaklaşık 2000 yıldır devam eden imparatorluk sistemi 1911 yılında Wuchang'da başlatılan ayaklanmanın bir devrime dönüşmesi sonucunda yıkılmış ve

²⁶⁵ Nurullah Kırkpınar, "II. Dünya Savaşı'nda Stalin ve Sovyet Diplomasisi Karşısında Türk Basının Tutumu (1939-1945)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2017, (ss. 239-277), s. 265-266.

²⁶⁶ Oral Sander, a.g.e., s.198-199.

²⁶⁷ Oral Sander, a.g.e., s.194.

yerine cumhuriyet kurularak modern Çin tarihinin ilk adımı atılmıştır. Cumhuriyetin kurucusu olan Sun Yat-sen aynı zamanda Guomintang Partisi'nin de kurucusu olmuştur. Sun Yat-sen'in partisi, 1911-1949 yılları arasında yerel harp beylerine; ülke içinde ortaya çıkacak olan komünist rakiplerine ve zaman zaman da Japonya'nın kukla olarak kullandığı kesimlere karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır.²⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın kontrolündeki bazı bölgelerin (Pasifik adaları) Japonya'ya verilmesi, Çin hükümetinin aksine Çin halkını oldukça rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığın bir sonucu olarak 1919 yılında "Dört Mayıs Hareketi" gerçekleşmiş ve bu hareket ile halkın milli duyguları tetiklenmiştir. İlerleyen yıllarda Çin Komünist Partisi'ni (ÇKP) kuracak olan gençler hareketten etkilenmiş ve kendi aralarında örgütlenmeye başlamışlardır. Bu olayın gerçekleşmesinden sonra Çin'de milliyetçi Guomintang yanlıları ile ÇKP yanlıları arasında ciddi bir iç savaş başlamıştır. Bu iç savaş yerli halkın desteğini alan ÇKP karşısında Batı desteğini alan Guomintang'ın yenik düşmesiyle nihayete ermiştir.²⁶⁹

Sovyetler Birliği'nin ve toplumun desteğini almakta olan ÇKP, 1921 yılında kurulmuş ve Mao bir lider olarak sahneye çıkmıştır.²⁷⁰ 1921 yılında ilk kurulduğu anda toy ve küçük bir parti olmasına rağmen ÇKP, İkinci Dünya Savaşı esnasında birçok tecrübe edinerek kendini geliştirmiş, halkın desteğiyle birlikte kapasitesini de artırmış ve ciddi ölçüde güç kazanmıştır. ÇKP'nin bu hızlı gelişimini Sezen şu şekilde aktarmıştır: "1921-1945 arası üye sayısı 53'ten 1,2 milyona yükselirken; 1948'de ÇKP'nin yönetimindeki kurtarılmış bölgeler ülke toprağının %24,5'ini, toplam nüfusun %35'ini oluşturmaktaydı. Çin Halk Kurtuluş Ordusu ise yaklaşık 3 milyonluk bir güce ulaşmıştı".²⁷¹

Sun Yat-sen 1925'te ölmeden evvel, 1924 yılında Guomintang ile ÇKP'nin bir koalisyon denemesi olmuş ancak bu koalisyon Jiang Jieshi'nin kuzeydeki harp beylerine

²⁶⁸ William H. McNeill, a.g.e., s.704.

²⁶⁹ Ozan Örmeci, "Çin Halk Cumhuriyeti- Birleşik Krallık İlişkileri", İçinde: *21. Yüzyılda Bütün Boyutlarıyla Çin Halk Cumhuriyeti*, Cilt: 2, (Ed. Mesut Hakkı Çaşın vd.), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2022, (ss. 1256-1304), s.1263.

²⁷⁰ Barış Adıbelli, a.g.e., s.79.

²⁷¹ Seriy Sezen, "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Siyasal Sistemi: Sürekliliği Koruyarak Değişmek", İçinde: *Apam Çin Çalışmaları- I Tarih, Edebiyat, Ekonomi, Uluslararası İlişkiler*, (Ed. A. Merthan Dünder; Gürhan Kirilen), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2021, (ss.1-10), s.4.

karşı başlatmış olduğu savaş sonucunda 1927 yılında sona ermiştir.²⁷² 1925 yılında Sun Yat-sen'in ölümünden iki yıl sonra 1927 yılında Nanjing Hükümeti'ni kuran Jiang Jieshi, bu hükümetin bünyesine komünist kesimi almamış ve ÇKP'ye karşı harekete geçmiştir.²⁷³ Sun Yat-sen'in ölümünün ardından iktidara gelen Jiang Jieshi'nin komünistlere karşı izlediği saldırgan tutum, Mao Zedong'un milliyetçilere karşı gerilla savaşı başlatmasına neden olmuştur. Bu hareketiyle ÇKP içerisindeki ağırlığı artan Mao, bu süreçte komünistlerin kentlerde değil kırsal kesimlerde bulunmasını uygun görmüştür.²⁷⁴

Dünya çapında büyük etkiler yaratan 1929 Ekonomik Buhranı sonucunda komünist ideolojiye olan ilgi artmış, bu sayede komünizm güç kazanmış ve Komintern Örgütü²⁷⁵ bu durumdan faydalanarak komünist ideolojinin tüm dünyaya yayılmasını amaçlamıştır.²⁷⁶

Japonya izlemiş olduğu yayılcı politika doğrultusunda 1931 yılında Mançurya'yı işgal etmeye başlamış ve bu işgalin neticesinde 1932 yılında burada kukla olarak bir Mançuko Devleti kurmuştur. Japonya 1934 yılında Çing Hanedanlığı'nın son imparatoru olan Pu-Yi'yi Mançuko devletinin başına getirmiş ve Çin'deki imparatorluk yanlılarını bu devletin çatısı altında toplamaya çabalamıştır.²⁷⁷ İkinci Dünya Savaşı süresi boyunca ABD-Japonya savaşı vesilesiyle ABD'nin Japonya'yı alt etmesi umuduna kapılan Jiang Jieshi, Japonya'nın bu tutumu karşısında komünistlerle ortak bir cephe olan "İkinci Birleşik Cephe"yi kabul etme mecburiyetinde kalmıştır.²⁷⁸

²⁷² Ayşe Öztürk, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Çin Guomindang Partisi Üyelerinin Türkiye Ziyareti: Hu Hanmin'in Türkiye Gözlemleri", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2018, (ss. 1-32), s.3.

²⁷³ Jacques Locquin vd., *Yeni Çin: Dün-Bugün*, (Çev. Zaven Biberyan), Payel Yayınevi, İstanbul, 1966, s.13.

²⁷⁴ Caner Çakı; Yusuf Fidan, "Çin Propagandasında Çin-Tayvan İlişkilerinin Sunumu: Mao Zedong Dönemi Üzerine İnceleme", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, (ss.185-202), s. 188.

²⁷⁵ Üçüncü Enternasyonal. Ekim Devrimi sırasında Rusya henüz bir iç savaş yaşamaktayken Lenin ve Trotskiy tarafından kurulmuştur. Bkz. Sungur Savran, "Komintern Ya Da Dünya Komünist Partisi", *Devrimci Marksizm*, Sayı: 37, 2019, (ss. 31-53), s.33.

²⁷⁶ Caner Çakı; Yusuf Fidan, a.g.m., s.188.

²⁷⁷ Barış Adıbelli, a.g.e., s.82.

²⁷⁸ Caner Çakı; Yusuf Fidan, a.g.m., s.188.

Japonlar Çin'e karşı resmen bir işgal başlattığında Jiang Jieshi hükümetini tanımayan Yanan Hükümeti, Jiang Jieshi ile birleşme kararı almıştır. Bu sırada Jiang Jieshi karşısında uzun yürüyüşe çıkan komünistler de bu yürüyüşü Shanxi (Şansi) eyaletinin kuzeyine yerleşerek sonlandırmıştır. Japonya'nın Çin'e karşı başlatmış olduğu bu savaşta Çin ordularına en büyük dış destek Sovyetler Birliği tarafından sağlanmıştır. Sovyetler Birliği, Çin ordularının Japonya'ya karşı verdiği milli kurtuluş mücadelesi boyunca yaptığı yardımları Çin komünistleri üzerinden değil, doğrudan Jiang Jieshi hükümetine ulaştırmıştır. Japonya askeri üstünlüğe sahip olmasına rağmen Çin'i tamamen ele geçirememesinin temelinde, böylesi bir milli mücadele ortamında Çin'in tüm çekişmelere ve iç savaşlara son vererek düşmana karşı birlik olmayı başarabilmesi yatmaktadır. İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Çin, müttefik devletler safında yer alarak Japonya'ya karşı Sovyetler Birliği'nin yanı sıra İngiltere ve ABD'nin de desteğini almıştır. Nitekim savaş sona erdiğinde Japonya'nın yayılmacı politikasına son verilmiş, Çin, Mançurya ve Moğolistan'dan çekilmesi sağlanmıştır.²⁷⁹

ÇKP-Guomindang iş birliği bir devrim niteliği taşıyan milli kurtuluş savaşı hürmetine yapılmıştır. Bu milli mücadele döneminde kendilerine düşen görevin, süreç boyunca direnen halkı ve bu devrimi yalnız bırakmamak; yerel idarelerde komünistlerin de söz sahibi olmasını sağlamak; halk hareketleri arasındaki uyumu sağlamak ve halk ordusu için gereken lider kadroyu oluşturmak olduğunu düşünen ÇKP, zaman içerisinde halka öncülük eden bir konuma yükselmiştir. Bu tutumuyla kendi başına bir devlet gibi olan ÇKP, "*Kuzey Çin'i koordine edecek tek kuvvet*" haline gelmiştir.²⁸⁰

Japonya'nın ekonomik sorunlar ve gittikçe artan nüfus oranı nedeniyle 1931 yılında başlayan yayılmacı hareketi, İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılına dek devam etmiştir. Esasında Japonya'nın bu yayılmacı politikası Birinci Dünya Savaşı'nın dahi öncesinde başlamıştır. Bu savaş serüvenine diğer devletlerden önce başlayan Japonya ilk olarak 1905 yılında mandası altına aldığı Kore'yi 1910 yılında resmen işgal

²⁷⁹ Jacques Locquin vd., a.g.e., s.14-16.

²⁸⁰ John King Fairbank, *Çağdaş Çin'in Temelleri: 1840 -1950*, (Çev. Ünsal Oskay), Doğan Yayınevi, Ankara, 1969, s. 287.

etmeye başlamış; daha sonra ise Mançurya ve Çin üzerine doğru genişlemeye başlamıştır.²⁸¹

Çin, Japonya'nın 1931-1945 yılları arasında Asya ülkeleri içinde sürekli olarak çatışma içinde olduğu tek ülke olmuştur. 1937 yılında Japonya Çin'in doğusuna hemen hemen hâkim olmuş ve başkent Nanjing'i işgal etmiştir.²⁸² Japonya 1931-1945 yılları arasındaki yayılcılık hareketleri esnasında birçok şehirde büyük katliamlar gerçekleştirmişse de bunların en büyüğü olarak Nanjing Katliamı görünmektedir. 1937'de bölgeye giren Japon birlikleri daha önce görülmemiş şekilde soygun, talan, yağma, cinayet tecavüz gibi insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuştur. Japonların dehşet verici saldırısı orada bulunan yabancılar tarafından hazırlanan raporlarda işlenmiştir.²⁸³

1927 tarihinden beri aralarında iktidar mücadelesi yaşayan Çin Milliyetçi Partisi (Guomintang) ile Çin Komünist Partisi, Japon işgali karşısında birlik olma kararı almıştır. Bu işgalden önce ABD destekli Milliyetçi Çin Partisi, ülke çapındaki otoritesini belli bir seviyede güçlendirmiş olduğundan işgal sırasında yürütülen propaganda faaliyetlerine önemli derecede katkı sağlamıştır. Çin Milliyetçi Partisi lideri Jiang Jieshi, bir taraftan ülkesi için Japonlarla olan ulusal kurtuluş savaşını istikrarlı bir şekilde devam ettirirken diğer taraftan iktidar mücadelesi içinde bulunduğu ÇKP'ye olan mesafesini koruyarak düşmana karşı yürütülen bu ortaklık sürecini ihtiyatlı bir şekilde yönetmiştir. Çin Milliyetçi Partisi (ÇMP), ÇKP'nin savaş sırasında oluşan negatif durumlardan kendine pay biçeceğinden daima endişelenmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde patlak veren Çin-Japonya savaşında halihazırda iktidarda olan ÇMP propagandaları daha etkili olmuştur. ÇMP propagandaları direkt olarak Japonya'ya karşı nefret ifadelerini içermektedir. Japonya halkın gözünde öldürücü bir yamyam olarak yansıtılmakla birlikte aynı zamanda ulusal birliğin sağlanması durumunda, karşısındaki düşmanın yenilebileceği konusunda cesaret verilmektedir.²⁸⁴

²⁸¹ Melih Duman, "Çin-Japonya Çatışması ve Türkiye'nin Uzakdoğu Gelişmelerine Bakışı (1929-1939)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 16, 2020, (ss.33-70), s.39.

²⁸² Melih Duman, a.g.m., s.41.

²⁸³ Michael Dillon, *Modernleşen Çin'in Tarihi*, (Çev. Eylem Ümit Atılğan; Aydın Atılğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 253.

²⁸⁴ Caner Çakı vd., "Çin Milliyetçi Partisi Tarafından Japon İşgaline Karşı Yürütülen Ulusal Seferberlik Propagandası", *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2019, (ss. 43-64), s. 48-49.

Amerikalı gazeteci Edgar Snow'un 1936 yılında Mao ile yapmış olduğu bir röportajda Japon-Çin savaşı Çin tarafından olumlu sonuçlandığı taktirde emperyalizm meselesinin akıbetini yönelttiği soruya Mao'nun verdiği cevaba göre; Çin'in Japonya'yı alt etmesi, ulusal uyanışın gerçekleştiğini ve birlik olabilmeyi başarmış olduğunu göstermektedir. Bunun sonucunda bağımsızlığın kazanılacağından ötürü Japonya'nın emperyalizminin de sona ereceği şüphe götürmeyecektir. Edgar'ın savaşı kazanmak için gerekenin ne olduğuna dair sorduğu soruya Mao, verdiği yanıtta bu savaşı kazanma imkanını üç temel etkene bağlamıştır:

Başarımızın teminatı şu üç şarttır: Birincisi, Çin'de Japon emperyalizmine karşı Milli Birleşik Cephenin kurulması; ikincisi, Dünya Anti-Japon Birleşik Cephesinin kurulması; üçüncüsü, halen Japon emperyalizminin boyunduruğu altında ezilen halkların devrimci mücadelesi. Bu üç şart arasında, başta gelen şart Çin halkının kendi birliğidir.²⁸⁵

Japonya'nın 7 Aralık 1941 tarihinde Pearl Harbor'a düzenlediği baskının kısa vadede Çin-Japon savaşına direkt olarak bir etkisi olmamış ancak uzun vadede Pasifik'teki dengelerin değişmesine ve dolayısıyla Çin'in kaderinin değişmesine yol açmıştır. Japonya'nın 1941 yılında gerçekleştirmiş olduğu bu beklenmedik harekete kadar Çin, Japonya'ya karşı tek başına direnmekteyken; Japonya'nın bu hamlesi Çin'in kaderini tamamıyla değiştirmiştir.²⁸⁶ Paine, Japonya'nın Pearl Harbor baskınına şu şekilde değerlendirmektedir:

7 Aralık 1941 tarihinde Japon savaş uçaklarının, Havai Adası'nın Pearl Harbor Limanı'ndaki Amerikan filosuna saldırarak orayı imha etmesi, Japonya için sonun başlangıcı olmuştur. Bundan sonra Japonya, ABD ve müttefiklerini -Rusya da dâhil olmak üzere- karşısına alarak kendine yeni düşman ve yeni cephe açmıştır.²⁸⁷

Savaşın sona erdiği 1945 yılında Japonya'nın teslim olduğu dönemde Çin, her bakımdan harap, bitkin ve bölünmüş bir durumdayken; komünistler ile milliyetçiler arasındaki iktidar mücadelesi ise tekrar devam eder hale gelmiştir. Tüm bu iç ve dış savaşlar neticesinde Doğu Türkistan üzerindeki kontrolünü kaybetmiş olan Çin'in bulunduğu bu durumdan faydalanmak isteyen SSCB, bir taraftan milliyetçileri desteklemekte diğer taraftan ise komünistlere ihtiyaç duydukları her türlü mühimmatı

²⁸⁵ Edgar Snow, *Çin Üzerinde Kızıl Yıldız*, (Çev. Enis Esmer), Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 134.

²⁸⁶ Michael Dillon, a.g.e., s.260-261.

²⁸⁷ Aoezan Najmuldeen, "II. Dünya Savaşında Japonya'nın Uyguladığı Asya Katliamları", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt: 7, Sayı: 8, 2020, (ss.191-201), s.197.

sağlamaktadır. Birleşik Devletler kamuoyu ise, bölünmüş olan Çin'in yalnızca bir kısmında otoritesini koruyan Jiang Jieshi'yi müttefik olması nedeniyle desteklemiştir.²⁸⁸

İkinci Dünya Savaşıyla birlikte yeniden tezahür eden ÇMP ile ÇKP arasındaki mücadele, komünistlerin 1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurarak iktidarı ele geçirmeleriyle sonuçlanmıştır. Jiang Jieshi liderliğindeki milliyetçi grup, bu durum karşısında Tayvan adasına kaçarak burada Çin Cumhuriyeti adıyla Milliyetçi Çin Devleti'ni kurmuşlardır.²⁸⁹ Komünist Parti'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurmasıyla birlikte Sovyetler Birliği ile arasındaki bağ daha da kuvvetlenmiştir. Bu durum, ABD ve Türkiye olmak üzere diğer Batı ülkelerinin Çin'den uzaklaşmasına ve Tayvan'da bulunan milliyetçi Çinliler ile diplomatik ilişkilerinin sürdürülmesine yol açmıştır.

3.3. Doğu Türkistan'da Durum (1934-1944)

Doğu Türkistan Valisi Sheng Shicai, bağımsızlık mücadelesi vererek bağımsızlıklarını ilan eden Doğu Türkistanlı Müslüman Türkler ile tek başına baş edemeyeceğinin farkına varıp, Sovyetler Birliği'nden yardım talebinde bulunmuştur. Tamamen yok olmaksızın anlaşmaya varmak niyetinde olan DTİC Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı, Sheng Shicai hükümeti ile Sovyetler Birliği tarafından birtakım vaatler verilmesi suretiyle kandırılmıştır. DTİC'nin lağvedilmesi durumunda Genel Başkan Yardımcılığı makamına getirilmesi söylenerek adeta gözü boyanmıştır. DTİC tamamen yıkılmış olmasına rağmen Sovyetler Birliği askeri birliklerini Doğu Türkistan toprakları üzerinden çekmemiş; hatta mühendis, doktor, öğretmen gibi sıfatlarla yaklaşık 400 kadar ajanını yerleştirmiştir. Sovyet Rusya, yerleştirmiş olduğu ajanlar aracılığıyla Doğu Türkistan'daki polis teşkilatı faaliyetlerini artırmış ve Türklerin kendi Türk kardeşlerini ispiyonladığı bir düzen inşa etme çabasına girmiştir. Bu yıllarda Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan üzerinde akıl almayacak işkence ve birçok zulüm yöntemleri uygulamıştır.²⁹⁰

²⁸⁸ Henry Kissinger, *Çin Düünden Bugüne Yeni Çin*, (Çev. Nalan Işık Çeper), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2015, s. 125.

²⁸⁹ Barış Adıbelli, a.g.e., s.108.

²⁹⁰ İsa Yusuf Alptekin, a.g.e., s. 161-162.

DTİC'nin feshedilmesi karşılığında Sheng Shaicai hükümetinin başkan yardımcılığı makamına getirilen Hoca Niyaz Hacı'nın, mevcut düzende sahip olduğu konuma rağmen içişlerine ve dışişlerine müdahale etmesine tam anlamıyla hiçbir zaman müsaade edilmemiştir. Cumhuriyetin feshedilmesinin ardından Mahmut Muhiti, Hoca Niyaz Hacı'dan ayrılarak Kaşgar'da kalmaya devam etmiştir. Fakat burada Mahmut Muhiti rahat bırakılmamış, ordusunun ve yerli halkın içerisine çeşitli ajanlar yerleştirilmiştir. Mahmut Muhiti, Sheng Shicai hükümetinin tutumu karşısında oldukça rahatsızlık duymuş ve destek istemek amaçlı iki adamını Nanjing'e göndermiştir. Bu kişiler Nanjing'de İsa Yusuf Alptekin²⁹¹ ile görüşmüş ve onun aracılığıyla bazı önemli şahıslarla irtibat kurma şansına sahip olmuşlardır. Bu esnada merkezi Çin hükümeti ile Japonya arasındaki savaş devam etmekte olduğundan, bu konuyla daha sonra ilgilenileceği mesajını vererek aracılığını geri göndermişlerdir. Sheng Shicai, Mahmut Muhiti'nin niyetini anlamış ve ona bir suikast düzenlemek amacıyla sözde yemek davetinde bulunmuştur. Yanındaki adamları Mahmut Muhiti'ye yemeğe değil, yurt dışına gitmesini tavsiye etmişlerdir. Bunun üzerine Mahmut Muhiti yanına aldığı güvenilir adamlarıyla birlikte Hindistan'a iltica etmiştir. Mahmut Muhiti'nin Kaşgar'da kalan askerleri aralarında Abdulniyaz isimli şahsı lider seçerek Yarkent'e yerleşmişlerdir. Abdulniyaz, Kaşgar Eskişehir üzerinde tamamen hakimiyet kurduktan sonra Urumçi'ye doğru yol almıştır. Bu yolda ilerlerken Feyzabad, Maralbaşı, Merkit, Kelpin, Üç Turfan, Kuçar ve Şayar-Bügür'ü ele geçirmeyi başarmıştır. Abdulniyaz'ın Altışehir'de başlattığı bu ayaklanmayı bastırma çabasına giren Sheng Shicai, bu bölgelere askeri birliklerini göndermişse de Altışehir halkının da dahil olduğu bu ayaklanmayı bastıracağına dair inancını yitirmiştir. Ancak daha sonra uçak ve tanklarla müdahale edilmesi sonucunda Abdulniyaz ve birlikleri geri çekilmişlerdir. Bu esnada Kumul'un stratejik konumu nedeniyle buraya hâkim olmak isteyen Sheng Shicai ile Yolbars arasında bir çatışma gerçekleşmişse de sonuç olarak Yolbars mağlup edilmiştir. Böylelikle Sheng Shicai hükümeti Kumul ve Altışehir'de hakimiyet kurmuş ve birliklerini yerleştirmiştir.²⁹²

²⁹¹ İlerleyen zamanlarda Doğu Türkistan Cumhuriyeti Genel Sekreteri olacak olan İsa Yusuf Alptekin, bu sırada milliyetçi Çin hükümetinin başkenti olan Nanjing'de mücadelesini sürdürmekteydi.

²⁹² Polat Kadiri, *Baturlar...*, s.89-100.

Sheng Shicai, silahlanmış olan Doğu Türkistanlıları aklınca dize getirdikten sonra Hoca Niyaz Hacı'yı hedef almıştır. Bu doğrultuda 1937 yılında Başkan yardımcısı Hoca Niyaz'ı makamına çay içmeye davet etmiştir. Hoca Niyaz makama geldiğinde sarayın etrafındaki askerlerin yoğunluğundan ters giden bir şeylerin olduğunu sezmişse de iş işten geçmiş ve Sheng tarafından yanında getirdiği yardımcısı Yakup Ahund ile birlikte tutuklanmıştır. Tutuklama sebebi olarak ise, Doğu Türkistan'ın güneyinde çıkan ayaklanmalarda Hoca Niyaz'ın parmağının olduğu ileri sürülmüştür. Aynı günün akşamında birçok Doğu Türkistanlı da yakalanarak hapse atılmıştır.²⁹³ Aynı zamanda Japon-Çin savaşının devam ettiği bu süreçte Hoca Niyaz Hacı Japonlara ajanlık yaptığı gerekçesiyle yapılan işkenceler sonucu öldürülmüştür.²⁹⁴

Sheng Shicai'nin 1934-1944 yılları arasında halka yaptığı zulmü Sovyetler Birliği şu şekilde ifade etmiştir:

Seng imha politikasını güderek, 1934'ten 1944'e kadar "isyana teşebbüs" bahanesiyle 120.000'den fazla insanı hapsedmiştir. Bunların 80.000'i öldürülmüştür. Öldürülenlerin içinde Çin komünist partisi merkez komitesinin üyesi Çing Tien çu, Mao'nun kardeşi Mao Zi min de vardı.²⁹⁵

Yanan şehirde kendisine merkez kurmuş olan ÇKP, Doğu Türkistan'daki mevcut karışıklıktan faydalanmak istemiş ve bu doğrultuda Sheng Shicai ile birlikte hareket ederek bu toprakları ÇMP'ye (Guomindang) karşı kullanmaya çalışmıştır.²⁹⁶

Alman-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine Sheng Shicai Çin'deki merkezi hükümete yaklaştırmaya başlamıştır. Ruslarla gizli anlaşmalar yapmasından dolayı Merkezi Çin hükümetinin kendisini cezalandırmasından korkan Sheng Shicai, Nanjing hükümetinden bir temsilci gönderilmesini istemiş ve gönderilen temsilci aracılığıyla merkezin gözüne girmeye çalışmıştır. Bu süreçte Doğu Türkistan'da bulunan Sovyet kütüphanelerinden bir şey almayı yasaklamış, yapılan tüm erzak yardımlarına engel olmuş ve mevcut Rus birliklerinin bu toprakları terk etmesi için daha birçok davranış içerisine girmiştir. 1943 yılından itibaren Doğu Türkistan hükümetinin bütün kademelerindeki Rus casuslarını kovmayı başarmıştır. Bu olaylar karşısında oldukça

²⁹³ Aili Yikemu, a.g.t., s.193-194.

²⁹⁴ Yelda Demirağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 2014, (ss. 229-245), s.239.

²⁹⁵ İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s.29.

²⁹⁶ İklil Kurban, *Şarki...*, s.29.

sinirlenen Sovyetler Birliği, geri çekilirken Doğu Türkistan’da açtığı petrol yataklarını ve uçak parçalarının üretimini yaptığı fabrikaları kapatmış, tüm makineleri sökerek beraberinde götürmüştür.²⁹⁷

Sheng Shicai’nin merkezi yönetime karşı attığı adımlar neticesinde Çin merkezi hükümeti, Doğu Türkistan’a gönderdiği memurlar aracılığıyla burada ÇMP’nin (Guomintang) bir şubesini açmıştır. Buraya İmar ve İnşa Bakanı atayan ve çeşitli idari birimler açan merkezi hükümet, aynı zamanda Doğu Türkistan sınırına askeri birliklerini yerleştirmiştir. Ancak bu durumdan rahatsız olan Sheng Shicai merkezi hükümete yüz çevirmeye başlamış ve mevcut Alman-Rus savaşında üstünlüğü ele geçirmeye başlayan Ruslardan özür dileyerek tekrar yardım talebinde bulunmuştur.²⁹⁸

1944 yılının sonlarına kadar Doğu Türkistan’daki hâkimiyetini korumuş olan Sheng Shicai, merkez Çin’e yakın adımlar atmaya denemiş, ancak tam da Guomintang ile ÇKP’nin arasındaki tansiyonların yükseldiği dönemde tabiri caizse “u dönüşü” yapmaya karar vererek tekrar Sovyetler Birliği’ne yanaşmıştır. Sovyet Rusya’nın gözüne girme çabaları içinde bulunan Sheng Shicai, bu tarihten itibaren Doğu Türkistan’da milliyetçileri temizleme hareketine başlamış, sıkı yönetim ilan etmiş ve Guomintang memurlarını tek tek hapse atmaya başlamıştır. Ancak Sheng Shicai’nin bu çabalarına rağmen Stalin, Doğu Türkistan’a askeri birliklerini ikinci kez sokmayı istememiş ve bunun sonucunda Sheng Shicai askeri sahada yalnız kalmıştır. Guomintang karşısında zayıf düşen Sheng Shicai, 29 Ağustos 1944 tarihinde başkente Tarım ve Orman Bakanı olarak gönderileceği haberini almış, 11 Eylül 1944 tarihinde ise yeni görevine başlamak üzere başkente gelmiştir.²⁹⁹

3.4. Doğu Türkistan’da Yeniden Bağımsızlık Mücadelesi

Orta Asya’dan Doğu Türkistan topraklarına giren yenileşme hareketlerinin (Cedidizm) etkisi sonucunda burada bulunan halkın kendi kimliği ve benliği üzerinde

²⁹⁷ *Esir Doğu Türkistan İçin-I. İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları*, (Yay. Haz. Ömer Kul), Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s.406-407.

²⁹⁸ *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları*, (Yay. Haz. M. Ali Taşçı), Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul, 1985, s.405-406.

²⁹⁹ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.292-295.

sorgulamalar gerçekleşmiştir. Bu akım neticesinde halkta kimlik bilinci uyanmaya başlamış ve halk dış güçler tarafından maruz bırakıldıkları baskı ve zulmün şiddetinin farkına varmışlardır. Böylece tezimizin İkinci Bölümünde de bahsettiğimiz üzere Tarım Havzasının kenarında bulunan Türk ahalinin ayaklanmaları ve yönetime karşı isyanları gerçekleşmiştir.

Genel kabulde başarısız olarak nitelendirilen 1933'teki Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti sona ermiş olsa da yankıları tüm Doğu Türkistan'ın köy ve kasabalarında yüksek ses getirmiş ve halkın geleceğe karşı ümitle bakmasına neden olmuştur. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin yıkılmasının ardından Doğu Türkistan'da halk tarafından yönetime karşı silahlı başkaldırı görülme de fikir hareketlerinin revaçta olduğu bilinmektedir. Basın-yayın organlarının etkinliği sonucu halkın kimlik bilinci uyanmıştır. Bu dönemde (yani 1933 ile 1944 yılları) öne çıkan isimler arasında Kutluk Şevki, Abdurehim Ötkür, Lutpulla Mutellip ve Kasımcın Kambiri gibi isimler bulunmaktadır. Urumçi'de "Altay Neşriyat", Kaşgar'da "Doğu Türkistan Hayatı", "Erkin Türkistan" ve "Yeni Hayat", İli'de "İli Deryası" gazeteleri söz konusu dönemde milli kimlik bilincinin uyanmasında etkili rol oynayan basın-yayın organlarıdır.

Ulus devlet tanımının belirginleştiği bu dönemlerde Uygurlardaki uyanış hareketleri ve Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki Türk boylarını ayrı ayrı ulus kimlikleri çatısı altında yönetme girişimi Doğu Türkistan'da da etki göstermeye başlamıştır. Hoca Niyaz Hacı'nın Doğu Türkistan'da yaşayan halkı Uygur ulus kimliği altında resmileştirdiği bilinmektedir. Bu tanımlama esasında Sovyetler Birliği'nde yaşamakta olan Uygur aydınlarının fikridir. Tez çalışmamızın amacı kapsamında Prof. Dr. Abdülhamit Avşar ile gerçekleştirdiğimiz mülakat görüşmesinde, Uygur ulus kimliği hakkındaki ilgili soru için aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

[...] Uygurlar, Türk milletinin bir parçasıdır. Uygur boy kimliği ve Türklerin sosyal bir alt kümesi olarak müstakil boy kimliğine sahiptir. Bu özelliğini hiç kaybetmeden devam ettirebilen nadir Türk boylarından biridir. Tarih içerisinde pek çok Türk boyu tarih sahnesinden çıkmış, kaybolmuş ve varlığı devam etmemiştir. Bu anlamda Uygurlar ve Kırgızların ayrı bir yeri vardır. İkisi de eski zamanlardan beri kendi adlarıyla var olabilmeyi başarmışlardır. Bu anlamda evet Uygurların ulusal kimliği vardır. Bir de yeni ulus inşa etme anlamında Uygurlara da Sovyetler Birliği döneminden itibaren uluslaşma yönünde bir telkinde bulunulmuş ve dışarda çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. 1920'lere kadar bugün Orta Asya denilen Batı Türkistan'ın beş cumhuriyeti Türk kimliği altında bir alt boy olarak varlardı. Ancak 1924'te Stalin'in Milliyetler Politikası neticesinde bunlar ayrı ayrı ulus olarak tanımlandılar. Her birine ayrı bir tarihsel kimlik, tarihsel geçmiş ve kültürel aidiyet tanımlanmıştır. Hatta Türk tarihinin ortak kahramanları bunlar arasında paylaşıldı ve 70 yıl içerisinde bu anlamda ciddi bir yol kat edildi. Şu anda bir Özbek kimliğinden, Kazak kimliğinden, Kırgız ulusal kimliğinden söz edilebilecekse bu Sovyetler Birliği'nin ulus inşa etme politikalarının sonucudur. Aynı dönemde de Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar için

de benzer bir tanımlamanın yapılmaya başlandığını, orada yaşayan Türklerin Uygur kimliği altında ayrı bir ulusmuş gibi bir kimlik inşa edilmesi için çaba gösterilmiştir. Bu daha sonra Çinliler tarafından devralınmış ve bir müddet bu Sovyet geleneği devam ettirilmiştir. [...] Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'ı işgalinden sonra bölgeye “Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi” denmesinin de amacı budur. Orada yaşayan halkın da Sovyetler Birliği'ndeki anlamıyla ayrı bir ulus olduğudur.

Sheng Shicai dönemi olarak adlandırılan bu dönemde halka uygulanan baskı ve zulmün şiddetlenmesi sonucunda iç ve dış faktörlerin etkisiyle bir kez daha silahlı mücadele başlatılmıştır.

3.4.1. Altay Ayaklanması

Altay Ayaklanması, Sheng Shicai'nin tüm eziyet ve işkenceleri karşısında boyun eğmeyen Altay'daki Kazak halk tarafından başlatılmıştır. Ayaklanmanın başlamasındaki tetikleyici olay, Kazak halkı arasında çok sevilen ve saygı duyulan Şerif Han Töre'nin hapse atılmasıdır. Hoca Niyaz Hacı'nın hapse atılmasının ardından tutuklanan diğer Doğu Türkistanlılar arasında Şerif Han Töre de bulunmaktadır. Sheng, Altay'daki Kazakların kızgınlığının farkına varmış olacak ki, bölgedeki olası ayaklanma riskini önlemek adına halkta mevcut olan silahları toplama kararı almıştır. Yolsuzluk hareketlerinin günden güne arttığı Altay'daki Barköl Kazakları göç etmeye başlamıştır. Kalan Altay halkı burada yapılan adaletsizlik, yolsuzluk ve işkencelere daha fazla katlanamamış ve 9 Eylül'e kadar sürecek olan bir ayaklanma başlatmışlardır. Hükümet askerlerinin mühimmatlarının ele geçirilmesi ile ayaklanma gün geçtikçe büyümeye başlamıştır. Sheng Shicai gönderdiği askeri birlikler ile bu ayaklanmanın üstesinden gelememiş ve anlaşma yapmayı teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden ayaklanmacılar; açılan karakolların kapatılmasını; Altay'ın doğusunda bulunan dağlardaki yerel idarecileri Kazakların seçmesini; hapse atılmış olan Kazak lider ve mücahitlerin beraatını; ayaklanma esnasında meydana gelen zararın hükümet tarafından karşılanmasını istemişlerdir. İki taraf arasında sulh sağlanarak hapisteki Kazakların bir kısmı serbest bırakılmıştır. Ancak anlaşmada talep edilen maddelerin hiçbiri tam anlamıyla yerine getirilmemiş olduğundan ayaklanma yeniden başlamıştır. Ekim ayı geldiğinde ayaklanmacıların kış mevsimi dolayısıyla güçlük çekmekte olduğunun

farkında olan Sheng, bu durumdan faydalanarak tekrar sulh çağrısında bulunmuş ve yeniden görüşme yapılmıştır.³⁰⁰

Sheng Shicai'ye güvenemeyen Kazak lider Osman Batur birçok uğraşa rağmen silahını teslim etmemiştir. Sheng, en sonunda Osman Batur'u yakalatma emri verdiği askeri birliklerini göndermiştir. Ancak bu sırada Osman Batur yanındaki altı arkadaşı ile birlikte Moğolistan dağlarına kaçmıştır. Tam da Sheng Shicai'nin Sovyetler Birliği ile arasının açılmış olduğu bu dönemde Moğol birlikleri Osman Batur ile iletişime geçmiştir. Moğolistan'a götürülen Osman Batur burada 4 ay kadar kaldıktan sonra tekrar Altay'a dönmüş ve burada "Altay'ı Kurtarma Heyeti" kurmuştur. Geri döndüğünde Sheng'in birliklerinin olduğu Çingil'e hâkim olan Osman Batur, zaman içinde Köktokay, Burultokay, Borçin, Kaba, Sarsümbe ve Ciminay'ı da ele geçirmiştir. Sheng, Osman Batur karşısında direnememiş ve anlaşma yapmak istemiştir. Ancak Osman Batur Sheng'e daha önce vermiş olduğu sözleri tutmadığını hatırlatarak sulh yapma teklifini reddetmiştir.³⁰¹

Osman Batur'un Sarsümbe dışındaki tüm bölgede hakimiyet kurduğu sırada Sheng Shicai yeni görevi için başkente gitmiş ve onun yerine Doğu Türkistan valisi olarak Wu Zhongxin gelmiştir. Göreve yeni başlayan Wu Zhongxin, önde gelen bazı önemli Kazak liderleri hapisten çıkarmış ve vekiller göndererek görüşmek istemiştir. Ancak bazı Kazak liderler bu görüşmeyi reddetmiş ve hükümete ait silah ve erzak taşımakta olan develere el koymuşlardır. Üstelik ayaklanmacıların Sarsümbe çevresini de kuşatmasının bir sonucu olarak buradaki hükümet yanlılarına hiçbir şekilde maddi veya manevi yardım ulaştırılamamıştır. Ayaklanmacılar Sarsümbe'ye 20 Haziran ve 5 Ağustos tarihlerinde hücum etmiş, en son 5 Eylül'de saldırdıklarında ise eş zamanlı olarak Otan yönünden saldırı gerçekleştiren İli ayaklanmacıları ile karşılaşmış ve sonuç olarak 8 Eylül günü bölge Türklerin hakimiyetine geçirilmiştir.³⁰²

Hızır Bek Gayretullah, Osman Batur adına yazmış olduğu eserinde onun bazı özelliklerini şu şekilde anlatmıştır:

İkinci Dünya Savaşı'nın karışık günlerinde Doğu Türkistan Türkleri kâh zulüm altında ezildiler, kâh aldatıcı yumuşatma devirleri gördüler. Birçok büyükler Ruslarla veya Çinlilerle

³⁰⁰ Polat Kadiri, *Baturlar...*, s.109-113.

³⁰¹ Aili Yikemu, a.g.t., s.204-205.

³⁰² Polat Kadiri, *Baturlar...*, s.115-116.

siyasi yollardan tavizler koparmak peşinde koşular. Osman, savaştan başka çıkar yol olmadığına inanmıştı. Yavaş yavaş Altaylar bölgesini Çinlilerden temizledi. Bu sıralarda ona “Batur” adını taktılar. 22 Temmuz 1943’de Altaylar hemen tamamen Çinlilerden temizlenmişti. Bulgun’da yapılan bir törenle Osman Batur, Altay Kazaklarının Han’ı ilân edildi. Osman Batur 1.85 boyunda kalın yapılı, kısa ve kalın boyunlu, esmer, gözleri ise daima yarı kapalı denecek derecede kısık, kaşlarının arası kırışık, az konuşan bir adamdı. Şahsı için hiçbir ihtirası yoktu. Yalnız büyük gayesinin ihtirasını taşıyordu.³⁰³

Sonuç olarak Altay ayaklanmacılarının lideri olan Osman Batur, 1945 yılından, Şubat 1947 tarihine kadar Altay Valiliği görevini icra etmiştir. Osman Batur, çekmiş olduğu tüm sıkıntı ve yokluklara rağmen bağımsız Türkistan davasından vazgeçmemiş ve bu uğurda adını tüm dünyaya duyuran bir halk kahramanı haline gelmiştir.³⁰⁴

3.4.2. Nilka ve İli Ayaklanması

İli vilayetinin 1940’lı yıllardaki genel durumu şu şekildedir: Halk geçimini çoğunlukla hayvancılıktan sağlamakta ve yağmur suyu ile yetiştirilen “binem” isimli bir çeşit buğday üretilmekteydi. Kentte Uygurlar dışında Tungan, Tatar, Kazak, Moğol, Kırgız, Rus ve hükümet tarafından yerleştirilen göçmen Çinliler bulunmaktaydı. Ancak nüfusun çoğunluğunu Kazak ve Moğol kesim oluşturmaktaydı. Bölgede yaşayan Çinliler diğer etnik gruplara göre sayıca az olmalarına rağmen hükümet tarafından verilen ayrıcalıklara sahiplerdi. Burada bulunan Çinlilerin bazıları ticaretle meşgul olmaları nedeniyle şahsi dükkanlarına sahip olmakla birlikte bazıları ise kamu kurumlarında meslek sahibiydiler.³⁰⁵

İkinci Dünya Savaşı sırasında hem Alman-Sovyet savaşı hem de Sheng’in hükümete yaklaşma çabası nedeniyle Doğu Türkistan’ın Sovyetler Birliği ile olan ticaret ilişkisi sekteye uğramış ve bu durum İli vilayetinde güçlü bir etkiye yol açmıştır. Sovyetler Birliği ile ilişkilerin kötüye gitmesi sonucunda İli halkı elindeki hayvan ve hammaddeleri satabileceği bir pazar bulamamıştır. Bu durum yoksul halkın ekonomik olarak daha da gerilemesine ve ellerinde biriken malların değer kaybetmesine yol

³⁰³ Hızır Bek Gayretullah, *Tarihi Gerçekler Önünde Osman Batur*, (Neşreden: Ramazan Dönmez), Orda Yayınları, s.5.

³⁰⁴ Tekin Tuncer; Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur, “Çin, Moğol ve Sovyet Çekişmesi İçerisinde Osman Batur’un Baytik Boğda Mücadelesi”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi (ATAD)*, Sayı: 6, 2022, (ss. 42-64), s. 44.

³⁰⁵ İklil Kurban, *Şarki...*, s.40.

açmıştır. Bütün bunlar yetmezmiş gibi bir de hükümetin halka dayattığı ağır vergi yükü ve yüksek enflasyonun mevcudiyeti halkın tahammül seviyesini iyice düşürmüştür.³⁰⁶

Alman-Rus savaşının başlaması ve Sheng Shicai'nin Sovyetler Birliği'nden uzaklaşarak milliyetçi Çin hükümeti ile sıcak ilişkiler geliştirme çabaları neticesinde Ruslardan gelen yardım kesilmiştir. Bu durumu fırsat bilen Milliyetçi Çin Hükümeti derhal Doğu Türkistan üzerinde hakimiyet kurmuş, Sheng'i buradaki görevinden almış yerine Wu Zhongxin'i vali olarak tayin etmiştir. Sovyetler Birliği ise milliyetçi Çin karşısında Doğu Türkistan Türklerine destek vermeye başlamıştır.³⁰⁷ Sovyetler Birliği'nin Türklere vermiş olduğu bu desteğin altında yatan temel neden, Çin iç savaşında ÇMP'nin ÇKP'yi mağlup edip iktidara gelmesinin sonucu olarak ABD destekli bir Çin hükümetinin kurulma ihtimalinden dolayı buna engel olmak amacıyla bölgeyi iki ülke arasında tampon devlet haline dönüştürmeyi amaçlamasıdır. Doğu Türkistan'dan Çin zulmü sebebiyle Sovyetler Birliği'ne kaçan Türkler, Sovyetler Birliği'nin desteği ile Kazakistan-Almatı'da "Doğu Türkistan Türkleri Millî Kurtuluş Komitesi (DTTMKK)"ni kurmuşlardır.³⁰⁸

İli vilayeti maden yatakları bakımından oldukça zengin olmakla birlikte burada; linyit kömürü, altın, petrol, tungsten ve uranyum gibi değerli hammaddeler bulunmaktadır. Sovyetler Birliği bu sebepten ötürü bölgeye yoğun ilgi duymakla birlikte bu hammaddelerden 1930'lu yıllarda oldukça faydalanmıştır.³⁰⁹

Konumuza geri dönecek olursak; Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkilerin bozulması beraberinde ticari ilişkilerin bozulmasını getirmiş, bu durumda ise enflasyon artmış ve halkın omzundaki vergi yükü ağırlaştırılmıştır. Bütün bunlar ekseninde halkın yönetime olan memnuniyetsizliği artmış, geçimsizlik ve huzursuzluk baş göstermiştir. Sheng Shicai'nin Sovyetler Birliği ile yakın ilişkileri olduğu dönemde bölge halkından eğitim amacıyla Sovyetler Birliği'ne gidip orada gerekli tahsili aldıktan sonra tekrar memleketine dönen Türk aydınlar için iki hükümet arasındaki ilişkilerin bozulması kötü

³⁰⁶ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 54, 2016, (ss. 1051-1067), s. 1054.

³⁰⁷ Ege Bulanık, a.g.t., s.20.

³⁰⁸ Tekin Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler, (Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Manisa, 2015, s.68.

³⁰⁹ Yelda Demirağ, a.g.m., s. 240.

sonuçlar doğurmuştur. Sheng Shicai merkezi hükümete yaranmak amacıyla, Sovyetler Birliği ile geçmişte veya halihazırda ilişkisi olan herkesi temizleme girişiminde bulunmasından dolayı bu Türk aydınlarının yaşamları da tehlike altına girmiştir. Bazı Türk aydınları Sheng'in izlemiş olduğu bu tutumdan dolayı Sovyet egemenliği altında bulunan Orta Asya topraklarına göç etme durumunda kalmıştır.³¹⁰

Yönetime karşı iyiden iyiye sabrı taşmış olan İli bölgesindeki halk, 1943 yılının sonlarından 1944 yılı ortalarına değin küçük gruplar halinde çevrede bulunan dağlara gitmiş ve burada milliyetçi Çin hükümetine karşı mukavemet cepheleri teşkil etmeye başlamıştır. Bu suretle Kazak halkın Altay ve Çöçek'te Çin hükümetine karşı başlatmış olduğu ayaklanma hareketi İli vilayetine de yayılmıştır.³¹¹

İli isyanının ilk kıvılcımları Nilka kentinde baş göstermiştir. Burada Fatih Müslim başkanlığında, Ekber, Gani, Cakanbay, Leydin, Kanatbek gibi isimlerin de katılımıyla gizli bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Halkı türlü eziyetleri ile bezdiren Çin hükümeti karşısında örgütlenerek Çinlileri bu topraklardan kovma düşüncesinin hâkim olduğu bu toplantının bitiminde bir ant metni imzalanmış, ancak Kanatbek bu metni imzalamadığı gibi bir de Çin hükümetine muhbirlik yapmıştır. Fatih, durumdan haberdar olduğu gibi Ekber'in evinde üç gün saklanmış ve ardından Sovyetler Birliği'ne gitmiştir. Leydin istibdat Çin hükümetine yakalanmaktansa, zehir içerek ölmeyi tercih etmiş, Cakanbey ile birkaç kişi ise yakalanarak hapse atılmıştır. Fatih Müslim 1944 yılının nisan ve temmuz ayları müddetince Sovyetler Birliği'nde askeri eğitim almış ve daha sonra Nilka'dan 30-40 km kuzey batıda olan Ilastay'da kendisine "Altı Batır" isminde bir karargâh kurmuştur. Sovyetler Birliği'nin İli'deki isyanın Nilka'dan başlatılmasını istemesinin temelinde Nilka'nın gerilla savaşı için uygun bir arazisinin olması ve Gulca'ya nispeten Sovyetler Birliği'ne daha uzak düşmesi yatmaktadır. Sovyetler Birliği o dönemki dünya dengeleri göze alındığında ilk etapta Doğu Türkistan üzerinde etkisinin olduğunun bilinmesini uygun görmemiştir.³¹²

Çin hükümeti Nilka yöresindeki bu hareketlilikten ürkerek Fatih'in ailesini Gulca'ya götürmüştür. Fatih'in birkaç adamının yakınlardaki bir köyde bulunan polis

³¹⁰ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.313-314.

³¹¹ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan Yönetiminde...", s.1054.

³¹² İklil Kurban, *Şarki...*, s.51-54.

karakolunu basıp iki Çin askerini öldürerek silahlarını alması üzerine Nilka Çin hükümeti, 100 silahlı Çin askeriyle birlikte kalabalık görünmesi için 300 kadar da silahsız Uygur Türkünü Fatih'in karargahını basmak için göndermiştir. Ancak bu çatışmada Nilka karakolunun önde gelen isimlerinden Tu Sa öldürülmüş ve bu olay neticesinde Fatih, Nilka halkının dini inançlarından faydalanmaya başlamıştır. Daha sonra Fatih, iki ay boyunca ele geçirdiği mühimmat ile Nilka'yı üç taraftan işgal etmeye başlamıştır. Kimi Çinlilerin öldürülmesi, kimi Çinlilerin sorguya çekilmek üzere hapse atılması sonucunda Nilka isyancılar tarafından tamamen ele geçirilmiş ve Ilastay'daki karargâh da buraya taşınmıştır. Fatih, Nilka ele geçirildikten sonra düşmanın gelebileceği stratejik noktalara birliklerini konumlandırmıştır.³¹³

Nilka ayaklanmasının Sovyetler Birliği yardımı ile kurulan DTTMKK ile doğrudan bir ilişkisi olmamakla birlikte yine de SSCB bu ayaklanmayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktan geri durmamıştır. Bu sırada Gulca'da bulunan Ahmetcan Kasımı'nın SSCB ajanı olduğu ve başkanlığını yapmakta olduğu komitenin de DTTMKK'nın gizli bir şubesi olduğu düşünülmektedir. Ahmetcan Kasımı Sovyetler Birliği'nde iyi derecede tahsil almış ve memleketine sol görüşlü ilerici biri halinde dönmüştür. Ahmetcan, Nilka ayaklanmasının başarılı şekilde sonuçlanmasının ardından bu ayaklanmanın siyasi liderliğini yapma çabası içerisine girmiştir. Nilka'daki gelişmelerden haberdar olan DTTMKK, Gulca'da bir ayaklanma başlatmıştır. Sovyet yanlısı DTTMKK, Nilka ayaklanmacılarının aşırı dinci ve şovenist olduklarını düşünmektedirler. Çin hükümeti, Gulca'yı üç tabur halindeki Çinli birlikler ile kontrol etmekteydi. Ancak Nilka'daki ayaklanma sebebiyle Gulca'daki Çin birlikleri Nilka'ya gitmiş böylelikle Gulca'daki Guomindang gücü zayıflamıştır. Müdahale etmek amacıyla gönderilen Çin birlikleri Nilka isyancıları tarafından mağlup edilmesinin üzerine bu isyancılar Gulca'nın kenar mahallelerine yerleşmişlerdir. Merkezi Çin hükümetinin bu olaylardan ötürü endişesi artmış ve sıkıyönetim ilan ederek terör hareketi başlatmıştır.³¹⁴

Gulca'da (İli) meydana gelen ayaklanmanın temeli de diğer kentlerdeki gibi Çin hükümeti baskılarına dayanmaktadır. Özellikle Sheng Shicai'den sonra vali olan Wu

³¹³ İklil Kurban, *Şarki...*, s.54-57.

³¹⁴ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s. 315-318.

Zhongxin'in ortaya attığı "Büyük Çin Teorisi" kapsamında Doğu Türkistan'da bugün hala devam etmekte olan asimile etme, Çinlileştirme çabaları vuku bulmuştur. Bu olaylar gerçekleşirken İli'de bulunan ve halk tarafından çok sevilen milli duyguları güçlü olan kanaat önderi Alihan Töre sık sık gizli toplantılar düzenlemektedir. Alihan Töre bu dönemde Rus destekli bir devlet kurulması durumunda Çin baskısından çıkıp Sovyet baskısı altına girmek konusunda endişe duymuştur. İli'de bulunan konsolosluk aracılığıyla durumdan haberdar olan Sovyetler Birliği, Alihan Töre'ye "Çin hükümetine karşı ayaklanma başlatılması durumunda gereken tüm yardımların gönderileceğini ve geçmişte yapılan hataların tekrar edilmeyeceğini" bildirdiği bir metin göndermiş ve bu metin doğrultusunda inkılap hareketlerine başlanmıştır.³¹⁵

3.5. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin İlanı

İli'deki ayaklanma Alihan Töre önderliğinde Kasım 1944 tarihinde başlamış ve Gulca'da bulunan Çin ordu karargâhı şiddetli bir çatışmanın sonucunda 10 Kasım günü ele geçirilmiştir. Gulca'da böylesi bir kurumun inkılapçılar tarafından düşürülmesi halk nezdinde morallerin yükselmesine yol açmıştır. Netice itibariyle DTTKMM tarafından 12 Kasım 1944 tarihinde "Doğu/Şarki Türkistan Cumhuriyeti" kurularak, bağımsızlık ilan edilmiş ve ay yıldızlı bayrak yeniden göklere salınmıştır.³¹⁶

Yeni kurulan hükümetin üyeleri aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

Başkan	Alihan Töre (Özbek)
Başkan Yardımcısı	Hakimbek Hoca (Uygur)
Maliye Bakanı	Enver Musabay (Uygur)
Eğitim Bakanı	Seyfeddin Azizi
Sağlık Bakanı	Muhiddin
Denetleme Bakanı	Cani
Savunma Bakanı	Aleksander
Tamirat Bakanı	Salih Can
Adalet Bakanı	Muhammed Can Mahdum

³¹⁵ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.173-175.

³¹⁶ İklil Kurban, *Şarki...*, s.65-66.

Ahmetcan Kasımı bu aşamada herhangi bir devlet makamına getirilmemiş olsa da Alihan Töre grubunda yer almış ve Cumhuriyetin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Yeni kurulan hükümet, bağımsızlık yolunda mücadeleye devam edeceğine; tarım, hayvancılık, sağlık, eğitim gibi alanları geliştirip iyileştireceğine; milli ordu kurulacağına; din ve vicdan özgürlüğünün yanı sıra insan haklarına saygı gösterileceğine dair sözler vermiştir.³¹⁷

İli bölgesinde tam anlamıyla bir hakimiyet kurduktan sonra Suidung ilçesi de ele geçirilmiştir. Daha sonra Ocak 1945'te "Gulca Beyannamesi" ismiyle bir bildiri yayınlanmış ve bu bildiri kapsamında -yukarıda Roostam Sadri'den yapmış olduğumuz referans doğrultusunda- aşağıdaki kararlar alınmıştır. Buna göre:

- Guomintang yönetimi ortadan kaldırılacaktır.
- Doğu Türkistan topraklarında yaşayan tüm ulus ve etnik gruplara eşit muamele edilmesine yönelik demokratik adımlar atılacaktır.
- Doğu Türkistan Cumhuriyeti adına milli bir Halk Ordusu oluşturma girişimleri başlatılacaktır.
- Banka, posta, telgraf gibi ağların yanı sıra doğal kaynaklarda da devletleştirme politikası izlenecektir.
- Ziraat, hayvancılık, sanayi gibi özel sektörlerde sübvansiyon girişimlerinde bulunulacaktır.
- Eğitim ve sağlık alanında iyileştirmeler yapılacaktır.
- İnanç özgürlüğü korunacaktır.
- Dünyadaki demokratik ülkelerin yanı sıra sınır komşusu olan SSCB ile yakın ilişkiler kurulacaktır.

İli vilayetinde çıkarılan ayaklanmaya öncülük eden şahıslara genel olarak bakıldığında, ideolojik görüş bakımından ikiye ayrıldıkları görünmektedir. Bunlardan birincisi, çoğunlukla Nilka ayaklanmacıları tarafından benimsenmiş olan muhafazakâr ve Türkçü görüştür. Bu grup nicelik olarak diğer gruptan üstün olsa bile örgütlenme konusunda zayıftırlar. İkinci görüşte, genellikle Sovyetler Birliği'nde tahsil görmüş, ilerici-sol görüşü savunan ve liderliğini Ahmetcan Kasımı'nin yapmakta olduğu düşünce

³¹⁷ Roostam Sadri, "The Islamic Republic of Eastern Turkestan: A Commemorative Review", *Institute of Muslim Minority Affairs. Journal*, Volume: 5, Issue: 2, 1984, (pp. 294-319), p. 301.

grubudur. Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra bu iki görüş de düşmana karşı birlik olma, birbirine destek sağlama noktasında birleşmişlerdir.³¹⁸

1945 yılında hükümet içindeki iki farklı görüş arasında görünmez bir mücadele başlamıştır. Türkçü-İslamcı görüşün lideri Alihan Töre devlet okullarında dini eğitim verilmesini, din ve devlet işlerinin bir bütün olarak yürütülmesini savunmaktadır. 1945 ortalarında kontrolü eline geçiren ilerici Ahmetcan Kasımi, Gulca Beyannamesi'nde belirtildiği üzere Çinlilere karşı o kadar sert politikalar izlememiş ve önemli sosyal reformlar yapmıştır. Basın yayın alanında birtakım adımlar atılmıştır. DTC, basın yayın bültenlerini -örneğin Hür Doğu Türkistan'- propaganda aracı olarak kullanmıştır. Yeni kurulan DTC, gerçek bir devlet olma yolunda ilerlerken kendi vergi sistemini geliştirmiş, para bastırılmış ve halk ordusu oluşturma adımları atmıştır.³¹⁹

Bölgede başlatılan ihtilalin başarıyla sonuçlanmasının ardından ihtilalcilerin Altay ve Çöçek'e doğru ilerlemeleri sonucunda harekât Cungarya bölgesine sıçramıştır. Bu sırada Altay ayaklanmasının Kazak lideri Osman Batur da kurulan cumhuriyeti tanıdığını ve gereken desteğin sağlanacağını dile getirmiştir.³²⁰

Osman Batur, Altay'ı ele geçirmesi üzerine Doğu Türkistan Cumhuriyeti Altay Bölgesi Komutanlık görevine getirilmiştir. Altay'ın dışında Tanrı dağlarının doğusunda kalan Kazaklar da Alibek Rahim önderliğinde bir hareketlilik başlatmıştır.³²¹ DTC ordusu Urumçi'nin kuzeyindeki Çin irtibat hatlarını yağmaladıktan sonra Vusu'da bulunan Guomintang birliklerini de alt etmiştir. Çin Hariciye Nazırlığı, Vusu işgali sırasında Sovyetler Birliği'ne ait savaş uçakları gördüğünü iddia ederek SSCB'ye ihtarname göndermiştir. Çin bu işle meşgulken DTC birlikleri Manas Nehri'nde şiddetli bir çatışma gerçekleştirmiştir.³²² Böylelikle başkent Urumçi'nin doğusu ve batısı ile birlikte Tanrı dağlarına yakın kasabalar da DTC tarafından ele geçirilmiştir. Çinli birliklerin ihtilalcilere karşı üst üste mağlup edilmesi Urumçi'de morallerin düşmesine

³¹⁸ Tekin Tuncer, a.g.t., s.69-70

³¹⁹ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.333-338.

³²⁰ Tekin Tuncer, a.g.t., s.69-70.

³²¹ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan Yönetiminde...", s. 1059.

³²² Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.344.

ve endişe içinde olmalarına neden olmuştur.³²³ İhtilallerin genişlemesi sadece Urumçi’de bulunan Çin yönetimini değil, Doğu Türkistan topraklarında yaşayan tüm Çinli halkı korku içine düşürmüştür. Öyle ki, bu dönemde bölgede yaşayan Çinliler yavaş yavaş burayı terk ederek Çin’e yerleşmeye başlamıştır. Tüm bunlar gerçekleşirken, ihtilalciler bağımsızlık mücadelesine devam etmiştir.

Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin mücadelesi güneye sıçramış ve birlikler Aksu ve Bay şehirlerini ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Eş zamanlı olarak çoğunluğu Kırgızlardan oluşan ihtilalci bir grup Sarıköl’de Guomindang birliklerini alt ederek Kaşgar’a doğru yola çıkmışlardır. 1945 yılının sonlarına doğru Vali Wu Zhongxin’in idaresi iyice zayıflamaya, güç DTC’nin eline geçmeye başlamıştır. Jiang Jieshi hükümeti Urumçi’de yenilmekten duyduğu endişe dolayısıyla DTC hükümeti ile bir görüşme yapmak istemiş ve aynı zamanda General Zhang Zhizhong’u Vali Wu Zhongxin’e destek olması için göndermiştir. Zhang Zhizhong, Urumçi’ye geldiğinde Sovyet Başkonsolosluğu’na giderek bu duruma bir an evvel çözüm bulunmadığı takdirde konuyu uluslararası platforma taşıyacakları yönünde bir konuşma yapmıştır. Kısa bir süre sonra Zhang Zhizhong’a Sovyetler Birliği tarafından DTC’nin görüşme yapmayı kabul ettiği haberi bildirilmiştir. Bu olay neticesinde Sovyetler Birliği arabuluculuğu eşliğinde bir ateşkes anlaşması yapılmıştır.³²⁴

3.6. Mütareke ve Birleşik Hükümetin Doğuşu

Doğu Türkistan Cumhuriyeti çatısı altında toplanan ihtilalciler, kısa süre içinde birçok kenti ele geçirerek Urumçi dolaylarındaki Manas Nehrine dayanınca, Urumçi hükümetini büyük bir korku sarmıştır. Bu dönemde Urumçi hükümeti ihtilalden kaçan halka şehri terk etme yasağı getirmiş, güvenlik amacıyla Urumçi vilayetinin çevresine hendekler kazdırmıştır. Hatta hükümeti geçici olarak Kumul’a taşımak amacıyla tüm idari işler sekteye uğramış, okullar kapatılmıştır.³²⁵

³²³ Tekin Tuncer, “Doğu Türkistan Yönetiminde...”, s. 1059.

³²⁴ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.346-347.

³²⁵ Polat Kadiri, *Baturlar...*, s.124.

Doğu Türkistan başkenti Urumçi'nin ihtilalciler tarafından kuşatılmasından korku duyan merkezi Çin hükümeti, Sovyetler Birliği aracılığıyla DTC'ye problemi sulh ile halletmeye hazır oldukları hakkında haber göndermiştir. Çin hükümetinin konuyu masada barışçıl bir şekilde çözeceğine inanan DTC hükümeti bir görüşme yapmayı kabul etmiştir. Arabuluculuğunu iki tarafla da ilişkisi olan Sovyetler Birliği'nin üstlenmiş olduğu görüşmeye Alihan Töre kendisi gitmeyip, Rahim Can, Ebulhayr Töre ve Ahmetcan Kasımi'yi göndermiştir.³²⁶ Eylül 1945 tarihinde gerçekleşen ateşkes mütarekesine Çin hükümeti ise kendisini temsilen iyi bir politikacı olan Zhang Zhizhong'u göndermiştir. Zhang Zhizhong'un ilk askerî hareketleri 1911 yılında Mançu Hanedanlığının yıkılarak modern Çin Cumhuriyeti'nin kurulduğu devrim sırasında gerçekleşmiştir. 1917 yılında harp okulunu bitirdikten sonra ÇMP ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. 1929-1937 yılları arasında hem ÇKP hem de Japonlar ile mücadelede ÇMP'ye destek olmuş ve 1937 yılında ise Hunnan şehrinde Vali olarak göreve başlamıştır. 1939 yılında Çin başkenti Chongqing'e (Hükümet, Çin-Japon savaşı dolayısıyla Nanjing'den buraya taşınmıştır) giderek burada Jiang Jieshi'nin en sağlam adamlarından biri olmuştur. Aynı zamanda Zhang Zhizhong, ÇKP lideri Mao ile görüşerek onu Chongqing'e gelmeye ikna etmiştir. Tüm bu başarıları nedeniyle Jiang Jieshi tarafından Urumçi'ye gönderilecek en makul kişi olarak seçilmiştir. Zhang Zhizhong'un Urumçi'ye gelmesiyle birlikte -Sheng Shicai zamanında memleketlerinden ayrılmak zorunda kalan- sonradan "Üç Efendiler"³²⁷ olarak nitelendirilen Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve bunların yanı sıra Hoca Niyaz'ın adamlarından Yolbars Han da Urumçi'ye gelmişlerdir.³²⁸

Sovyetler Birliği'nin arabuluculuğunda yapılma kararı alınan ilk görüşme, 14 Ekim günü Urumçi'de gerçekleştirilmiştir. Çin hükümeti görüşmeye özerklik verme fikri ile katılmışsa da İli'den gönderilen temsilciler bağımsızlık talebinden vazgeçeceklerini bildirmişlerdir. Buna karşılık Çin hükümeti vekili Zhang Zhizhong, İli ordusunun bölgede sulhun devam ettirilebilmesi adına yerel bir güç olarak varlığını devam ettirebileceğini ancak umumi askeri komutanlığın ve diplomatik ilişkilerin

³²⁶ Baymirza Hayit, a.g.e., s.327.

³²⁷ Üç Efendiler olarak adlandırılan Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra uzun bir dönem Çin'de yaşamak zorunda kalmış ve dolayısıyla Guomindang Partisi (ÇMP) ile iyi ilişkiler geliştiren ancak Sovyet karşıtı milliyetçi kimliğe sahip Uygur Türkleridir.

³²⁸ Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan Yönetiminde...", s.1062.

merkezi Çin hükümetinin elinde olacağı konusunda direktmiştir. Yapılan müzakereler iki temel tema çerçevesinde yürütülmüştür: Birinci ana başlık, Doğu Türkistan'da kurulacak olan yeni hükümet yapısında bu topraklarda yaşayan Çinli olmayan tüm etnik gruplara nüfusları oranında yer verilmesi; görüşmelerin ikinci ana konusu yeni hükümetteki askeri oluşumun nasıl şekilleneceğidir. Bu temalar bağlamında yapılan görüşmeler birkaç kez kesintiye uğramış ve sürecin uzamasına sebep olmuşsa da netice itibarıyla 2 Ocak tarihinde bir anlaşma imzalanmıştır.³²⁹

Müzakereler sonucu imzalanan anlaşma “11 Maddeli Anlaşma” olarak anılmakla birlikte bu anlaşma kapsamında göze çarpan önemli hususlar aşağıdaki gibidir:

- Doğu Türkistan halkına inanç özgürlüğünün yanı sıra basın-yayın, ticaret, cemiyet kurma ve düşünce özgürlükleri tanınacaktır.
- Yalnızca Çin hükümeti tarafından atanmakta olan yerel idareciler artık yapılacak genel seçim sonucu ile belirlenecektir.
- Resmi dil olarak Çince ve Uygurca birlikte kullanılacaktır.
- İlkokul ve ortaokullarda Çince dersi zorunlu olmanın yanı sıra eğitim dilinin Uygurca olmasına müsaade edilecektir.
- Doğu Türkistan'da bulunan yerel bakanlıklar revize edilerek bakan sayısı 25 olarak belirlenecektir. 25 bakandan başkan dahil 10'unu merkezi Çin hükümeti atayacak; başkan yardımcısı dahil kalan 15 bakan ise halk tarafından seçilecektir.
- İki taraf da hapiste tutulanları serbest bırakacaktır.

11 Maddeli Anlaşma'nın son halin alması kolay olmamakla birlikte oldukça meşakkatli bir sürecin sonucudur. Anlaşmanın hazırlanabilmesi tarafların birkaç kez masaya oturması sonucunda gerçekleşmiştir. Alihan Töre tarafından gönderilen İli vekilleri her görüşmenin ardından Gulca'ya giderek, hükümet yetkilileri ile istişare etmişlerdir. 11 Maddeli Anlaşma, Guomintang merkezi hükümet vekili Zhang Zhizhong ile Doğu Türkistan Cumhuriyeti tarafından gönderilen İli vekilleri arasında gerçekleşmiş olup, taraflar arasındaki silahlı çatışmayı sonlandıracak maddelerden ibarettir. Anlaşmanın tamamı aşağıdaki gibidir:

Madde 1: Hükümet, Xinjiang halkına idari görevlileri güvendikleri yerel halk arasından seçme hakkı verir. Bu hakkın kullanılması için aşağıdaki prosedürler öngörülmüştür:

³²⁹ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s. 350-351.

Olayın çözülmesinden sonraki üç ay içinde her nahiyenin halkı, nahije meclisi üyelerini seçecek ve nahije meclisi komitelerini oluşturacak. Nahije meclisleri, hakim (nahije başkanı) ve hakim yardımcılarını seçer. Nahije bürolarının başkanlarının üzerindeki çalışanları hakimler tarafından atanır;

Seçimler yapılan kadar, vilayetlerdeki (üç vilayet) ve nahiyelerdeki mevcut kamu hizmeti pozisyonları aynen korunacaktır. Her vilayetin valileri ve vali yardımcıları yerel halk tarafından aday gösterilir ve koalisyon hükümeti tarafından onaylanır.

Vilayet çapındaki görevler için atanan görevliler, valiler tarafından atanır.

Nahije meclisleri, kurulduktan sonra onlar (nahije meclisleri) kanuna göre koalisyon hükümeti meclisini seçerler. Koalisyon Hükümet Meclis Komitesi, halkın isteklerine göre hükümetin çalışmalarını inceleyecek ve destekleyecektir;

Anayasa yürürlüğe girip genel seçimler yapıncaya kadar, 9. maddeye göre koalisyon hükümetinin kurulmasına ilişkin tedbirler belirlenir.

Madde 2: Devlet, dini ayrımcılığa izin vermez ve insanlara dine inanma özgürlüğü verir.

Madde 3: Devlet kurumlarının ve yargı organlarının muhtelif belgeleri Çince ve Müslüman dillerinde yazılacaktır. Halkın devlet kurumlarına dilekçeleri kendi dillerinde yazılır.

Madde 4: İlk ve orta okullarda eğitim, her milletin kendi dilinde olacaktır. Ancak Çince orta okullarda zorunlu bir derstir. Üniversitelerde dersler ihtiyaca göre Çince veya Müslüman dillerinde yürütülür.

Madde 5: Hükümet, milli kültür ve sanatın özgürce gelişmesine izin verir.

Madde 6: Hükümet, halka basın, toplanma ve konuşma özgürlüğü verir.

Madde 7: Devlet, fiili üretim tesislerini halkın gücüne göre belirler. Halk, devlete mali yardım yapılması gerektiğini anladığı için bu yardımı sağlamayı gerekli görmektedir. Ancak yardım miktarı, halkın hayatını ve ekonomik kalkınmasını engellemeyecek şekilde olmalıdır.

Madde 8: Devlet, iş adamlarına iç ve dış ticaret ruhsatları verir. Ancak bu ticaret, merkezi yönetimin yabancı ülkelerle yaptığı dış ticaret kurallarına uyulmasına tabidir.

Madde 9: Xinjiang Koalisyon Hükümeti, Merkezi Hükümet tarafından 25 üye olarak belirlenir. Bu hükümetin 10 üyesi merkezi hükümet tarafından atanır. Kalan 15 hükümet üyesi, her vilayetin halk temsilcileri tarafından aday gösterilir ve merkezi hükümet tarafından onaylanır.

Merkezi hükümet tarafından atanacak on üye içerisinde: Hükümet başkanı; Baş Katip; İçişleri Bakanı; Maliye Bakanı; Maarif Bakan Yardımcısı; Tamirat Bakan yardımcısı; Sağlık Müdür Yardımcısı; Sosyal Hizmetler İdare başkanı; ayrıca hükümetten iki üye de bulunmaktadır.

Her vilayetin halk temsilcileri tarafından aday gösterilen ve merkezi hükümet tarafından onaylanan 15 hükümet üyesi içerisinde; koalisyon hükümetinin iki başkan yardımcısı; Baş katibin iki yardımcısı, Maarif bakanı, Tamirat bakanı, Sağlık Müdür Yardımcısı, içişleri bakan yardımcısı, Sosyal Hizmetler İdare başkanı yardımcısı ve beş hükümet üyesi olacak. (Geri kalanlar ek'in ilk bölümünde gösterilmiştir).

Madde 10: Milli askeri kuvvetler oluşturulacaktır. Bu kuvvetler, Müslüman halk tarafından resmi arma ile oluşturulacaktır. Bu milli askeri kuvvetler, devlet ordusunun düzenine göre yeniden düzenlenecektir;

Askerlik eğitimi ve komuta dili Uygurca ve Kazakça yapılacaktır.

Bu birliklerin komutanları görev ve rütbelerini korurlar; rütbe ve unvanlarını koruyarak belli bir süre eğitime gönderilirler. Devlet bu kuvvetleri eğitmeleri için insanlar göndererek, eğitimlerinde onlara yardımcı olacaktır.

Xinjiang'da konuşlanmış merkezi askeri birimler, milli askeri birimlerin konuşlandığı bölgelere konuşlandırılmayacak. Merkezin birlikleri ile milli birlikler birbirleriyle dostane ilişkiler sürdürmeli ve herhangi bir düşmanca eylemde bulunmamalıdır. Bu askeri birliklerin sayısı ve yeri hakkındaki detaylar, ek maddelerin imzalanmasından sonra yürürlüğe girecektir. (Kalan detaylar, Ek'in 2. Bölümünde gösterilmiştir).

Madde 11: Mevcut olayla ilgili olarak her iki tarafça gözaltına alınanlar, sorunun çözülmesinden itibaren 10 gün içinde serbest bırakılacak ve her iki taraf da gelecekte herhangi bir nedenle taciz edilmeyeceklerini garanti edecektir.

Merkez temsilcisi: Zhang Zhizhong

Halk temsilcileri: Rehimjan Sabir Hajiyop
Obulheyri Töre
Ahmetjan Qasimi

2 Ocak 1946³³⁰

Yukarıda maddeleri zikredilen “11 Maddeli Anlaşma” gereği yeni kurulan “Birleşik Hükümet” başkanlığına Zhang Zhizhong getirilirken, başkan yardımcılığı makamına ise Ahmetcan Kasımi ile beraber Burhan Şehidi getirilmiştir. Anlaşmanın imzalandığı ve yürürlüğe girdiği süreçte Alihan Töre hakkında Doğu Türkistan’da bir dinlenme yeri olan “*Arasan’a gitmiş*” şeklinde söylentiler başlamıştır. Ancak sonradan teyit edildiği üzere Alihan Töre dinlenmeye gitmeyip, Ruslar tarafından Sovyetler Birliği’ne kaçırılmıştır. Alihan Töre’nin kaçırılma sebebi Sovyetler Birliği’ne olan güvensizliği ve Rusların menfaati doğrultusunda hareket etmemesidir. Alihan Töre kaçırıldıktan sonra Ahmetcan Kasımi, hem yeni kurulan Birleşik Hükümetin başkan yardımcısı hem de DTC’nin başkanı olarak onun yerini doldurmuştur. DTC’nin hâkim olduğu “Üç Vilayet” (Altay, İli ve Targabatay) üzerinde henüz bir değişiklik yapılmamış ve bu bölgede cumhuriyetin sembolü olan ay yıldızlı yeşil bayrak dalgalanmaya devam etmiştir.³³¹

Çin hükümeti ile DTC arasında yapılan barış görüşmelerinde en tartışmalı mevzu askerlik konusudur. 11 Maddeli Anlaşma’dan sonra bile devam eden bu konu üzerinde ancak 6 Haziran 1946 tarihinde bir sonuca varılmış ve 11 Maddeli Anlaşma’ya ek bir belge imzalanmıştır. Bu belge kapsamında halk ordusu bir piyade, iki süvari alayının Çin’e ait olması şartıyla toplamda üç süvari ve üç piyade alayı olmak üzere revize edilmiş ve asker sayısınının 12.000’i aşmaması öngörülmüştür. Ayrıca ordunun tüm ihtiyaçlarının merkez Çin hükümeti tarafınca karşılanması hususunda ortak karara

³³⁰ Xéwir Tömür, “Xinjiang’da ‘11 Bétim’ning Tüzilishi we Uning Buzilishi”, Ichide: *Xinjiang Tarix Matiryalliri (15)*, Xinjiang Xelq Neshriyati, Urumchi, 1984, (ss. 1-22), s.4-7.

³³¹ İklil Kurban, *Şarki...*, s.78-79.

varılmıştır. Anlaşma doğrultusunda yeniden oluşturulan altı alayın komutanları Zhang Zhizhong'un karargahına bağlı olacak ve Üç Vilayetin emniyet müdürleri halk tarafından seçilecektir. Bu doğrultuda Üç Vilayetteki yerel yönetim hakkı halkın eline geçmiştir. İmzalanan bu ek belgede alınan ikinci karar doğrultusunda 1 Temmuz 1946 tarihinden itibaren "Üç Vilayet" olarak anılan Altay, İli ve Çöçek (Targabatay) bölgeleri Çinlilerin tabiriyle Sincan'a yani Doğu Türkistan'a bağlanacaktır. Bu maddenin kabul edilmesiyle birlikte DTC kendini resmen feshetmiştir.³³²

3.7. Birleşik Hükümet ve Türkler Arasında İhtilaf

1 Temmuz 1946 tarihinde imzalanan son madde ile birlikte yeni hükümetin yeni başkanı Zhang Zhizhong, devlet radyosunda taraflar arasındaki çatışmanın sulh yapılarak sona erdiğini ve bu süreçte arabuluculuk yaptığı için SSCB'ye olan minnettarlığını dile getirmiştir. Zhang Zhizhong başkanlığında o gün göreve başlayan hükümetin Başkan Yardımcısı Ahmetcan Kasımi olarak seçilirken, DTC döneminde Alihan Töre ve Osman Batur gibi ileri gelen isimlere hükümet bünyesinde herhangi bir görev verilmemiştir.³³³

Kurulan yeni koalisyon hükümetinin Çinli olmayan bazı üyeleri şu şekilde belirlenmiştir:

Başkan Yardımcısı	Ahmetcan Kasımi, Burhan Şehidi
Genel Sekreter Yardımcılığı	Abdulkerim Abbas, Sanis
İçişleri Bakan Yardımcısı	Rahim Can Sabir
Milli Eğitim Bakanı	Seyfeddin Azizi
Kalkınma Bakanı	Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin
Denetim Bakanı	Mesut Sabri Baykozi
Maliye Bakanı	Canım Han
İçişleri Bakanı	Wang Zengshan

Çin hükümeti tarafından belirlenen bazı üyeler ise aşağıdaki gibidir:

Başkan	Zhang Zhizhong
--------	----------------

³³² Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.352.

³³³ Tekin Tuncer, a.g.t., s.74.

Genel Sekreter Liu Mengqun
Sosyal yardım Bakanı Cao Çiien-feng
Kalkınma Bakanı Yardımcısı Ku Çien-çi
Askeri Birlik Komutanı Sung Hsi-lien

DTC'nin feshedilmiş olmasına rağmen üç vilayet olarak adlandırılan Altay, Çöçek ve İli'nin idari sisteminde bir değişiklik yapılmayıp bu bölgelerde kökeni DTTMKK'ya dayanan İli ihtilalcilerinin sözü geçmeye devam etmiştir. Ancak bu üç vilayet dışında kalan diğer yedi vilayet, Çin hükümetinin idaresinde kalmaya devam etmiştir. Zhang Zhizhong, Mesut Sabri Baykozi ve Tungan Wang Zengshan dışında kalan diğer üyeler İli ihtilalcileri ile iş birliği yapma fikrine sıcak bakmamış ve bu durum koalisyon hükümeti içerisinde uyum ve ahengin sağlanamamasına neden olmuştur.³³⁴

Koalisyon Hükümeti Başkanı Zhang Zhizhong, İli ihtilalcileri ile problemleri çözmek noktasında samimi olmakla birlikte bu doğrultuda kayda değer reform hareketleri gerçekleştirmiştir. Merkezi Çin Hükümeti (Guomintang) Zhang Zhizhong'ın bu tutumundan epey rahatsız olmuşsa da onu görevinden almamış, Doğu Türkistan üzerinde tam bir egemenlik kurulana dek ondan faydalanmayı planlamıştır. Çinliler arasında oluşan bu fikir ayrılığına benzer bir çekişme de Türkler arasında meydana gelmiştir. Türkler arasındaki bu fikir ayrılığı ise Sovyet taraftarı veya Sovyet karşıtı olmak şeklinde oluşmuştur. Özellikle Alihan Töre ve onun gibi sağ görüşlü grup Çinlilerle hiçbir şekilde anlaşma yapma taraftarı olmamış ve koalisyon hükümetine karşı çıkarak kendisine verilmek istenen her türlü görevi reddetmiştir.³³⁵

DTC üyeleri ile Çinliler arasında mütareke yapıldığı günlerde gizemli bir şekilde ortadan kaybolan Alihan Töre akıbeti hakkında şunlar söylenmektedir:

16 Ağustos (1946) günü 4 Sovyet subayı, (sınırdaki Korgas şehrinde) sınırı geçerek Ali Han Töre'yi Gulca'daki evinde ziyaret ettiler. Onlar Ali Han Töre'yi Korgas'a yemeğe davet ettiler. Ali Han Töre, bu davet üzerine Sovyet subaylarının otomobiline binerek gitti ve bir daha dönmedi.³³⁶

Alihan Töre'nin meçhul bir şekilde ortadan kaybolmasıyla bölgede DTTMKK üyesi olan ilerici şahsiyetlerin sözü geçmeye başlamış ve doğal olarak Sovyet etkisi

³³⁴ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.361.

³³⁵ Tekin Tuncer, a.g.t., s.74-75.

³³⁶ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.364-365.

ciddi oranda artmıştır. DTC'nin hakimiyet kurmuş olduğu üç vilayette yoğun bir şekilde Sovyet etkisi hakimken; kalan yedi vilayeti ise Çin hükümeti nüfuzu altına almış ve böylelikle Doğu Türkistan topraklarında iki ayrı hâkim güç meydana gelmiştir. DTC içerisindeki milliyetçi sağcı görüş bu iki nüfuzu da reddettiği için yönetimde bunlara yer verilmemiştir. İhtilalde büyük katkısı olan Osman Batur ise kendisiyle aynı fikirde olanlarla birlikte İli yönetiminden ayrılarak tekrar dağlara çıkmıştır.³³⁷

Doğu Türkistan'daki Kazak boyları Nayman ve Kireyler olarak iki gruba ayrılmıştır. Naymanlar genel olarak İli vadisi yöresinde; Kireyler ise Altay ve Tanrı Dağları'nda yaşamaktadır. Nayman ve Kirey Kazaklarının geleneksel farklılıkları bulunmaktadır. Sovyet Rusya, Kazak Türklerini kolektifleştirmek adına büyük bir çoğunluğunu İli vadisinde toplamıştır. İli'de yaşayan Nayman Kazaklarının 1944 yılındaki DTC ilanına kadar başlarında bir han bile yoktur. Ancak Osman Batur'un da mensup olduğu Kirey Kazakları, boy yönetimi kültürüne sahiptir. Bu geleneksel farklılıktan ötürü, İli Kazakları DTTKMM yönetimine bağlı kalmayı tercih ederken, ananevi kurallarına sadık kalan diğer Kazak Türkleri ise koalisyon hükümetine karşı çıkarak kökenlerinin bulunduğu Altay'a doğru iltica etmişlerdir.³³⁸

Osman Batur, İli yönetimi ile yollarını ayırdıktan sonra Moğolistan sınırında bulunan eski karargahına çekilmiş ve Çin hükümeti ile gizli görüşmeler gerçekleştirmiştir. Daha sonra Alibek Hâkim de yollarını Osman Batur ile birleştirmiştir. Bu sırada Altay'ı da Delil Han yönetmeye başlamıştır. Osman Batur'un İli yönetimi ile yollarını ayırması ciddi bir olaydır. Onunla birlikte İli halk ordusu içinde bulunan birçok Kazak, İli yönetimini ve orduyu terk etmiştir.³³⁹

Merkezi Çin Hükümeti ile İli yönetimi arasında mütareke görüşmelerinin başladığı günlere eş zamanlı olarak Kaşgar'daki Türkler arasında da bir hareketlenme meydana gelmiştir. Burada çıkan ayaklanmanın taraftarları çoğunlukla Kırgızlardan oluşmakla birlikte, ilk olarak Taşkorgan ve Sarıgöl'ü ele geçirmiş daha sonra Kaşgar'a yönelmişlerdir. Bu ayaklanmanın temelinde SSCB'nin bulunup bulunmadığı hususunda net bir kaynak bulunmamaktadır. DTC yetkilileri ise barış görüşmelerinin yapıldığı şu

³³⁷ Tekin Tuncer, a.g.t., s.75.

³³⁸ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.367-369.

³³⁹ Tekin Tuncer, a.g.t., s.76-77.

günlerde böyle bir ayaklanma çıkarmadığını beyan etmiş ve hatta bu kişileri “haydut” olarak nitelendirmiştir. Zhang Zhizhong’ın başkanlığını yaptığı koalisyon hükümeti döneminde güneybatıda çıkarılan ayaklanmalar bastırılmıştır. Güneyde meydana gelen bu ayaklanmanın kimlerin desteği ile çıkarıldığı netleşmemiş olmakla birlikte Çin hükümetinden kaynaklı kötü yönetim sebebiyle ortaya çıktığı ve Türkçü-İslamcı ideolojiye sahip olduğu gözlemlenmiştir.³⁴⁰

3.8. Doğu Türkistan’da Mesut Sabri Baykozi Dönemi

Merkezi Çin hükümeti, Doğu Türkistan’daki ihtilaller nedeniyle İli yönetimi ile barış görüşmeleri yaptığı sırada, SSCB ise Mançurya bölgesini işgal etmiştir. Sovyetler Birliği, İli yönetimi ile Guomintang Çin’i arasındaki ilişkide Milliyetçi Çin Hükümeti’ni destekler gibi görünse de Guomintang’a karşı da ÇKP’yi koruyan bir politika izlemiştir. 1946 başlarında Mançurya’dan çekilmiş olan SSCB, Guomintang Hükümeti’nden dilediği tavizleri elde edememiştir. Bu sebepten ötürü ÇKP üyelerini Mançurya bölgesine yerleşmeleri konusunda kışkırtmaya başlamış ve ÇKP’nin bu bölgeyi ele geçirmesine yol açmıştır. ÇKP karşısında iyice zayıf düşen Guomintang Hükümeti, Doğu Türkistan üzerinden hem SSCB’ye hem de onun desteklediği İli yönetimine karşı katı bir tutum içerisine girmiştir. Bu sırada koalisyon hükümetinin başkanlık görevini yürütmekte olan Zhang Zhizhong, herkesi hoşnut etmeye çabalarken hem Gomintang hem de yerli halk tarafından saygınlığını yitirmeye başlamıştır.³⁴¹

Merkezi Çin Hükümeti (Guomintang), İli hükümeti üyelerine karşı harekete geçmek adına bölgede ÇMP üye sayısını artırmaya başlamıştır. Bu durum Zhang Zhizhong’un başkanlık ettiği dönem boyunca sürdürülmüştür. Bu arada kuzeyde İli hükümetinden ayrılan Osman Batur da Guomintang ile yaptığı görüşmeler sonucunda üç vilayeti işgal etmeye başlamıştır. Bu olayların dışında Doğu Türkistan merkezi olan Urumçi’de birtakım protestolar yapılmaya başlamıştır.³⁴²

³⁴⁰ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.372-376.

³⁴¹ Tekin Tuncer, a.g.t., s.78-79.

³⁴² Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.379-380.

İklil Kurban'ın belirttiğine göre bu protestolar Sovyet konsolosluğunun himayesi altında olan güçler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu protestolara yanıt olarak Çinliler tarafından “25 Şubat Olayı” meydana getirilmiş ve bu olayda Çinliler Ahmetcan Kasimi'yi arama bahanesiyle Burhan Şehidi'nin şoförünü öldürmüş, arabasını da parçalamışlardır. Ahmetcan, bu olayın ardından “11 Maddeli Anlaşma” tam olarak uygulamaya konulmadığı takdirde burada bulunmayacağını dile getirerek Koalisyon Hükümeti'nden ayrılmıştır.³⁴³

Doğu Türkistan'da olayların had safhada olduğu bu dönemde Guomintang Hükümeti yeni tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu tedbirler doğrultusunda gözden iyice düşmüş olan Zhang Zhizhong, başkanlık görevinden azledilmiş ve hükümet üyelerinde birkaç değişiklik yapılmıştır. Buna göre, Mesut Sabri Baykozi genel başkan; İsa Yusuf Alptekin Hükümet Genel Sekreteri; Canım Han Hacı ise Maliye Bakanı ilan edilmiştir. 1947 yılının başlarında yapılan bu değişiklik ile ilk kez üç Türkistanlı devlet kadrosunda çok önemli mevkilere getirilmiştir. Milliyetçi kimliğe sahip bu üç şahsiyet görevlerine başlar başlamaz ilk olarak Sovyetler Birliği'ni Doğu Türkistan üzerinden temizleme girişiminde bulunmuşlardır. Hükümete genel vali olarak Türkistanlı bir kimsenin tayin edilmesi SSCB'yi hayretler içinde bırakırken; mevcut durumdan faydalanmak isteyen ÇKP, Guomintang'a DTC eliyle sataşma niyetine girmiştir.³⁴⁴

Çin hükümetinin Doğu Türkistan başkanlığına Türkistanlı birini getirmesinin altında yatan temel neden; Doğu Türkistan halkı içinde bulunan Sovyet karşıtları ile Sovyet taraftarı olan kitlenin arasına nifak tohumları serpmek ve tabii ki bu topraklardan Sovyetler Birliği'ni defetmektir. Mesut Sabri, başkan olduktan sonra Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin ile beraber birtakım reformları yürürlüğe koymuştur. Bu reformlar aşağıdaki gibidir:

- İsa Yusuf Alptekin müdürlüğünde ve Mehmet Emin Buğra'nın başyazarlığında “Altay Yayınevi” kurularak, milliyetçilik fikirleri aşılarmaya başlamıştır.
- “Sinkiang” adı yerine “Şarkî Türkistan” ismi kabul ettirmeye çalışılmıştır.
- Resmi yazılar Türkçeleştirilmiştir.
- Okullarda Çin tarihi yerine Türk tarihinin okutulmasına önem verilmiştir.
- Doğu Türkistan halkının Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, vb. şeklinde sınıflandırılmasının doğru olmadığı görüşü savunulmuştur. Çünkü bu boyların hepsi Türk'tür.
- Doğu Türkistan halkını coğrafi, ekonomik ve idari yönden sınıflandırmak mümkün değildir.

³⁴³ İklil Kurban, *Şarki...*, s.80.

³⁴⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s.329.

- Doğu Türkistan halkının konuştuğu diller ayrı ayrı diller değildir. Türkçe'nin farklı lehçelerinden oluşmaktadır. Bu lehçelere göre birbirinden farklı "halklar" şeklinde bir ayırım yapılamaz.³⁴⁵

İsa Yusuf Alptekin, Mesut Sabri Baykozi'nin hükümet reisliği yaptığı dönemde hayata geçirdiği icraatları aşağıdaki gibi sıralamıştır:

- İlk olarak hükümet kadrosunda yer alan tüm sol görüşlü memurları görevlerinden alarak, onların yerine daha milliyetçi görüşe sahip kimseleri yerleştirmiştir.
- "Xinjiang" isimli hükümet gazetesinde yerli halka "Türk" şeklinde hitap edilmeye başlanmış, "Xinjiang" ismi yerine "Doğu Türkistan" ismi kullanılmaya başlanmış ve gazetenin başına eski müdürü Polat Turfani Bey getirilmiştir.
- Tüm okullarda Türk tarihi dersleri verilmeye başlanmıştır.
- Halk matbaa kurmaya ve gazete, dergi, kitap vs. yayınlamaya teşvik edilmiş ve gerekli sübvansiyonlar sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yayın araçları ile Tür tarihi, Tür milliyetçiliği ve Türk birliği gibi konular halka aşılarmaya çalışılmıştır. Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek gibi bir ayırımın yanlış olmasının yanı sıra tüm Türklerin tek bir çatı altında birlik olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Dış kuvvetler tarafından halk arasına serpilen nifak tohumlarının ve sınıf ayrılıklarının ortadan kaldırılması için çalışmalar yürütülmüştür.
- Rus ve Çin yanlısı olan Müslüman Türkler ile birer birer görüşülüp, bu dış kuvvetlere karşı beslemekte oldukları sempatanlığın Türk birliğinin geleceği açısından olumlu sonuçlar doğurmayacağı anlatılmaya çalışılmıştır.
- Doğu Türkistan'da bir kütüphane açılmış, çoğu kitap Türkiye'den getirtilmiştir.
- "Altay" dergisine ek olarak, günlük bir gazete olan "Erk Gazetesi" yayınlanmıştır. Bu gazetenin "*Halkçıyız, Milliyetçiyiz, İnsaniyetçiyiz, Irkımız Türk'tür, Dinimiz İslam'dır, Yurdumuz Türkistan'dır*" şeklinde altı ülküsü diğer bir ifadeyle sloganı bulunmaktadır. Bu altı düsturun yanı sıra bir de

³⁴⁵ Gamze Gazcıoğlu, a.g.t., s.82.

İsmail Gaspıralı'nın “*dilde, fikirde, işte birlik*” düşüncesine vurgu yapılmaktadır.³⁴⁶

Mesut Sabri Bey'in iktidara geldikten sonra milliyetçilik alanında yapmış olduğu bu çalışmaları Ömer Kul milli kimlik oluşumu açısından şu şekilde değerlendirmiştir:

Bu dönemde “Erk” isminde bir gazete çıkartıldı. “Erk” Uygurcada “bağımsızlık” anlamına gelir. Gazetenin en üstünde manşet kısmında “dilde, işte, fikirde birlik” sloganı bulunur. Manşetin sol tarafında “biz halkçıyız, biz milliyetçiyiz, biz insanıyetçiyiz” ifadeleri sağ tarafında ise “ırkımız Türk, dinimiz İslam, yurdumuz Türkistan” ifadeleri bulunur. Bak bu milli bir adımdır. Ama bu, toplumun ne kadarını...? Mesela yine bu dönemde “Yusuf Has Hacib” isminde bir kütüphane açılıyor. “Altay Neşriyat Evi” isminde bir matbaa kuruluyor. Bunların hepsi bir milli kimlik göstergesidir. Ama bunun karşılığında milliyetçilerden nefret eden bir Sovyetler var bir de Çin var. Mesela Çinliler der ki; “biz zamanında Sovyetlere meyledenleri düşman olarak görmüştük, tehlike olarak görmüştük. Ama asıl tehlike bu milliyetçilerimiz”. Bunları yapan kişiler iktidarda da uzun süre kalamadıkları için topluma etki etmeleri zor olmuş. Ama -işgal sonrası dışarıya çıksalar bile- o milliyetçi damar bir şekilde devam etmiştir.

Doğu Türkistan meclisi içerisinde büyük bir çoğunluk Mesut Sabri'nin başkan olmasına karşı çıkmış ve onun hakkında çeşitli protesto faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu durum Mesut Sabri'nin başkanlık süresinin kısa ömürlü olacağına işaret etmektedir. 1948 yılının sonlarına doğru toplam 27 üye (Üç Vilayet vekilleri ile birlikte Karaşehir, Turfan, Hoten, Aksu vekilleri) Mesut Sabri Hükümeti ile yaşanan sürtüşmelerden dolayı İli'ye gitmek üzere Urumçi'den ayrılmışlardır. Bu olayın ardından Baykozi Hükümeti yalnızca belge üzerindeki bir hükümete dönüşmüştür.³⁴⁷

Doğu Türkistan'da bu tür gelişmeler meydana gelmekteyken SSCB ise Moğolistan sınırında bulunan Osman Batur'dan rahatsızlık duymaya başlamış, bu nedenle Osman'ın Altay'ın güneyinde ve Kumul'un kuzeyinde bulunan askeri birliklerini yok etmeyi amaçlamıştır. Osman Batur ise Baytik Boğda bölgesinde bir karargâh kurmuştur.³⁴⁸

ÇMP kaynaklarına göre 5 Haziran 1947 tarihinde “Baytik Boğda” isimli bir olay gerçekleşmiştir. Bu olay, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nden temin ettiği 4-5 civarı savaş uçağı ve 500 kadar askerini Baytik Boğda bölgesinde bulunan Osman Batur'un üzerine göndermesi sonucunda meydana gelmiştir. Çin hükümeti SSCB'yi protesto etmek amacıyla Tungan birliklerini bölgeye gönderme

³⁴⁶ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s. 190-191.

³⁴⁷ Tekin Tuncer, a.g.t., s.80.

³⁴⁸ Tekin Tuncer; Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur, “Çin, Moğol ve Sovyet Çekişmesi...”, s.52.

girişiminde bulunmuşsa da Sovyet Moğolistan Halk Cumhuriyeti baskısı sonucu bölgeden çekilmiştir. Bazı kaynaklarda bu olay, Moğolistan'ın zaferi olarak anlatılmaktadır.³⁴⁹

Bu olaydan sonra Çin toprakları üzerinde olan Moğol sınırına sığınan Osman Batur, 1948 yılında Mesut Bey Hükümeti ile görüşmüştür. Çin'in komünizm istilasına uğradığı dönemde ise ABD konsolosluğu ile iletişime geçerek yardım talebinde bulunmuştur. ABD ona Tibet üzerinden Pakistan'a gitmesini, orada ABD tarafından beklediği yardımı bulacağını söylemiştir. Osman Batur bu doğrultuda yola çıkmış ancak kararlaştırılan yere ulaşmadan ÇKP tarafından yakalanmış ve 1951'de Urumçi'de idam edilmiştir.³⁵⁰

3.9. Burhan Şehidi'nin Hükümet Reisliğine Gelmesi

Mesut Sabri Baykozi'nin başkan, İsa Yusuf Alptekin'in ise genel sekreter olması, Ahmetcan Kasımi gibi Sovyet yanlısı ilericilerin yönetimde herhangi bir işlevinin olmamasına neden olduğu gibi aynı zamanda onları ve fikirlerini gölgede bırakmıştır. Bu durumdan oldukça rahatsızlık duyan Sovyetler Birliği, Sovyet yanlısı Türkler aracılığıyla "Mesut ve İsa Beylerin yönetimde oldukları süre boyunca Çin hükümeti ile Rusların arasını bozmaya çalışacakları" söylentilerini yayarak protestolar gerçekleştirmiştir.³⁵¹ Bu söylentiler devam ederken Mesut Sabri Baykozi, Doğu Türkistan'ın menfaati yönünde çalışmalar yürütmekte olan "Barışı ve Demokrasi'yi Koruma Cemiyeti" isimli sivil toplum kuruluşunu kurmuştur.³⁵² Bu kuruluşun kurulması "Mesut Sabri Baykozi'nin Doğu Türkistan'ı Çin'den ayırmaya yönelik çabası" şeklinde algılanmış ve Çin hükümetinin bu konu hakkındaki endişelerinin artmasına neden olmuştur.

Sovyetler Birliği uygulamakta olduğu politikası gereği bölgede güçlü bir Türk devletinin kurulmasına sıcak bakmamaktadır. Bu sebeple Rus yanlısı Burhan Şehidi

³⁴⁹ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.393-396.

³⁵⁰ İklil Kurban, *Şarki...*, s.82.

³⁵¹ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s. 186.

³⁵² Ömer Faruk Açıkgül, a.g.t., s.132.

aracılığıyla, merkez Çin hükümeti ile arası pek iyi olmayan Doğu Türkistan eski başkanı Zhang Zhizhong'ı çeşitli vaatler ile kendi safına çekerek milliyetçi Çin'e ihanet etmesini sağlamıştır. Zhang Zhizhong, Burhan Şehidi'nin temsilciliği ile Nanjing'de Ruslarla gizli bir anlaşma gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda Zhang Zhizhong, Mesut Sabri Baykozi ile İsa Yusuf Alptekin'in görevden uzaklaştırılmasını sağlamayı ve Kuzeybatı Çin bölgesine ilerlemekte olan komünist Çin askerleri ile anlaşmayı kabul etmiş; Sovyetler Birliği ise Kuzeybatı Çin bölgesinde bir ordu düzenlenmesi, ordu için gerekli kadronun oluşturulması, söz konusu bölge için hava kuvvetlerinin yetiştirilmesi, bölgede ulaşımın kolaylaşması adına gerekli araçların temin edilmesi ve son olarak gerekli görülen durumlarda tüm maddi desteğin sağlanması hususlarında desteğini esirgemeyeceğine dair teminat vermiştir.³⁵³ Zhang Zhizhong ile Sovyetler Birliği arasında yapılan bu anlaşma Milliyetçi Çin hükümeti tarafından bilinmeyen, gizli bir anlaşmadır. Zhang Zhizhong bu anlaşmayı hayata geçirmek amacıyla milliyetçi Çin Hükümeti Başkanı Jiang Jieshi (Çan Kayşek) ile bir görüşme gerçekleştirerek şu konuşmayı yapmıştır:

Biz, Milliyetçi Çin Hükümeti olarak, Çin komünistlerine karşı, bütün kuvvetimizle, bir ölüm-kalım mücadelesine girişmek zorundayız. Ruslar, bu fırsattan istifade ederek, İli'deki isyancıları tekrar kışkırtmak suretiyle, diğer vilâyetleri de istilâ edebilirler. Doğu Türkistan'a vaki olacak bir Rus istilâsını önlemek için, Doğu Türkistan'da Rus ve komünist aleyhtarlığı gütmekte olan başkomutan General Sung Shih-Lên'i geri alarak, onun yerine biraz daha yumuşak tabiatlı olan Tao Tsi-Yao (Tav-si Yö)'nün tayin edilmesi; Mesut Sabri'nin yerine Burhan Şehidi'nin, İsa Yusuf'un yerine de tekrar Liu Min-Chun'un getirilmesi, milli menfaatlerimize daha uygundur.³⁵⁴

Milliyetçi Çin Hükümeti Başkanı Jiang Jieshi, Zhang Zhizhong'nun yapmış olduğu konuşmada haklılık payı bulmuş ve onun tekliflerine binaen Doğu Türkistan'ın hükümet yapısını yeniden şekillendirme kararı almıştır. Sonuç olarak Sovyetler Birliği amacına ulaşmış ve 17 Temmuz 1948'de Mesut Sabri Baykozi başkanlık görevinden alınarak yerine Burhan Şehidi getirilmiştir. Hükümet reisliğine getirilen Burhan Şehidi, ilk iş olarak Çin ile Sovyetler Birliği arasındaki dostluğa vurgu yaparak "Bütün Xinjiang Halkına Müracaat" isimli söylevini gerçekleştirmiştir.³⁵⁵

³⁵³ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s. 194-196.

³⁵⁴ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s. 196-197.

³⁵⁵ İklil Kurban, *Şarki...*, s.84.

Aksu doğumlu olan Burhan Şehidi, daha önce Sheng Shicai tarafından hapse atılmış, bundan sonra Zhang Zhizhong'un başkanlık yaptığı dönemde onun yardımcılarında biri olarak görev yapmıştır. Burhan Şehidi'nin hükümet reisliği yaptığı dönem ÇKP'nin yönetimi ÇMP'nin elinden aldığı döneme tekabül etmektedir. ÇMP ve ÇKP yönetimi arasındaki geçiş başkanlık ettiği sırada Burhan Şehidi, Milliyetçi para birimi olan Yuan yerine Xinjiang dolarını geri getirerek bölgede mali durumu istikrara kavuşturma konusunda adımlar atmıştır. Aynı zamanda Türk milliyetçiliği yapan örgütlerin faaliyetlerini yürütmesine ve genişlemesine müsaade etmiştir.³⁵⁶

Burhan Şehidi'nin hükümet reisi olmasıyla birlikte aynı zamanda milliyetçi parti liderleri de tasfiye edilmiştir. Bu duruma karşılık olarak milliyetçi görüşü benimsemiş olan memurlar yani milliyetçi parti üyeleri de buldukları makamları birer birer terk etmişlerdir. Bu nedenle Burhan Şehidi'nin hükümet reisliğinin ilk günleri zor geçmiştir. Burhan Şehidi hükümet reisliği yaptığı süre zarfında Ruslar ile ilişkilerini yoğunlaştırmaya ve Çin komünistlerinin menfaatleri doğrultusunda politikalar izlemeye çalışmıştır. Bu sırada General Tao Zhiyue, Urumçi'de komünist parti taraftarları ve askeri-mülki yetkililer ile gerçekleştirmiş olduğu gizli bir toplantıda: "Bizim Xinjiang'ı barış içinde elimizde tutabilmemiz için Çin komünistlerine teslim olmamız gerekmektedir. Xinjiang'ı savunmak için Çin komünistleri ile karşı karşıya geldiğimiz taktirde büyük bir tehlike ve zarara uğramamız çok açıktır. Çünkü, onlara denk bir gücümüzün olmadığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Merkezi hükümet bugünlerde kendi durumu ile meşgul olduğundan Xinjiang'a yardım etme imkânı yoktur" şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Bu konuşmanın ardından toplantıda bulunanlar generale katıldıklarına dair geri dönüşte bulunmuşlardır.³⁵⁷

26 Eylül 1949 tarihinde Doğu Türkistan Hükümet Reisi Burhan Şehidi, Guomintang yönetimi ile mevcut tüm bağlantılarını keserek, yeni bir Doğu Türkistan yönetimi kurulması koşuluyla ÇKP'nin şartlarını kabul etmiş ve böylelikle Pekin'de kurulmakta olan Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlılığını ilan etmiştir.³⁵⁸

³⁵⁶ James A. Millward, *Eurasian Crossroads A History of Xinjiang*, Columbia University Press, New York, 2007, s. 224.

³⁵⁷ Hamidullah Muhammed Tarim, *Kumul İnkılabı'ndan Kommunist Çin İstilasına Kadar Doğu Türkistan*, Ewlat Neşriyat, İstanbul, 2021, s.380-382.

³⁵⁸ Andrew D. W. Forbes, a.g.e., s.406.

3.10. Çin'de İç Savaş ve ÇKP'nin Zaferi

İkinci Dünya Savaşı sonunda Japonya daha fazla direnemeyip teslim olurken Çin-Japon Savaşı boyunca hakimiyeti altında bulundurduğu Tayvan'ı da Çin'e iade etmiştir. Jiang Jieshi hükümeti, savaş dönemi boyunca para basarak mali gücünü dengede tutmaya çalışmışsa da savaş sonunda Çin, toplumsal boyutta işsizlik, kıtlık ve hiperenflasyon gibi problemler ile karşı karşıya kalmıştır. Eş zamanlı olarak Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin de son demlerine yaklaştığı bu dönemlerde ÇMP ve ÇKP arasında mevcut olan iç savaş daha belirgin bir hal almıştır. Jiang Jieshi, toplumda mevcut olan problemlerin çözülmesinin önemine rağmen, komünistleri (ÇKP) ortadan kaldırmayı önceliklemiştir. Bu sırada Kızıl Ordu ise ismini Halk Kurtuluş Ordusu (HKO) olarak değiştirmiştir. Bununla birlikte HKO askerlerini kadınları taciz etmemeleri, halkın tarlalarındaki mahsullere zarar vermemeleri, halka ait olanı izinsiz kullanmamaları konusunda komutlar verilmiş; bu komutlara uymayan askerler ise suçüstü yakalandığı zaman çeşitli yaptırımlara tâbi tutulmuştur. ÇMP sürekli para basarak ülkeyi finansal krizin eşiğine sürüklerken; HKO ise hakimiyet kurduğu her yerde Toprak Reformu uygulamış, hükümet yanlılarını mülksüzleştirme politikası izlemiştir. Kendini komünistler ile mücadele etmeye adanmış ÇMP, bu süreçte Japonlardan geri alınan Tayvan'ı ihmal etmiştir. Tayvan halkı bir süre Çin hakimiyetinin gelişinin heyecanını yaşamış, ancak daha sonra merkezden gönderilen milliyetçi yöneticilerin zorba, bayağı, kaba, acımasız davranışları ile karşılaşmış ve 28 Şubat Olayı'na şahit olmuşlardır.³⁵⁹

Jiang Jieshi, Mao Zedong'a barış görüşmeleri yapmak amacıyla bir davet göndermiştir. Bu davet ile Jiang Jieshi, Mao'nun görüşmeye gelmemesi durumunda savaş ilan etmeyi, gelmesi durumunda ise görüşme süresi boyunca ÇKP'yi silah bırakmaya ikna etmeyi amaçlamıştır. ÇKP, iç savaş gerçekleşmeden yeni bir hükümetin kurulmasını temenni ederek görüşmelere başlamıştır.³⁶⁰

³⁵⁹ Linda Jaivin, *Kısa Çin Tarihi*, (Çev. Gaye Yavuzcan), Kronik, İstanbul, 2023, s.189-191. 28 Şubat olayı, Tayvan'da kaçak sigara sattığından şüphe duyulan dul bir kadının resmi bir silah ile vurulmasının ardından toplanan kalabalık içinden bir kişinin daha öldürülmesi sonucu cereyan etmiştir. Tahmini 28.000 kişinin öldürüldüğü bu olay aynı zamanda Tayvan bağımsızlık hareketlerinin ilk kıvılcımlarını oluşturmaktadır. Bkz. Linda Jaivin, *a.g.e.*, s.191.

³⁶⁰ Kürşat Yıldırım, *Çin Tarihi: Tarih Öncesinden 21. Yüzyıla*, Ötüken, İstanbul, 2021, s. 280.

Bariş görüşmeleri ABD arabuluculuğunda gerçekleşmiş ve moderatörlüğü ABD’li Büyükelçi Patrick Hurley üstlenmiştir. Hurley, iki tarafın da ordularını güçlendirmek için zaman kazanma niyeti ile görüşmeleri sürdürdüğünü ifade etmiştir. ABD destekli milliyetçi güçler kapitalist bir rejim kurmayı hedeflemiş, SSCB destekli komünistler ise mevcut milliyetçi hükümeti devirerek sosyalist bir rejim kurmayı amaçlamıştır. İki tarafın ortak bir paydada buluşmasını sağlamak amacıyla ABD başkanı Harry S. Truman, General George Marshall’ı Çin’e göndermiştir. Bu amaç doğrultusunda 1946’da Halk Politik Danışma Konferansı (HPDK) düzenlenmiş ancak bir sonuca varılamamıştır. İç savaşın ilk dönemlerinde milliyetçiler teknik açıdan daha avantajlı olsa da HKO’nun savunmasını tamamıyla kıramamıştır. Milliyetçilerin savaşmak konusundaki ısrarı ABD’nin desteğini kaybetmelerine neden olurken; HKO ise SSCB’den her türlü yardımı almaya devam etmiş ve doğal olarak avantaj komünistlerin eline geçmiştir. Kuzeydeki kırsal bölgelerde hedefine ulaşan gerilla savaşları yapan HKO, ilk büyük saldırısını 1947’de gerçekleştirse de bu saldırıda tam bir başarı elde edememiştir. 1948’de önemli şehirleri teker teker hakimiyet altına alarak merkeze doğru ilerlemeye başlamış, bir yılın sonunda Çin’in kuzeyini tamamen ele geçirmiştir. HKO, nihayet 1949’da Pekin’i de savaşız bir şekilde almış ve kuzey Çin’de geçici bir hükümet kurmuştur. Daha sonra Nanjing, Şanghai ve milliyetçilerin elindeki son şehir Chendu da komünistler tarafından ele geçirilince 10 Aralık 1949’da Jiang Jieshi sadık askerleri ve yaklaşık iki milyon halk ile Tayvan Adası’na kaçmıştır.³⁶¹

İç savaş sırasında iki taraf da çok sayıda kayıplar vermiştir. Bu konu ile ilgili Jaivin şu açıklamayı yapmıştır: “Çin’in iç savaşındaki kayıplarıyla ilgili istatistikler tutarlı değildir. Bir ÇHC raporu, yaklaşık 264.000 HKO ve 1.7 milyon KMT askerinin hayatını kaybettiğini yahut yaralandığını iddia etmektedir. Sivil ölümlerle ilgili ise güvenilir veri mevcut değildir.”³⁶²

Mao, Pekin’de Politik Danışma Konferansı³⁶³ gerçekleştirmiş ve bu konferans ile birlikte Çin Cumhuriyeti (1912-1949) yıkılmış ve Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ilan

³⁶¹ S. Can Yolaç, *Herkes İçin Çin Tarihi “Siyaset, Kültür ve Medeniyet”*, E Yayınları, İstanbul, 2020, s.304-307.

³⁶² Linda Jaivin, *a.g.e.*, s.192.

³⁶³ Politik Danışma Konferansı 21 Eylül 1949 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu konferansın ismi Milliyetçi Çin temelli olduğu için, aynı gün ismi “Çin Halkının Siyasi Danışma Konferansı (ÇHSDK)”

edilmiştir. Mao ÇHC'nin kuruluşunu yaptığı konuşma sırasında “*Ulusumuz bir daha asla aşağılanamayacaktır. Artık ayağa kalktık*” sözleri ile konferansta bulunanlara duyurmuş daha sonra 1 Ekim 1949 tarihinde ise resmi olarak tüm dünyaya duyurmuştur.³⁶⁴

3.11. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Yıkılışı

Sovyetler Birliği, Komünist Çin yönetimine Kuzeybatı Çin bölgesine girmeleri önerisinde bulunmuştur. Bu önerinin altında yatan sebep yeni yönetimin gözüne girmektir. Öyle ki; Kuzeybatıya girilmesi konusunda Çin yönetimine destek olacağına dair birtakım sözler dahi vermiştir. Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile Altay bölgesinde bulunan Osman Batur'un Komünist Çin Hükümeti ile anlaşmalarını sağlayacağına ve önlere çıkacak olan tüm engellerin kaldırılacağına dair verdiği vaatler de bu sözler arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu vesilesiyle İli'de bulunan Doğu Türkistan Cumhuriyeti liderlerini Komünist Çin yönetimiyle anlaşma yapma konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Çin'de yaşanan olaylardan faydalanarak bölgede bulunan Çinli askerleri çıkarma düşüncesi bulunmaktaydı. Sovyetler Birliği, ikna çabasının fayda getirmeyeceğini anladığında ise Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne karşı askeri güç kullanacağı yönünde tehditkâr söylemlerde bulunarak, onları Komünist Çin yönetimin bir parçası olmayı kabul etmeye zorlamıştır.³⁶⁵

Sovyetler Birliği, Ahmetcan Kasımı'nin içinde bulunduğu bir ekibi Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu amacıyla Pekin'de düzenlenen kurultaya katılmaları konusunda ısrar etmiştir. Ancak bu ekibin Doğu Türkistan'dan direkt olarak Pekin'e değil, ilk önce Almatı'ya giderek orada Moskova'dan gelen ve Stalin'in bizzat göndermiş olduğu bir yetkili ile görüşmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Ahmetcan Kasımı ve ekibi bu doğrultuda ilk önce Pekin'e değil, Almatı'ya gitmek için yola çıkmışlardır.

şeklinde değiştirilerek komünist ideoloji doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. ÇHC'nin ilan edilmesi ise 1 Ekim 1949 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

³⁶⁴ S. Can Yolaç, *a.g.e.*, s.307.

³⁶⁵ Burhan Sayılır, “Doğu Türkistan'da Üç Dönem (1911-1949)”, 2014, <https://www.altayli.net/dogu-turkistanda-uc-donem-1911-1949.html> (Erişim Tarihi: 17.06.2023).

İli’de bulunan halk, Ahmetcan Kasımi’nin ortadan kaybolmasından şüphelenerek, yetkili bir isim olan Seyfettin Azizi’ye durumun aslını sormuşlardır. Seyfeddin Azizi onlara “*Ahmet Efendiler yapılan hizmetleri denetlemek amacıyla Altay’a gittiler*” şeklinde bir yanıt vermiştir. Bu cevabı ile onların Almatı’ya gittiklerini gizli tutmuştur.³⁶⁶

Tercüman sıfatıyla Ruslar tarafından Almatı’ya götürülen Hâkim Cabbar³⁶⁷, orada geçen konuşmaları Asım Bakıoğlu’na şu şekilde aktarmıştır:

Almatı’ya vardığımızda aracımız İçişleri Halk Komiserliği (NKVD) mahkemesinin avlusuna girdi. Binanın ikinci katına çıkarak liderlerin bulunduğu salona girdik. Salonda Ahmetcan Kasımi, İshak Bey, Delil Han uzunca bir masanın sağ tarafında oturmaktaydılar. Sol tarafta sivil kıyafetli iki kişi ve Abdülkerim Abbasov oturmaktaydı. Bunların arkasında ise daha önce hiç karşılaşmadığım bir Çinliyi gördüm. Kapının hemen sağında ise Abdüresit İminov bulunmaktaydı. Ben samimi bir şekilde selamımı verdiğim sırada Gani Kerimov da elinde küçük bir zarf ile salona girdi ve Ahmetcan Kasımi’nin yanında oturdu.³⁶⁸

Hâkim Cabbar bunun devamında Rus milletine mensup bir yetkilinin konuşmaya başladığını ifade etmiştir. Buna göre Rus yetkili “Cabbar’ın Gulca’dan gelen yetkilileri iyi tanıdığını, birkaç mesele hakkında onlarla konuşurken kendilerine tercümanlık yapmasını istediğini” dile getirmiştir. Cabbar’ın ismini unuttuğu Rus yetkili konuşmaya kendisini tanıtarak başlamış ve yeni Çin yetkilileri ile yapılan anlaşma doğrultusunda, buradaki vekillerin Pekin’e gidip “Birinci Çin Halkının Siyasi Danışma Konferansı’na (ÇHSDK)” katılması gerektiğini dile getirmiştir. Bu konferansın ana konusunun “Çin Halk Cumhuriyeti’nin ilan edilişi ve Çin sınırlarının bütünlüğü” olduğunu da vurgulamış ve Ahmetcan Kasımi’ye: “*ÇHSDK’da Xinjiang’ın Çin’in ayrılmaz bir bölgesi olduğu şeklinde bir tezin ortaya atılması durumunda tepkiniz ne yönde olacaktır?*” şeklinde soru yöneltmiştir. Bu soruya Ahmet Bey şu şekilde yanıt vermiştir: “*Uyguristan’a bağımsız, kendi kendini yönetme hakkı verilmeli ve bu hak ÇHSDK tarafından tanınmalıdır.*” Bu cevap karşısında Rus yetkili hiddetlenerek geçmişte Sovyetler Birliği’nin Doğu Türkistan’a yapmış olduğu yardımları ve gerçekleştirilen inkılabın kendileri sayesinde başarılı olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra sözüne “*Uygurlar ne istese biz o istekleri karşıladık. Çok kan döküldü. Hal böyleyken Xinjiang Çin’in ayrılmaz bir bölgesi olduğu*

³⁶⁶ Seyyidin Ezizi, *Ömür Destani: Tengritaghda Güldürmama (Eslime 2)*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, s.462.

³⁶⁷ 1945-1948 yılları arasında Gulca’daki bir hastanede doktor olarak çalışan Sovyet ajanıdır.

³⁶⁸ Asım Bağıoğlu, *Hunrizlik*, Teklimekan Uygur Neşriyatı, İstanbul, 2004, s.39-40.

tezi ortaya atılırsa itiraz etmeniz size hiçbir fayda getirmez. Yeni Çin, Xinjiang halklarının bahtiyar geleceği için kılavuz olacaktır.” şeklinde devam etmiştir.³⁶⁹

İshak Bey, Delil Han, Abdureşit İminov, Gani Kerimov, Ahmetcan Kasımi ile aynı fikirde olduklarını beyan etmişlerdir. Abdükerim Abbasov, sivil kıyafetli iki şahıs ve arkalarında duran Çinli ise konuya daha ılımlı yaklaşarak Sovyet yetkilisini desteklemişlerdir. Bu çetrefilli toplantı sabah 10.00’den başlayarak akşam 22.00’a değin devam etmiştir.

Toplantının ardından Sovyetler Birliği, Çin komünistlerine verdikleri sözü yerine getirmek amacıyla içlerinde Ahmetcan Kasımi, İshak Bey, Abdülkerim Abbas ve Delil Hanı’nın da bulunduğu kalabalık bir heyeti Pekin’e göndermek üzere Rus uçağı ile yola çıkarmıştır. Rus yetkililer daha sonra yaşanan bir uçak kazası sonucunda bu şahısların öldüğü haberini göndermiştir. Halkın buna inanması amacıyla tanınması mümkün olmayan yanık cesetler getirilmişse de bu uçak yolcularının bir suikast sonucu ölmüş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Rusların böyle bir suikast planlamalarının altında; a) İli inkılapçıları ile yapılan Milliyetçi Çin ve komünist Çin aleyhindeki anlaşmaların komünist Çin’in öğrenmesini engellemek b) inkılapçıların ilerleyen tarihte Ruslar ile komünist Çin’in arasını bozmasına engel olmak gibi sebepler yatmaktadır.³⁷⁰

3 Eylül 1949 tarihinde Seyfeddin Azizi İli’de Sovyet konsolosluğu tarafından aranarak çok ciddi bir konu hakkında konuşmak üzere konsolosluğa çağırılmıştır. Seyfeddin Azizi konsolosluğa gittiğinde konsolos, konsolos yardımcısı ve üst rütbeli tüm çalışanların kendisinin gelmesini beklediği bir manzara ile karşılaşmıştır. Konsolos çekmecedden bir telgraf çıkararak üzgün bir telaffuz ile Moskova’dan bir telgraf aldıklarını dile getirmiştir. Telgrafta; “Ahmetcan Kasımi liderliğindeki heyetin bulunduğu uçak İrkutsk şehrinden geçerek Zabaikal Dağı’nın yanına geldiğinde hava şartları kötüleşmiştir. Bu nedenden ötürü uçak dağa çarpmış ve içinde bulunan 17 kişi vefat etmiştir.”³⁷¹ Seyfeddin Azizi’nin uçak kazasından haberdar olması bu şekilde gerçekleşmiştir.

Bu uçak kazası sonucu öldüğü bilinen kişiler şunlardır:

³⁶⁹ Asım Baqioghli, *Hunrizlik*, s.41-43.

³⁷⁰ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s. 202-203.

³⁷¹ Seypidin Ezizi, *Ömür Destani: Tengritaghda Güldürmama (Eslime 2)*, s.422-423.

- 1914 doğumlu Ahmetcan Kasımi
- 1902 doğumlu İshakbek Munun (İshak Bey)
- 1921 doğumlu Abdükerim Abbasi
- 1919 doğumlu Delilhan Sügürbay (Delil Han)
- 1922 doğumlu Gani Kerim
- 1922 doğumlu Abdüreşit İmin
- 1930 doğumlu Osman Kasımi
- Lu Zi isminde bir Çinli³⁷²

Gerçekleşen uçak kazası ile ilgili farklı fikirler öne sürülmektedir. Örneğin Orta Asya'daki Uygur sürgünler, bazı Rus tarihçiler ve eski bir Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) ajanı bu tasfiye işleminin arkasında Stalin'in bulunduğunu iddia etmektedirler. Bu iddiaya göre, Ahmetcan Kasımi'nin Doğu Türkistan'ın kendi kaderini tayin etme hakkını elde etmesi amacıyla Pekin'de lobcilik yapma niyeti bulunmakla birlikte Sovyetler Birliği onun bu niyetinden haberdardı. Stalin, Mao ile birlikte bu bölgenin akıbeti hakkında çoktan bir karara varmış olduğundan bu kazayı planlı bir şekilde düzenlemiş olması da muhtemeldir.³⁷³

İklil Kurban ise uçak kazası ile ilgili şu şekilde yazmıştır:

Ahmetcan Kasımi başta olmak üzere, Cumhuriyetin ileri gelen şahsiyetleri, Pekin'deki kurultaya davet edilme gerekçesiyle bir Rus uçağına zorla bindirilir ve "uçak kazası" süsü ile Alma-Ata'da öldürülür. Bu faciadan sonra, Doğu Türkistan tarihinin iki komünist devlet arasındaki çaresiz ve en karanlık günleri başlar.³⁷⁴

“Uçak kazası” hadisesinden haberdar olan Pekin, İli hükümetine “*yaşanan uçak kazası nedeniyle çok üzgün olduklarını ancak yine de hızlı bir şekilde yeni bir heyetin oluşturularak Pekin'e gönderilmesini istediklerini*” beyan eden bir telgraf göndermiştir. Bu telgraf doğrultusunda İli hükümeti, biri Çinli olmak üzere iki şahsı Seyfeddin Azizi ile birlikte Pekin'e gönderme kararı almıştır.³⁷⁵

³⁷² İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti*, s.87.

³⁷³ James A. Millward, *Eurasian Crossroads A History of Xinjiang*, s.234.

³⁷⁴ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s.88.

³⁷⁵ Seypidin Ezizi, *Ömür Destanı...*, s.460.

Seyfeddin Azizi liderliğindeki ikinci heyet Moskova'dan gönderilen özel bir uçak ile³⁷⁶ önce Almatı'ya gitmiş daha sonra ise Sovyetler Birliği sınırlarından Çin sınırlarına kadar uçmuşlardır. Daha sonra yolculuklarına tren ile devam etmiş ve 15 Eylül 1949 tarihinde Pekin'e ulaşmışlardır. Gönderilen heyeti burada ÇHSDK hazırlık heyetinin baş kâtibi, Hebei eyalet başkanı ve diğer azınlıkların vekilleri karşılamıştır. Ertesi gün, başkanlığını Mao'nun yaptığı askeri komitenin başkan yardımcısı Zhou Enlai ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Zhou Enlai heyet ile kısa bir tanışma faslının ardından konferansın ilk oturumunun 21 Eylül'de gerçekleşeceğini bildirmiştir. 21 Eylül günü konferansta derin bir müzakere süreci olmuştur. Konferansın 26 Eylül günü düzenlenen oturumunda Zhou Enlai, Burhan Şehidi, Tao Zhiyue ve Xinjiang Hükümeti'nin hakikate döndüğünü³⁷⁷ ve bölgenin barışçıl bir şekilde kurtarıldığını duyurmuştur. Seyfeddin Azizi ve ekibi bu haberi aldıktan sonra bir basın açıklaması gerçekleştirmiş ve bu açıklama 30 Eylül tarihli Çince basılan "Halk Gazetesinde" yayınlanmıştır. Yayınlanan bu metne göre Seyfeddin Azizi heyetinin açıklaması şu şekildedir:

Başlık: Siyasi Konferans- Xinjiang Vekillerinin Açıklaması:

Ek başlık: Tao Zhiyue ve Burhan Şehidi'nin umumi telgraf yayınlayarak Guomintang kalıntı hükümetinden ayrıldığını açıklaması Xinjiang halkının beklentisine uygundur. Üç Vilayet halkı, tüm Xinjiang halkı ile birlikte yeni bir Xinjiang kurmayı istiyor.

Xinhua Haber Ajansı Pekin 29 Eylül telgrafı:

Sincan'ın Tao Zhiyue ile Burhan gibi yetkililerinden gelen ve Guangzhou Guomintang kalıntı hükümetinden ayrıldığını bildiren genel telgrafına yanıt olarak, Çin Halk Siyasi Danışma Konferansı'na katılan Sincan'ın üç temsilcisi bugün aşağıdaki açıklamayı yaptı:

Çin Halk Siyasi Danışma Konferansı'nın Pekin'deki ilk genel toplantısına katılırken, eski Guomintang Garnizon Komutanı Tao Zhiyue ve Sincan Eyalet Hükümeti Başkanı Burhan'ın Xinjiang'ın askeri ve idari kadrosuna liderlik ederek Guangzhou Guomintang muhalefet hükümetinden ayrıldıklarını açıkladığını ve halkın demokrasi kampına katıldıklarını duyduk. Halkın taleplerini karşılayan bu açıklamanın doğru olduğuna ve Sincan halkının da arzusunun bu yönde olduğuna inanıyoruz.

Kurtarılmış olan İli, Tarbagatay ve Altay da dahil olmak üzere uzun yıllardır özgürlük ve kurtuluş için savaştan Xinjiang halkı, Halk Kurtuluş Ordusu'nun yardımı sayesinde barışçıl bir şekilde kurtuluşa erdikleri için derin şükranlarını ifade etmektedir.

Xinjiang halkı, Çin Halk Cumhuriyeti Merkezi Halk Hükümeti ve yakında yeniden düzenlenecek olan Sincan Eyalet Hükümeti liderliğinde yeni demokratik Çin'in inşası için sonuna kadar mücadele etmeye kararlıdır. Birkaç yıldır Urumçi Guomintang hükümetine karşı çıkan, bundan sonraki barışçıl ortamda tüm Xinjiang halkının özgürlüğü için mücadele edecek olan Üç Vilayet halkı, Çin halkıyla birlikte yeni bir demokratik Xinjiang kurma yolunda sonuna kadar mücadele edeceğinin garantisini vermektedir.

³⁷⁶ Sovyetler Birliği eski Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Mihayloviç Molotov'un uçağı.

³⁷⁷ Hakikate dönmekten kastedilen şey onların komünist Çin'in yanında olma yönünde karar almalarıdır.

Çin Halk Siyasi Danışma Konferansı Xinjiang vekilleri:

Seyfeddin Azizi, Alimujiang (Alimcan) ve Tu Zhi

29 Eylül 1949³⁷⁸

Açıklamada söylendiği üzere Burhan Şehidi başkanlığındaki Urumçi Hükümeti ve Seyfettin Azizi liderliğindeki (asıl liderlerini kaybeden) Üç Vilayet Hükümeti, Çin Halk Kurtuluş Ordusu'nun Doğu Türkistan coğrafyasına girerek bölgenin Çin Halk Cumhuriyeti'nin coğrafi sınırları içine katılmasına razı olmuşlardır. Koalisyon hükümetinin parçalanmasının ardından Guomintang'ın Doğu Türkistan'daki yetkilisi Zhang Zhizhong'un bölgedeki siyasi gerginliği artırmamak amacıyla yönetimdeki kişilerin değiştirilmesine neden olması ve İli'ye dönen Doğu Türkistan Cumhuriyeti yetkililerinin ise "uçak kazası" süsüyle öldürülmesi Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yeni kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'ne katılmasının önündeki engelleri kaldırmıştır. Çin Komünist Partisi'nin kuruluşundan ÇHC'nin kuruluşuna kadar olan bu süreçte Çin'deki komünistlere her türlü desteği sağlayan Sovyetler Birliği'nin Çin'in Doğu Türkistan üzerinde hakimiyet kurmasındaki en önemli güç olduğu açıkça görülmektedir.

Burhan Şehidi ve Tao Zhiyue'nun 26 Eylül'de Mao'ya çektikleri telgrafta Pekin Hükümeti'ne biat ettiklerini belirtmelerinin ardından 13 Ekim 1949 tarihinde komünist Çin birlikleri Kumul şehrine gelerek buraya yerleşmişlerdir. Kasım ayına gelindiğinde ise Çin birlikleri Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerine yayılmıştır. Hal böyleyken Sovyetler Birliği'nin ağır baskısı ve komünist Çin'in bölgeyi istilası karşısında Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve diğer bazı mücahitler ise çeşitli sıkıntılara göğüs gererek "hür dünyaya" hicret etme ve Doğu Türkistan davasını tüm dünyaya duyurma kararı almışlardır.³⁷⁹

Komünist Çin Hükümeti Doğu Türkistan'a yerleştikten sonra çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. "İnkılap Aleyhtarı Unsurları Tasfiye Hareketi" ile "Mahalli Milliyetçileri Tasfiye Hareketi" gerçekleştirilen en önemli faaliyetlerdendir.

Adı geçen birinci tasfiye hareketi gereğince Çinliler:

İnkılap aleyhinde propaganda yapan, inkılapçı hareket ve icraata karşı koyanlara; Halkı, hükümete ve partiye karşı silahlı mukavemete teşvik edenlere; Hükümetin vergi ve hububat

³⁷⁸ Seypidin Ezizi, *Ömür Destanı...*, s.495-496.

³⁷⁹ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s. 210-214.

toplamasına, halkın hükümete hizmet etmesine ve bazı kanunlara karşı gelenlere; Halk ve hükümetin arasını açmaya teşebbüs edenlere³⁸⁰

karşı mücadele etmek ve bu davranışlarda bulunan kimselerin yok edilmesini sağlamakla yükümlülerdir. Adı geçen ikinci tasfiye hareketinin ise “milliyetçilik” gibi zararlı düşüncelerin yerini “hümanizm” düşüncesinin almasını sağlamak amacıyla yapıldığı ileri sürülmüştür. Bu tasfiye hareketi doğrultusunda:

Kızıl Çin'e karşı, açıktan açığa cadde ve meydanlarda karşı koyan mahalli milliyetçileri; İmha ve Çinlileştirme siyasetine, Türk kızlarının Çinlilerle evlenmesine mâni olanları, Çin'den muhacir getirilmesini tenkit edenleri; Önce kızıl Çin ile iş birliği yapıp, vatan ve milletin zararına çalışan fakat sonradan pişmanlık duyup kızıl Çin'den ayrılan mahalli komünist ajanları³⁸¹

ortadan kaldırmak Çin komünistlerinin görevleri içerisinde yer almaktadır. İsa Yusuf Alptekin'in *Doğu Türkistan Davası* adlı eserinde adı geçen tasfiye faaliyetlerinin yanı sıra “Toprak Reformu Hareketi”, “Müsadere Edilen Toprakların Taksimi”, “Komün Hareketi”, “Gasbedilen Hak ve Ücretleri İade Hareketi”, “Erzak Ödünç Alma Hareketi”, “Amerika'ya Karşı Kore'ye Yardım Hareketi”, “Fikir Islahı Hareketi” gibi isimlerle icra edilen toplam on beş adet faaliyet daha bulunmaktadır.

1884 yılından itibaren resmi olarak Çin haritası içinde yer almaya başlamış olan Doğu Türkistan, 1955 yılına kadar Çin'in bir eyaleti durumunda kalmış bu tarihte ise özerk bölge statüsü elde etmiştir.³⁸² Pekin'de bulunan liderler başlangıçta Doğu Türkistan için “Xinjiang Özerk Bölgesi” ismini önermişse de Seyfeddin Azizi önerilen bu isme karşı çıkararak konu hakkındaki düşüncelerini “*Özerklik dağlara ve nehirlere verilmez. Belirli milliyetlere verilir. Bu ismin gerçekten uygun olduğunu düşünmüyorum*” şeklinde dile getirmiştir. Bu olaydan birkaç gün sonra Mao da Seyfeddin'e katıldığını ve bölge için en uygun ismin “Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi” olacağını belirtmiştir.³⁸³ Böylelikle Doğu Türkistan bölgesi için şu an hala kullanılmakta olan “Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi” ismi 1955 yılında resmi olarak kabul edilmiştir.

³⁸⁰ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.221.

³⁸¹ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.222.

³⁸² Manolya Paker, “Uluslararası Hukuk Bakımından Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Politikasına Bir Bakış”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, (ss. 93-109), s.96.

³⁸³ Gardner Bovingdon, *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*, Columbia University Press, New York, 2010, s.199.

Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'in Ankara'da kaleme aldığı *Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder* isimli yazıda New York Harald Tribune gazetesinde yayımlanan bir makaleden alıntı yapılarak Doğu Türkistan'a verilen muhtariyetin hepten Sovyet tahakkümü altına girmek ve Mao'nun hakimiyetini kabul etmek anlamına geldiği belirtilmiştir. Çin Milliyetçilerine göre ise:

Sinkiang eyaletine komünist Çin tarafından muhtariyet verilmesi Rusların Çin üzerindeki istilâ siyasetini gerçekleştirmeğe doğru yeni bir adımdır. Komünistler çok geçmeden Mançuriya'ya da muhtariyet verecekler ve bu suretle Rus istilâsının kolaylaşması için bir adım daha atacaktırlar.³⁸⁴

Sovyetler Birliği'nin tarih boyunca hem Batı hem de Doğu Türkistan toprakları üzerinde menfaatleri olmuştur. Doğu Türkistan toprakları üzerinde Rus tahakkümünün yanı sıra Çin baskılarının da sınırının olmadığı açıktır. Bu topraklarda kurulan veya kurulacak olan bağımsız bir cumhuriyetin evvela bu iki devlet tarafından hoş karşılanmayacağı tarihsel süreç içinde tecrübe edilmiştir. Konuyla ilgili *Türk Amacı* Dergisinde yayımlanan bir yazıda aşağıdaki ifadeler kullanılmıştır:

Türkistan üzerinde Çinliler ile Ruslar arasındaki mücadele ve rekabet yeni bir şey değildir. Orta Asya'daki Türk illerine Çinliler ile Ruslar musallat olduklarından beri, aralarında bu çekişme ve boğuşma da devam etmiştir. Şarki Türkistan'ın hakiki evladı Türkler, her ne zaman hürriyet ve istiklallerini geri almak için harekete geçmişler ve bunda muvaffak olmuşlar ise, karşılarına Çinlilerin yanı sıra Rusların da dikildiklerini görmüşlerdir.³⁸⁵

SSCB, menfaatleri doğrultusunda Doğu Türkistan'a özerklik verilmesi konusunda Çin hükümetini ikna etmiştir. Rusların buradaki amacı kendisinin yetiştirdiği Doğu Türkistanlı gençleri ve Sovyet ajanlarını bölgedeki yönetimde söz sahibi bir konuma getirerek burayı Batı Türkistan'da bulunan Sovyet cumhuriyetlerinden biri haline getirmektir.³⁸⁶

Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan üzerindeki menfaatlerinden biri de bölgenin uranyum yatakları bakımından zengin olmasıdır. Uranyumun gerek savaşlarda gerekse sanayide önemli bir yere sahip olduğunu bilen Sovyetler Birliği, bu zenginliği kullanabilmesi için bölgede güç sahibi olması gerektiğinin de bilincindedir. Bu nedenle

³⁸⁴ Mehmet Emin Buğra; İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder*, Son Havadis Matbaası, 1955, s.3.

³⁸⁵ Muharrem Feyzi Togay, "Türk İllerinin Yakın Tarihine Bakışlar: Şarki Türkistan", *Türk Amacı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayılar: 1.-8, Yıllar: 1942-1943, Birleştirilmiş Tıpkıbası, Ankara, 2018, (ss.215-220), s.220.

³⁸⁶ Mehmet Emin Buğra; İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder*, s.8.

özellikle ikinci cumhuriyet döneminde Doğu Türkistan'daki yerel halkı Çin hükümetine karşı kışkırtarak, hükümeti birtakım tavizler vermek suretiyle anlaşma yapma yoluna gitmeye mecbur bırakmıştır. Moğolistan üzerinden Osman Batur'a da destek olmasının altında yatan temel çıkar, esasında yine uranyum yatakları ile bağlantılıdır. Sovyetler birliği, uranyumun ilk örneklerini arabalarla götürdüğünde Osman Batur, bölgeden altın veya gümüş değil "savaş toprağı" götürüldüğü konusunda şüphelenmiş ve ABD Konsoloslugu'ndan bu konuya açıklık getirilmesi için ricada bulunmuştur. Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasını destekler gibi görünse de Çin'de komünistlerin iktidarı ele geçirmesinin ve Çin hükümeti ile arası iyileşmesinin ardından bölgede demokratik bir yapının varlığına ihtiyacı kalmamıştır.³⁸⁷

³⁸⁷ Ali Şamil Hüseyinoğlu, "Doğu Türkistan ve İran Azerbaycanı'nda Özgürlük Savaşının Başarısız Oluşunda SSCB'nin Rolü", *Türk Yurdu*, Cilt:38, Sayı: 371, 2018, (ss.38-44), s.43.

SONUÇ

Türkler, kadim zamanlardan beri yaşadığı topraklarda boylara bölünerek, kabileler şeklinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Tarihsel süreç içinde Türkler arasında göçebe hayata son verip, belli bir coğrafyayı kendine yurt edinen, yani yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu Uygurlardır. Uygurlar, tarih sahnesine çıktığı günden (7. yüzyıl) günümüze kadar geçen zaman süresinde dünya medeniyetine katkıları bulunmuş ve tüm zamanlarda kendilerinden söz ettirmeyi başarmışlardır. İslamiyet öncesi Turfan'da kurulan Uygur Devleti'nin ilim ve sanat alanlarında çevresindeki topluluklara göre daha ileri seviyede olduğunu, o dönemden kalan belgeler açıkça gözler önüne sermektedir. Başkenti Kaşgar olarak kurulan ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlı Devleti'nin Ötüken'den gelen Uygurlar tarafından kurulduğu herkesçe bilinmektedir. Türkçenin günümüze kadar ulaşmış olan ilk sözlüğü Divan-ı Lügat'it Türk'ün ve Türklerde yazılan ilk siyasetname türündeki eser olan Kutadgu Bilig'in bu dönemde yazılması da gelişmiş bir medeniyet olduklarının ispatı niteliğinde karşımıza çıkmaktadır. Cengiz istilasıyla birlikte çöküşe geçen Uygur medeniyetinin eski şanından eser kalmamıştır. 15. yüzyılda yaşanan coğrafi keşifler sonucunda deniz yollarının açılması, kadim İpek Yolu'nun öneminin azalmasına neden olmuştur. Bu durum İpek Yolu'nun merkezinde yer alan Doğu Türkistan ticaretinin gerilemesine sebebiyet vermekle birlikte diğer alanlardaki gerilemeleri peşinden getirmiştir. İpek yüklü deve kervanları eskisi gibi Taklamakan Çölü'nde iz bırakmamaya başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hokand Hanlığı'ndan gelen Özbek asıllı Yakup Bey 1864 yılında bu topraklarda Kaşgar Devleti'ni kurmuş ve 1872 yılından itibaren o dönem Osmanlı padişahı olan Sultan Abdülaziz adına hutbe okutmaya başlamıştır. Ancak Yakup Bey'in ölümünün ardından 1878 yılında Mançu hanedanlığı Kaşgar'ı işgal ederek Çin topraklarına dahil etmiştir. Yakup Bey'in kurduğu devletin devam ettirilebileceği bir ortam ve zihniyet bulunmadığından, ta ki ceditçilik akımının yankıları Doğu Türkistan toprakları üzerinde duyulana dek bu coğrafya kendi kaderine terk edilmiştir.

Ceditçiliğin önde gelen isimlerinden İsmail Gaspıralı'nın faaliyetleri Türk Dünyasında özellikle Orta Asya'daki yeniliğe, değişime ve modernleşmeye meraklı olan aydınların dikkatini çekmiştir. Gaspıralı'nın 1883'te çıkarmaya başladığı "Tercüman" gazetesini örnek alan Kazan, Taşkent, Buhara ve Kaşgar gibi şehirlerde de gazeteler çıkarılmaya ve buralarda basın-yayın organları aktifleşmeye başlamıştır. Yine

Gaspıralı'nın eğitim reformu çatısı altında Usul-i Cedit isimli okulları açarak halkın okuma-yazma seviyesini artırmayı amaçlaması diğer Türk coğrafyalarında da etkisini göstermiştir. Eğitim reformunun temelinde yazı dilinde Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılmaya başlanması fikri yatmaktadır. “Dilde, fikirde, işte birlik” şiarını hedef edinen Gaspıralı'nın bu reformlarının etkileri Doğu Türkistan topraklarına Buhara'da eğitim gören Abdulkadir Abdulvaris Kaşgari, İstanbul'da ilim tahsil eden Mehmet Ali Tevfik ve Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Doğu Türkistan'a gönderilen Ahmet Kemal İlkul gibi önemli aydınlar aracılığıyla ulaşmıştır.

19. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'a gelen seyyahların hatıratlarından edinilen bilgilere göre seyyahların “*Siz kimsiniz?*” sorularına “*Müslümanız, İbrahim Halilullah'ın dinindeniz*” gibi cevapların verildiği görülmektedir. Yine o hatıratlarda Doğu Türkistan halkının açlık ve sefalet içinde yaşadıkları, modern dünyada çaresinin bulunduğu küçük hastalıklardan dolayı ölen insanların sayıca fazla olduğu, küçük çocukların ise eğitimden yoksun bırakıldığı yazılmaktadır. Gunnar Jarring'in aktardığına göre sadece İsveç misyonerlerin Hristiyan dinini yayma amacıyla açtığı okullarda küçük çocuklara karşılıksız eğitim verildiği ve sağlık ihtiyaçlarının karşılandığı bilinmektedir. Kaşgar'ın önde gelen isimleri bu durumdan rahatsızlık duysa da Abdulkadir Damolla'nın sert tepki verdiği ana kadar suskunluklarını bozmamışlardır. Abdulkadir Damolla'nın halkı uyandırma ve milli kimliklerini idrak ettirme çabası içine girmesinden rahatsızlık duyan iç ve dış güçler bu duruma engel olmaya çalışmışlardır. Abdulkadir Damolla bu engellere rağmen yeni ilimler ile halkı cehaletten kurtarma yolunda feodalizmin geri kalmış, gerçeklikten uzak, dogmatik dini eğitim yönteminde ıslah gerçekleştirerek; modern eğitime uygun ve halkın ihtiyaçlarını karşılayan yeni içerik ve yöntemler ile birtakım ders kitapları yazmıştır. “İlmî Hesap”, “Akaid-i Zaruriyye”, “Akaid-i Cevheriyye”, “İlmî Tecvid” ve “Nasihât'ül Amme” gibi eserler bunlardan birkaçıdır. Abdulkadir Damolla'nın yanı sıra Sabit Damolla, Abdülhaluk Uygur, Mehmet Ali Tevfik gibi aydınlar da ceditçilik akımının etkisiyle Doğu Türkistan'da milli kimlik bilincinin uyanması için ciddi çaba gösteren isimler arasındadır.

Ceditçilik hareketinin yansımaları Çin'deki siyasi gelişmeler ekseninde değişen Doğu Türkistan vaziyetinde ortaya çıkmıştır. Çin'de 2000 yıldır devam eden hanedanlık döneminin sona erdirilip, cumhuriyet rejimine geçildiği 1911 yılında Çin'deki tüm dengelerde değişiklik meydana gelmiştir. Doğu Türkistan'da, Çin'de yeni bir siyasal

rejime geçilmesini fırsat bilen ve rejimin henüz bir düzen sağlayamamasından ötürü oluşan istikrarsızlığı kendi lehine çeviren Genel Valiler Dönemi başlamıştır. Bu dönem komünist Çin kurulana kadar devam etmiştir.

1911 yılında Doğu Türkistan'a genel vali olarak gelen Yang Zengxin, askeri ve idari yetkileri ele geçirip, bulunduğu konumu sağlamlaştırmak, yerel halkı köleleştirmek ve cehalet içinde bırakmak için, akıl almaz yöntemlere başvurmuştur. Yang döneminde tutuklanan ve öldürülen Uygur aydınları ve önde gelen kanaat önderlerinin sayısı inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Urumçi'deki güç çatışması sonucu 1928'de Yang öldürülüp yerine Jin Shuren'in gelmesiyle zulüm ve baskının boyutu bir kat daha artmış ve bu durum Doğu Türkistan'ın dört bir yanında isyanların patlak vermesine neden olmuştur. Hoten'de Mehmet Emin Buğra, Kumul'da Hoca Niyaz Hacı, Turfan'da Mahmut Muhiti o bölgelerde çıkan isyanların liderleridir. Bu isyanlardan yararlanarak Doğu Türkistan ceditçilerinin önde gelen isimlerinden biri olan Sabit Damolla, Mehmet Emin Buğra ile istişare etmiş ve yeni bir devlet kurma düşüncesini ortaya atmıştır. Bu devlet kurma girişiminin ilk adımları Hoten'de atılmış olsa da Sabit Damolla, hükümeti Kaşgar'da kurmanın daha doğru olacağını ileri sürerek Kaşgar'a gelmiş ve burada Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir.

Çeşitli Arap ülkelerini ve Türkiye'yi ziyaret eden Sabit Damolla, Kaşgar'daki Sovyetler Birliği baskısından kaçan aydınlarla birlikte kurduğu İstiklal Cemiyeti yeni kurulan hükümetin temellerini oluşturmaktadır. Hükümetin kabinesinde yer alan isimlerin etnik kimliklerinin çeşitliliği bu cumhuriyetin herhangi bir etnik temele dayanmadığını göstermektedir. Kurucu üyelerin çoğunun Sovyet etkisi altındaki Batı Türkistan'dan gelen aydınlar olması ise Sovyetler Birliği'ni son derece rahatsız etmiştir. Yeni kurulan cumhuriyetin silahlı gücünün olmaması nedeniyle ve cumhuriyetin sınırlarının genişletilmesi amacı doğrultusunda Sabit Damolla kapsayıcı bir kurucu anayasayı, hükümet kabinesiyile beraber İstiklal Mecmuasında yayımlamıştır. Buna göre Kumul inkılabının önderi Hoca Niyaz reis-i cumhur yani cumhurbaşkanı olurken Sabit Damolla başvekillik, yani günümüzdeki anlamıyla başbakanlık makamına getirilmiştir. Kaşgar'da hükümet kurulmuş olsa bile Kaşgar'ın hakimiyeti Tungan ve Kırgız gibi faktörlerden ötürü tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bu ortamda Hoca Niyaz Hacı ise Sovyetler Birliği'nin siyasi entrikaları sonucunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin lağvedilmesi şartıyla Genel Vali Yardımcılığı makamına getirilmeye ikna edilmiştir. Bu doğrultuda Sabit Damolla, Hoca Niyaz eliyle yakalanarak Urumçi'ye

gönderilmiş ve böylelikle hükümet düşmüş, henüz çok taze olan cumhuriyet yıkılmıştır. Kaşgar'da oluşan siyasi boşluktan faydalanan Tunganlar, burayı ele geçirerek derin bir kıyım gerçekleştirmiş ve daha sonra Hoten'in de ele geçirilmesi sonucu Mehmet Emin Buğra yurt dışına hicret etmiştir. Sovyetler Birliği'nin siyasi entrikalarına kanan Hoca Niyaz ise Urumçi'de öldürülmüştür. Tüm bu olayların gerçekleştiği sırada Urumçi'de Genel Valilik makamına Sheng Shicai getirilmiş ve Doğu Türkistan, Çin'deki Guomintang ve ÇKP iç savaşının şiddetlendiği döneme kadar çok ağır baskı ve şiddet altında yönetilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Pasifik cephesindeki Japonya, Çin üzerindeki etkisini kaybetmeye doğru giderken, savaş sırasında düşmana karşı Birleşik Cephe kuran ÇKP ve Guomintang da kendi hakimiyet alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. ABD'nin desteklediği Guomintang'ın galip gelme ihtimaline karşın Sovyetler Birliği ise ÇKP'yi savunmuştur. Çin ile Doğu Türkistan üzerinden sınırı bulunan Sovyetler Birliği, burada etkinliğini artırma girişimlerinde bulunmuştur. Ayrıca Çin'in iç savaşındaki sonuçların olası ihtimallerini de göz önünde bulundurarak Doğu Türkistan üzerinden bu tabloya dahil olmuştur.

ÇKP'nin, askeri alanda mutlak üstünlüğü bulunan Guomintang'a karşı savaş kaybetmesi halinde, ABD destekli bir gücün kendisine komşu olmasını istemeyen Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'da sözünü dinletebileceği tampon bir devletin kurulmasını istemiştir. Bu sebepten dolayı 1944 yılında Nilka dağlarında patlayacak olan isyanın öncülerine Almatı'da özel eğitim vermiştir. Önceden Sovyetler Birliği tarafından Gulca'ya gönderilmiş olan uyuyan hücreler, isyanın genişleyip Gulca (İli) şehrine sıçramasıyla birlikte aktif hale getirilmiş ve kısa süre içinde Gulca ele geçirilmiştir. Gulca'da bulunan Sovyetler Birliği konsoloslugu bu süreçte etkin rol oynamıştır. Sovyetler Birliği, isyana öncülük eden kanaat önderlerinin durumun gidişatını belirlemelerine ve yönlendirmelerine herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Tam bu sırada Gulca'da din alimi olan Alihan Töre ismi ön plana çıkmıştır. Alihan Töre, sohbet ve vaazlarında kafirlere karşı yeni bir güç oluşturma, yeni bir devlet kurma konusunda halkı cesaretlendirmiştir. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti yıkıldıktan sonra Gulca'ya hicret eden deneyim sahibi önderler ve Doğu Türkistan Türkleri Milli Kurtuluş Komitesi (DTTKMM), Gulca'da birleşerek 12 Kasım 1944'te Alihan Töre başkanlığında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir.

Rus generallerden eğitim almış düzenli birlikler, kısa sürede doğuda Manas Nehri'ne, güneyde Tanrı Dağları'nı aşarak Aksu'ya, kuzeyde Çöçek'e kadar olan bölgede egemen olmayı başarmışlardır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti ordusunun Urumçi'yi ele geçirmesi an meselesi iken, Stalin'in Çin iç savaşındaki duruma göre politika belirlemesi sonucu Gulca hükümeti, Urumçi hükümeti ile anlaşma yapmaya zorlanmıştır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti sınırlarını tüm Doğu Türkistan coğrafyasına genişletmeyi hedefleyen Alihan Töre'nin, Ruslar tarafından kaçırılması Rusların bu savaşa yön vermeye başladığının belirgin bir göstergesidir.

Sovyetler Birliği'nin arabuluculuğuyla iki taraf arasında 1946 yılında Urumçi'de "11 Maddelik" anlaşma imzalanmış ve bu anlaşmanın sonucunda bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Anlaşma gereği, Doğu Türkistan hükümeti ve Guomintang merkezi hükümeti tarafından atanan kişiler, koalisyon hükümetini teşkil edeceklerdir. Kısa süren bu koalisyon hükümetinin uygulanması sırasında taraflar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, bir yıl sonra hükümet dağılmış ve Gulca'dan gelen yetkililer geri dönmüşlerdir. Guomintang merkezi hükümeti ise Doğu Türkistan'ın siyasi durumunu alevlendirerek Sovyetler Birliği'nin dikkatini çekmemek adına Uygurlardan Mesut Sabri Baykozi'yı yönetime getirmiştir. Bu sırada Çin'in iç savaşında ÇKP'nin galibiyeti belirginleşmiş, Guomintang hükümeti ise hâkim olduğu toprakları kaybetmeye başlamıştır. 1949 yılına geldiğinde ÇKP'nin galibiyeti kesinleşmiş ve Guomintang merkezi hükümeti yetkilileri Tayvan'a kaçmıştır. Çin'de Sovyet yanlısı komünist bir hükümet kurulacağı için bölgede tampon bir devlete ihtiyaç kalmamıştır. Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yöneticilerini Pekin'e gidip, gerçekleştirilecek olan Çin Halkının Siyasi Danışma Konferansı'na (ÇHSDK) katılarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu tanımlarını istemiştir. Ayrıca bu konferansta özerklik talep etmeleri konusunda baskı uygulamıştır. Sovyetler Birliği'nin baskıları sonucunda Pekin'e gitmesi için bir heyet hazırlanmıştır. Hazırlanan bu heyet, Pekin'e doğru giderken Sovyetler Birliği tarafından uçak kazası süsü vererek ortadan kaldırılmıştır. Bunun üzerine düşünce biçimi olarak Sovyet taraftarı olan ilerici-sol görüşlü ikinci bir heyet oluşturulmuş ve Pekin'e gönderilmiştir. Böylelikle Doğu Türkistan'ın yeni Çin hükümetine karşı tek bir kurşun bile atılmadan katılması sağlanmıştır. 1955 yılında ise Doğu Türkistan, özerk bölge statüsü elde etmiştir.

Uygurların milli devlet kurma yolundaki bu girişimleri tatmin edici bir sonuca ulaşmamış olsa bile, Uygur milli kimliğinin oluşması ve kendi varlıklarının farkına

varmaları konusunda oldukça etkili rol oynamıştır. Günümüzde Uygurların ulus inşa sürecinin tamamlanıp tamamlanmadığı ve ulus inşa sürecinin günümüzde hangi aşamada olduğu tartışmalı bir konudur. Tez çalışması kapsamında yapılan araştırmalar neticesinde Uygurların tarihsel süreç içerisinde iki cumhuriyet kurmayı başarmış bir toplum olduğu gerçeği bir daha doğrulanmıştır. Dört bir yanında varlığını tehdit olarak nitelendiren unsurların olmasına rağmen ilk cumhuriyet girişiminde bir anayasa dahi oluşturmuşlardır. Bu cumhuriyetler her ne kadar günümüze dek yaşamamış olsa da bizce her ikisi de başarıyla sonuçlanmıştır. Bu savın arkasında yatan temel sebep şöyledir: Uygur toplumu özellikle Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti döneminde dış güçler tarafından yeterli desteğin gelmemesine rağmen bağımsızlık mücadelesi vermiş ve bunu halkın iradesine dayanan bir yönetim biçimi ile sonuçlandırmışlardır.

Bu cumhuriyetler şüphesiz ki birer Uygur devletleridir. Fakat bu devletler sadece Uygur etnik kimliği üzerine inşa edilmemiştir. Uygur bölgesindeki diğer kimlikler de bu cumhuriyetlerin kurucu unsurları arasında yer almıştır. Bu cumhuriyetlerin kadrosunda Uygur, Kazak, Kırgız ve Tatar kimliğine sahip kişilerin de bulunması, bu Türk ulus kimliğini gözler önüne sermektedir. Elbette ki; Uygur etnik kimliği üzerine inşa edilip, edilmediği hususunda farklı bakış açıları da söz konusudur. Ancak kanımızca Doğu Türkistan'da bir devlet kurulduğunda Uygur ulus kimliği merkezli bir ulus inşası gerçekleşmiş olacaktır. Kurulmuş olan iki cumhuriyet denemesinin günümüzde varlıklarının devam ettirememesi, Uygurlardaki millet şuurunun ve bağımsızlık mücadelesinin zayıf olmasından kaynaklanmamaktadır. Ulus düşüncesinin kesintiye uğramasının birçok sebepleri olabilir. Ama buradaki en büyük sebep; Uygur toplumunun varlığını sürdürdüğü devletin totaliter, insan haklarına karşı aşırı baskıcı ve zorba bir devlet olmasıdır.

Uygurların mücadele doğu tarihi her ne kadar bağımsız devlet kurmayı başarmadıysa da yaptıkları faaliyetler ve verdikleri mücadeleler Uygur ulusal bilinci diri tutacaktır. Çünkü hiçbir totaliter sistem ebedi değildir. Bilakis, günümüzde de tarih sahnesinden çekilmiş birçok imparatorluk vardır ve şüphesiz bundan sonra da tarihe karışacak devletler olacaktır. Bu sebepten ötürü Uygur ulus bilincinin diri tutulması önem arz etmektedir. Bu da ancak kültür, edebiyat, siyasal katılım ve yurt dışında yürütülen diaspora faaliyetleri ile mümkün olabilir. Tez çalışmasında varılan sonuçların ana savı Uygurlarda ulus inşa süreci devam etmesidir.

KAYNAKÇA

- Açıkgül Ömer Faruk, Rusya'nın Doğu Türkistan Politikası (1911 ve Sonrası), (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2021.
- Adıbelli Barış, *Doğu Türkistan*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ağaoğulları Mehmet Ali vd., *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Akdağ İlker, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk Dış Politikasına Sovyet Etkisi, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2013.
- Aleskerov Alesker, Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasal Rejim Değişimleri, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2007.
- Aliyeva Çınar Minara, "Bir Ceditçi Olarak Abdülhalûk Uygur", *TURAN-SAM*, Cilt: 9, Sayı: 35, 2017, (ss. 224-230).
- Alptekin İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Davası*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1981.
- Anat Hacı Yakup, *Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri*, (Haz. Soner Yalçın), Ankara, 2005.
- Anayurt Ömer, *Anayasa Hukuku: Genel Kısım (Temel İlkeler. Kavram ve Kurumlar)*, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021.
- Anderson Benedict, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Andican Ahat, *Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.
- Archer Christon I. vd., *Dünya Savaş Tarihi*, (Çev. Cem Demirkan), Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Avşar Abdülhamit, "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin İlanı Karşısında Türkiye'deki İktidar Yanlısı Basının Tutumu", *YOM. Türk Dünyası Kültür Dergisi*, Sayı: 24, 2011, (ss.59-78).
- Aydın Mehmet Âkif, "Anayasa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 1991, (ss. 153-164).
- Baqioghli Asım, *Hunrizlik*, Teklimekan Uygur Neşriyatı, İstanbul, 2004.

- Baran Murat, “Avrupa’da Gelişen Modernlik ve Modernleşme Anlayışları ve Bu Anlayışların Türkiye’ye Yansımalarına Tarihî Sosyolojik Açından Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Cilt: 8, Sayı: 11, 2013, (ss. 60-84).
- Berdi Tengri, “Doğu Türkistan”, İçinde: *Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul, 2006, (ss. 407-416).
- Berkes Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, 1973.
- Berman Marshall, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bıçakçı Harun, Modernleşme Nedir?, https://www.youtube.com/watch?v=iVO2nwdQO_I (Erişim Tarihi: 30.01.2023).
- Bilgin Nuri, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, İzmir, 2007.
- Bilgin Nuri, *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, Ege Yayıncılık, İzmir, 1994.
- Billig Michael, *Banal Milliyetçilik*, (Çev. Cem Şişkolar), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Bovingdon Gardner, *The Uyghurs: Strangers in Their Own Land*, Columbia University Press, New York, 2010.
- Buğda Alimcan, “1933’te Doğu Türkistan’da Yayımlanan ‘İstiklâl Mecmuası’nda Dikkat Çekici Bir Marş: ‘Altay Dağları’”, *Türk Yurdu*, Sayı: 396, 2020, (ss.61-63).
- Buğda Alimcan, “İslam Dünyasındaki Yeni İslamî Fikir Akımları ve Uygur Müslümanlarına Olan Etkileri”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, (ss. 575-588).
- Buğda Alimcan, *Tarihi Vesikalarda 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2013.
- Buğra Mehmet Emin; İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Kızıl Muhtariyeti Reddeder*, Son Havadis Matbaası, 1955.
- Bulanık Ege, *The New York Times Gazetesine Göre Doğu Türkistan Meselesi (1933-1960)*, (Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2019.
- Bulut Nihat, “Demokrasiyi İdeal Anlamına Yaklaştırma Çabası Olarak Radikal Demokrasi”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 1-2, 2003, (ss. 41-68).
- Cevizci Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul, 1999.

- Coşkun Ali, “Din ve Kimlik”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24, 2003, (ss. 5-23).
- Çakı Caner vd., “Çin Milliyetçi Partisi Tarafından Japon İşgaline Karşı Yürütülen Ulusal Seferberlik Propagandası”, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2019, (ss. 43-64).
- Çakı Caner; Yusuf Fidan, “Çin Propagandasında Çin-Tayvan İlişkilerinin Sunumu: Mao Zedong Dönemi Üzerine İnceleme”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, (ss.185-202).
- Çeçen Eyüp, *Türk Basınında Doğu Türkistan (1923-1960)*, (Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2009.
- Çelebi Aykut, *Devlet, Toprak, Egemenlik: Carl Schmitt'in Düşüncesinde Siyasal Kavramı ve Kurucu İktidar Sorunu*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2008.
- Dalbay R. Saim; Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 1, 2018, (ss.17-39).
- Dalbay Ramazan Saim, “Kimlik ve Toplumsal Kimlik Kavramı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 31, 2018, (ss. 161-176).
- Demirağ Yelda, “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 2014, (ss. 229-245).
- Demirkol Mustafa, “Kişi Hak ve Hürriyetlerinin Korunması Karşısında Anayasa Madde.13, Bu Hükme Aykırı Yasal Düzenleme ve Faaliyetlerin Anayasa Madde.11 Açısından Değerlendirilmesi”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: ICOMEP 2017 Özel Sayısı, 2017, (ss. 17-27).
- Dillon Michael, *Modernleşen Çin'in Tarihi*, (Çev. Eylem Ümit Atılğan; Aydın Atılğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Dişiaçık Merve, *Türk Basınında Stalin Rusyası (1939-1945)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016.
- Diyanet İşleri (Yeni) Meali, *Nur Suresi (24) 55. Ayet*, Kuran ve Meali, <https://www.kuranvemeali.com/nur-suresi/55-ayeti-meali>
- Duman Melih, “Çin-Japonya Çatışması ve Türkiye'nin Uzakdoğu Gelişmelerine Bakışı (1929-1939)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 16, 2020, (ss.33-70).
- Emet Erkin, “Doğu Türkistan’da Ceditçilik Hareketi ve Ceditçi Abdulkadir Damolla”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2021, (ss. 127-145).

- Ercan Fuat, *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*, Yar Yayınları, İstanbul, 1993.
- Ercilasun Konuralp, “Doğu Türkistan-I”, *Türk Yurdu*, Sayı: 95, 1995, (ss.18-21).
- Erdal Marcel, “Doğu Türkistan’da Sovyet İhtilali Öncesi ve Sonrası Ceditçilik ve Komünizm”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, (Ed. Yunus Koç ve Mikail Cengiz), Ankara, 2018, (ss.183-188).
- Erdoğan Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999.
- Erkan Erol, “Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik”, *Journal of Turkish Studies*, Sayı: 8, 2013, (ss. 1825-1837).
- Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları*, (Yay. Haz. M. Ali Taşçı), Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul, 1985.
- Esir Doğu Türkistan İçin-I. İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları*, (Yay. Haz. Ömer Kul), Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- Ezizi Seypidin, *Ömür Destani: Tengritaghda Güldürmama (Eslime 2)*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990.
- Fairbank John King, *Çağdaş Çin’in Temelleri: 1840 -1950*, (Çev. Ünsal Oskay), Doğan Yayınevi, Ankara, 1969.
- Forbes Andrew D. W., *Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan’ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, (Çev. Enver Can), Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Gayretullah Hızır Bek, *Tarihi Gerçekler Önünde Osman Batur*, Neşreden: Ramazan Dönmez, Orda Yayınları.
- Gazcıoğlu Gamze, *Doğu Türkistan’ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi*, (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2020.
- Gellner Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Ersanlı Behar; Günay Göksu Özdoğan), İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.
- Giddens Anthony, *Ulus Devlet ve Şiddet*, (Çev. Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.
- Gözler Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 11. Baskı, Bursa, 2019.
- Gözler Kemal, *Kurucu İktidar*, 2. Baskı, Ekin Yayınları, Ankara, 2016.
- Gülsoy Tevfik, “Anayasa Yapımı ve Türkiye’de Anayasa Arayışları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3, 2013, (ss. 1-22).

Hayit Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında: XVIII- XX. Asırlarda Kuşlar ve Çinlilerin İstilaları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Millî Mücadeleleri Tarihi*, (Çev. Abdulkadir Sadak), Otağ Yayınları, Ankara, 1975.

Hobsbawm Eric J., *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mil, Gerçeklik"*, (Çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

Hosking Geoffrey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (Çev. Kezban Acar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://sozluk.gov.tr/> Hemşirelik Terimleri Sözlüğü- 2015

Huntington Samuel P., *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, (Çev. Ergun Özbudun), Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Hüseyinoğlu Ali Şamil, "Doğu Türkistan ve İran Azerbaycanı'nda Özgürlük Savaşının Başarısız Oluşunda SSCB'nin Rolü", *Türk Yurdu*, Cilt: 38, Sayı: 371, 2018, (ss.38-44).

İlal Ersan, "Magna Carta", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 34, Sayı: 1-4, 2011, (ss. 210-242).

İlkel Habibzade Ahmet Kemal, *Hatıralar: Türkistan, Çin, Şanghay ve Rodos*, (Haz. N. Ahmet Özalp), Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2021.

İnalcık Halil, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Bellekten*, Cilt: 52, Sayı: 204, 1988, (ss. 985-992).

İnayet Alimcan, "Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı: 17, 2012, (ss. 199-214).

İnayet Alimcan, *Abdulhalük Uygur ve Şiirleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

İstiklal Mecmuası, Sayı: 1-2, Kaşgar, 1933.

Jaivin Linda, *Kısa Çin Tarihi*, (Çev. Gaye Yavuzcan), Kronik, İstanbul, 2023.

Kaboğlu İbrahim Özden, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Kadiri Polat, *Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)*, (Yay. Haz. Ömer Kul), Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

Kanlıdere Ahmet, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

- Kapıcı Hikmet Zeki; Abdullah Erdoğan, “Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan’ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 2018, (ss.123-134).
- Kara İlyas, “1911-1955 Yılları Arasında Doğu Türkistan Ayaklanmaları (4)”, <http://www.gokbayrak.com/dergi-sayfalari/716> (Erişim Tarihi: 26/04/2023).
- Karatepe Şükrü, *Anayasa Hukuku*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2013.
- Karluk Abdureşit Celil, *Uygurlarda Yenileşme: Aydınlar, Kimlik ve Mecburi Değişme*, Nobel Yayınları, Ankara, 2022.
- Kasimov Begali, “Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2010, (ss. 335-361).
- Kasimov Begali, *Milli Uyanış*, (Çev. Fatma Açık), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009.
- Kaşgarlı Raile Abdülvahit, “Çağdaş Uygur Şairlerinden Memtili Tevfik Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 49 Sayı: 49, 2014, (ss. 165-194).
- Kaşgarlı Raile Abdülvahit, “Uygur Şair Memtili Tevfik Efendi’nin Öğretileri Üzerine”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, 2016, (ss. 229-246).
- Kaşgarlı Reyila, *Memtili Ependi (Tevfik) ve Şiirleri: Giriş-İnceleme-Çeviri Yazı-Aktarma-Sözlük-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.
- Kaya Beytullah; Shaavkat Kushmuratov, “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudi’nin Rolü”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2020, (ss. 16-27).
- Kelebek Mustafa, “İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, 2000, (ss. 325-374).
- Keskin Erdoğan, “Anayasacılık Bağlamında İslami Anayasacılık Kavramı ve Medine Vesikası”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Dergisi*, Cilt: 70, Sayı: 3, 2021, (ss. 957-990).
- Kılıç Mehmet, "Milliyetçilik Algısında Yaşanan Değişim Üzerine Bir Deneme", *The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, (ss. 49-58).
- Kılıoğlu Mehmet Erkan, “Çarlık Rusyasında Ceditçilik/Yeni Usul Hareketi”, *Journal of Awareness*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2019, (ss. 65-90).

- Kılıoğlu Mehmet Erkan, Özbekistan’da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2020.
- Kırkpınar Nurullah, “II. Dünya Savaşı’nda Stalin ve Sovyet Diplomasisi Karşısında Türk Basının Tutumu (1939-1945)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2017, (ss. 239-277).
- Kissinger Henry, *Çin Düünden Bugüne Yeni Çin*, (Çev. Nalan Işık Çeper), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2015.
- Köker Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kul Ömer, Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951), (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2009.
- Kurban İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.
- Kurban İklil, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.
- Kurban Nurahmet, “Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla”, *Bilig*, Sayı: 53, 2010, (ss. 167-182).
- Kurban Vefa, *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020.
- Küçükkaya Hasan, “Şiddeti Doğuran Bir Faktör Olarak Kurucu İktidar Sorunsalı”, *II. Hukukun Gençleri Sempozyumu: Şiddet Döngüsünü Kırmada Hukukun Rolü*, Umut Vakfı Araştırma Merkezi, Ankara, 2011. (ss.1-12),
- Küpoğlu Fedai, Yaş Türkistan Dergisine Göre 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Çöküşü, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Yezi) İstanbul, 2019.
- Liddell Hart Basil, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, (Çev. Kerim Bağrıaçık), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Locquin Jacques vd., *Yeni Çin: Dün-Bugün*, (Çev. Zaven Biberyan), Payel Yayınevi, İstanbul, 1966.
- McNeill William H., *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- Millward James A., *Eurasian Crossroads A History of Xinjiang*, Columbia University Press, New York, 2007.

- Najmuldeen Aoezan, “II. Dünya Savaşında Japonya’nın Uyguladığı Asya Katliamları”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt: 7, Sayı: 8, 2020, (ss.191-201).
- Nizamname, <http://www.lugatim.com/s/nizamname>
- Oğuz Abdullah, Şarki Türkistan Tarihi: Metin Tenkidi, Türkiye Türkçesi ve İnceleme, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020.
- Orhın Murat, “Mehmet Ali Tefik Efendi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014, (ss. 355-359).
- Örmeci Ozan, “Çin Halk Cumhuriyeti- Birleşik Krallık İlişkileri”, İçinde: *21. Yüzyılda Bütün Boyutlarıyla Çin Halk Cumhuriyeti*, Cilt: 2, (Ed. Mesut Hakkı Caşın vd.), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2022, (ss. 1256-1304).
- Özdemir Cevdet, “Kimlik ve Söylem”, *Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 2001, (ss. 107-122).
- Özdemir Gürbüz, “Demokratikleşme Kavramı Bağlamında Arap Demokratikleşmesine İlişkin Bir Değerlendirme”, *TESAM Akademi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2017, (ss. 9-54).
- Özdemir Gürbüz, “Huntington’un Demokratikleşme Dalgaları Bağlamında Türk Demokratikleşmesine Bakış ve 15 Temmuz’un Önemi”, *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2018, (ss. 27-51).
- Özgül Muhammed, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, 2017, (ss. 383-400).
- Özgül Süleyman, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, Sayı: 74, 2007, (ss. 9-16).
- Özkan Mustafa, “Medine Vesikası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2019, (ss. 212-215).
- Özkay Ünsal, “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Kuruluşu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 4, 1967, (ss. 293-371).
- Özsoy Emre, Bir Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî: Hayatı-Faaliyetleri ve Eserleri (1870-1937), (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2021.
- Öztürk Ayşe, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Çin Guomintang Partisi Üyelerinin Türkiye Ziyareti: Hu Hanmin’in Türkiye Gözlemleri”, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2018, (ss. 1-32).

- Öztürk Gülcennet, “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2016, (ss. 95-115).
- Öztürk Namık Kemal, *Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2021.
- Pahta Ghulamuddin, “Soviet-Chinese collaboration in Eastern Turkestan: the case of the 1933 uprising”, *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 11:2, 1990, (pp. 243-253).
- Paker Manolya, “Uluslararası Hukuk Bakımından Çin’in Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Politikasına Bir Bakış”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, (ss. 93-109).
- Pamuk Akif, *Kimlik ve Tarih: Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2014.
- “Prints from the Swedish Mission in Kashgar”, *The Gunnar Jarring Digital Library*, <https://www.jarringlibrary.lingfil.uu.se/kashgar/> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- Qarluq Abdureşit Jelil, “Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ankara, 2009, (ss. 290-328).
- Qarluq Abdureşit Jelil, “Uygur Yenileşmesi Sürecindeki İstanbul Ekolünün Etkisi Üzerine”, *Türk Kültürü (TKAE)*, Sayı: 1, Ankara, 2010, (ss.72-112).
- Qutluq, “Qaraqurum bürküti: nizamidin hüseyinning hayati (13)”, *Radio Free Asia*, <https://www.rfa.org/uyghur/yoruq-sahillar/qaraqurum-burkiti-11202018162216.html> (Erişim Tarihi: 19.06.2023).
- Renan Ernest, *Ulus Nedir?*, (Çev. Gökçe Yavaş), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Roberts J. A. G., “Republican China, 1911-49”, İn: *A History of China*, Palgrave, Londra, 1999, pp 206.
- Ruzibaki Mehmet, “Damolla Sabit B. Abdülbaki: Temel Kelami Düşünceleri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, 2014, (ss. 253-276).
- Sadri Roostam, “The Islamic Republic of Eastern Turkestan: A Commemorative Review”, *Institute of Muslim Minority Affairs. Journal*, Volume: 5, Issue: 2, 1984, (pp. 294-319).
- Sander Oral, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016.
- Savran Hakan, II. Dünya Savaşında Büyük Güçler ve Türkiye (1939-1945), (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2015.
- Savran Sungur, “Komintern Ya Da Dünya Komünist Partisi”, *Devrimci Marksizm*, Sayı: 37, 2019, (ss. 31-53).

- Sayılır Burhan, “Doğu Türkistan’da Üç Dönem (1911-1949)”, 2014, <https://www.altayli.net/dogu-turkistanda-uc-donem-1911-1949.html> (Erişim Tarihi: 17.06.2023).
- Scruton Roger, *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*, Palgrave Macmillan, Cilt 3rd edition, New York, 2007.
- Sezen Seriyeye, “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Siyasal Sistemi: Sürekliliği Koruyarak Değişmek”, İçinde: *Apam Çin Çalışmaları- I Tarih, Edebiyat, Ekonomi, Uluslararası İlişkiler*, (Ed. A. Merthan Dünder; Gürhan Kirilen), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2021, (ss.1-10).
- Sezer Abdullah, 1982 Anayasası Ekseninde Türev Kurucu İktidar Yetkisinin Sınırları ve Yargısal Denetimi, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2006.
- Share Michael B., “The Great Game Revisited: Three Empires Collide in Chinese Turkestan (Xinjiang)”, *Europe-Asia Studies*, Vol: 67, No: 7, 2015, (pp. 1102-1129).
- Smith Anthony D., *Milli Kimlik*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Smith Anthony D., *Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1988.
- Snow Edgar, *Çin Üzerinde Kızıl Yıldız*, (Çev. Enis Esmer), Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- Solmaz Bünyamin, “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 32, 2011, (ss. 35-58).
- Swingewood Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2014.
- Şahin Enis, “Doğu Türkistan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, 1995, (ss.95-123).
- Şan Mustafa Kemal, “Kimlik”, *Milliyetçilik*, (Ed. Tefik Erdem), Otorite Kitap, İstanbul, 2020, (ss.91-106).
- Tarım Hamidullah Muhammed, *Kumul İnkılabı’ndan Kommünist Çin İstilasına Kadar Doğu Türkistan*, Ewlat Neşriyat, İstanbul, 2021.
- Tevekkül Mihrullah, “Uygurlarda Ceditçilik Hareketi ve Onun Etkisi Üzerinde Genel Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 26-28 Mayıs 2014, (ss.431-439).

- Teziç Mustafa Can, “Rus (Sovyet)-Çin Politikaları Arasında Değişen Moğol-Tuva İlişkileri (1911-1940)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 4, 2018, (ss. 503-531).
- Togay Muharrem Feyzi, “Türk İllerinin Yakın Tarihine Bakışlar: Şarki Türkistan”, *Türk Amacı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayılar: 1.-8, Yıllar: 1942-1943, Birleştirilmiş Tıpkıbası, Ankara, 2018, (ss.215-220).
- Tok Nafiz, *Kültür, Kimlik ve Siyaset: Kültüre İlişkin Meseleler İçin Kimlik Temelli Bir Yaklaşım*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tömür Xéwir, “Xinjiang’da ‘11 Bétim’ning Tüzilishi we Uning Buzilishi”, Ichide: *Xinjiang Tarix Matiryalliri (15)*, Xinjiang Xelq Neshriyati, Urumchi, 1984, (ss. 1-22).
- Töre Şagunî Alihan, *Türkistan Kaygısı*, (Çev. Kutlukhan-Edikut Şakirov, Oğuz Doğan), Orient-Institut Istanbul, 2016.
- Tuncer Tekin, “Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 54, 2016, (ss. 1051-1067).
- Tuncer Tekin, “Doğu Türkistan’da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 30, Sayı: 1, 2020, (ss.269-285).
- Tuncer Tekin, “Doğu Türkistan’ın Siyasi ve İktisadi Olarak Sömürülmesi: Umumî Vali Yang Tseng-Hsin Dönem”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 65, 2020, (ss.33-46).
- Tuncer Tekin, “Hamidullah Muhammed Tarım’ın “Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi” Adlı Eserinde Mehmet Emin Buğra”, *SUTAD*, Sayı: 45, 2019, (ss. 127-141).
- Tuncer Tekin, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan’da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye’ye Yapılan Göçler, (Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Manisa, 2015.
- Tuncer Tekin; Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur, “Çin, Moğol ve Sovyet Çekişmesi İçerisinde Osman Batur’un Baytik Boğda Mücadelesi”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi (ATAD)*, Sayı: 6, 2022, (ss. 42-64).
- Türkler Erkin, “Sincan: Çin’in Başarılı Algı Operasyonu”, *Türk Yurdu*, Cilt: 35, Sayı: 331, 2015, (ss.27-28).
- Uran Peri, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 73, Sayı: 1, 2015, (ss. 223-248).
- Van Der Loo Hans; Willem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, (Çev. Kadir Canatan), İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

- Vernadsky George, *Rusya Tarihi*, (Çev. Doğukan Mızrak; Egemen Ç. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.
- Woodruff William, *Modern Dünya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze Dünyada Olup Bitenler İçin Rehber*, (Çev. Hale Vardar; Arda Vardar), Pozitif Yayınları, 2006.
- Wright David Curtis, *The History of China*, Greenwood, ABD, 2011.
- Yalçın Güler Gülşah, “Anayasa Değişiklikleri, Kurucu İktidarlar ve Meşruiyet”, *Sayıştay Dergisi*, Sayı: 66, 2007, (ss. 35-46).
- Yanık Celalettin, “Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi”, *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı: 20, 2013, (ss. 225-237).
- Yayak Aslı, “Etnik Kimlik Algısının Dört Boyutu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2018, (ss. 778-788).
- Yayla Yıldızhan, “Çağdaş İslâm Ülkeleri Anayasaları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 1991, (ss.164-194).
- Yeloğlu Âdem, “Uygur Yenileşme Süreci, Matbuatın Gelişmesi ve Yeni Hayat Gazetesi”, *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, Vol: 12, 2019, (ss. 40-54).
- Yetkin Gülhanım Bihter, *Sovyet Edebiyatına II. Dünya Savaşının Yansımaları*, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2021.
- Yıldırım Kürşat, *Çin Tarihi: Tarih Öncesinden 21. Yüzyıla*, Ötüken, İstanbul, 2021.
- Yikemu Aili, Hamdullah Muhammed Tarım’ın “Türkistan Tarihi-Türkistan 1931-1937 İnkılâp Tarihi” Adlı Eserinin Tenkitli Transkripsiyonu, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015.
- Yolaç S. Can, *Herkes İçin Çin Tarihi “Siyaset, Kültür ve Medeniyet”*, E Yayınları, İstanbul, 2020.
- Yurttaş Süleyman, “Toplumsal Kimlik Okuryazarlığı”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 3, 2019, (ss. 825-842).
- Zeki İzzetullah, *Türkistan Ceditçileri*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2019.

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Kimlik sınıflandırması	17
Tablo 2: Anayasa yapma usulleri	35
Tablo 3: Asli Kurucu İktidar/ Tali Kurucu İktidar karşılaştırması	39
Tablo 4: Anayasaların sınıflandırılması	40
Tablo 5: Modernleşmenin kuramcılara göre formülasyonu	48

EKLER

Ek 1: Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti Anayasası

(KANUN-İ ESÂSÎ) ANAYASA³⁸⁸

Hicri 1352 sene 12. Şaban

Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne armağan edilmek üzere, İstiklal Cemiyeti'nin ilmî heyeti tarafından kaleme alınarak takdim edilmiştir.

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا ۗ يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا ۗ وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

“Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaatte bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fasıkların ta kendileridir.” (Nur Suresi/55)

Önsöz

Yurttaşlarımızın genel intibahları bereketinden, Doğu Türkistan'da büyük millî inkılâp ortaya çıkmıştır. Bu inkılap neticesinde Cenab-ı Rabbi'l-âlemin Mihriban Hazreti Hak Sübhanehu ve Teala'nın lutûf ve inayeti Rabbaniye'si ile ve ulu dâhimiz (Önder), özgürlük mücadele meydanının kahramanı Reisi Cumhur Hoca Niyaz Hacı Hazretlerinin önderliğinde ve yurttaş bahadır Mücahitlerimizin himmet, gayret himmet-i diniye-i millîyesi ile uzun yıllardan beri kara istibdat (Çinliler) vahşetlerinden ötürü her türlü baskı ve zorbalıklara dayanamayan yerli mazlum halkın göğe yükselen ahu zarları, nale figanları ile, Cenabı Hakk'a tümen tümen hamd ve şükürler olsun ki, Doğu

³⁸⁸ Bu anayasa metni Alimcan Buğda, *Tarihi Vesikalarda 1933 Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Anayasası* (Ravza Yayınları) isimli eserden alıntılanmıştır.

Türkistan İslam Cumhuriyeti zuhur ederek, 57 seneden beri arzu ederek Allah'tan her zaman dilekte bulunduğumuz dini ve millî İslam hakimiyeti kurulmuştur.

Ulu hem de büyük bu ilahî nimetin (Cumhuriyet) kurulması nedeniyle nizamname yazılarak, Cumhuriyet işlerinin bu nizamname kaidelerine uygun yürütülmesi zaruret haline gelmiş, bundan dolayı İstiklal Cemiyeti Merkezi'nin ilmi heyeti tarafından bu nizamname kaleme alınarak takdim edilmiştir.

Nizamname'nin Kaideleri

1. Madde: Doğu Türkistan Cumhuriyeti, İslam Şeriatı esasına göre kurulmuş olup, bizim saadet ve mutluluğumuzun kaynağı, kıyamet gününe kadar tahrif, tebdil olmayan ve ilahi yol gösterici olan Kur'an-ı Hakim'in hükmüyle amel edilir.

2. Madde: Doğu Türkistan Devleti, Cumhuriyet usulüyle kurulmuş olup, halkın refahı ve devletin asayiş içinde olması için halkı her türlü zahmet ve nizadan korumak, milletin dini, millî, Medeni, iktisadi işlerinin yoluna konulmasını temin etmek ve bunun gibi milletin taleplerini gerçekleştirmek için Nankin hükümeti ve uluslararası birleşme cemiyetler ve akvama müracaat ederek istiklali elde tutmak için elinden gelen her türlü çareleri görür.

Merkez Kuruluşu

3. Madde: Devlet idaresinin merkezinde (Emiru'l-Mu'minin) Reis Cumhur hazretleri bulunarak, hükümeti İslam Şeriatının ahkâmına uygun idare eder.

4. Madde: Devleti halkçılık, ammecilik, meşveret ve maslahat esasına kurulmuş olup, milletin ihtiyaçlarını temin etmek ve milletin arz ve şikâyetlerini anlamak, milletin vekilleriyle olur.

5. Madde: Nezaretlerin Kuruluşu Devleti idare etmek için merkezde Emiru'l-Mu'minin hazretlerinin riyaseti altında nâzırlar (Bakanlar) heyeti teşkil edilir, bu heyetin üstünde Sadrazam makamında Başvekil tayin edilir. Başvekil yanında iki adet muavin bulunur.

Nâzırlar:

1. Diniye Adliye
2. Harbiye
3. Maliye

4. Hariciye
5. Dahiliye
6. Ticaret ve Ziraat
7. Maarif
8. Evkaf
9. Sıhhiye

Tamamı 9 nezaretten ibarettir.

Nezaret ikiye ayrılır.

1. Mülki ve İdari Bölüm. Bunlar:

- i. Harbiye
- ii. Hariciye
- iii. Dahiliye
- iv. Adliye
- V. Evkaf

Nezaretlerinden ibaret olup, bunların başında başvekilin birinci muavini bulunur.

2. Medeni ve İctimai Bölüm. Bunlar:

- I. Maliye
- II. Ticaret ve Ziraat
- III. Maarif
- IV. Sıhhiye

Nezaretlerinden ibaret olup, bunların başında başvekilin ikinci muavini bulunur.

6. Madde: Reisi Cumhuriyetin Vazifeleri

a) Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Reis-i Cumhuriyet'i; Din, millet ve vatanın asayişi, güvenliği, gelişmesi ve yükselişi için önderlik edici, hükümetin büyük atası, ulu amiri hem de Başkomutanıdır.

b) Reis-i Cumhuriyet hazretleri, millet meclisi tarafından dört seneliğine seçilir. Ama şimdiki Cumhuriyet Reisimiz, din-i İslam'ın, vatan ve milletin özgürlüğü yolunda kahramanca mücadele ederek istiklali elde eden cenab-ı Hoca Niyaz Hacı hazretleri, hayatı boyunca "Doğu Türkistan Cumhuriyeti"nin sonsuza dek ve daimi Cumhuriyet Reisi olması tüm hal ve askerler adına katıyetle kabul edilir.

c) Devletin tüm işlerini idare kılmak için Reis-i Cumhur hazretleri, Sadrazam'ı başvekil tayin ederek nâzırlar heyetinin onayına sunar.

Not: Millet Meclisi toplandığında Başbakan ve Bakanları, Reis-i Cumhur tarafından Millet Meclisi'nin onayına sunar.

d) Reis-i Cumhur, Bakanlar heyetinin taahhünamelerini onaylar, eğer taahhünameler onaylamadığında, o taahhünameyi gözden geçirmeleri için yeniden Bakanlar Kuruluna gönderir.

e) Reis-i Cumhur, Başbakan ve Bakanlar arasında anlaşmazlık vuku olursa, Başbakan istifa eder. Reis-i Cumhur yeni Başbakan tayin eder ve Bakanlar kurulunu teşkil eder.

f) Reis-i Cumhur, Dışışleri Bakanının huzurunda “Doğu Türkistan”na tayin edilen dış ülkelerin elçi, vekil ve heyetlerini resmî kabul vaktinde, huzuruna kabul eder.

g) Reis-i Cumhur, tüm askerlerin başkomutanı olduğu için, başbakan ve savunma bakanlığının vasıtasıyla Doğu Türkistan ordusunu idare eder.

h) Doğu Türkistan İslam Hükümeti, maslahat ve meşveret esasına göre kurulduğu için, Reis-i Cumhur hazretleri başbakan ve bakanlar kurulunun üzerinde uzlaştığı kararlarda çoğunluğun doğru görüşünü teyit eder ve onaylar.

7. Madde: Başvekil'in (Başbakan'ın) Görevleri Başbakan, tüm bakanların başkanıdır.

Ondan dolayı her bir bakanın işleriyle ilgilenmek onun hakkıdır. Bir bakıma Başbakan “bakanlar kurulunun başkanı”dır.

Başbakan, her haftada bir gün olağan durumlarda, hem de çok önemli zamanlarda bakanları toplantıya çağırır.

Bu toplantıya “Heyet-i Nazzar” ya da "Bakanlar Kurulu" denir.

Hükümet, genellikle işlerinin tamamını bu toplantılarda istişare eder ve anlaşma sağlamaya çalışır. Bu anlaşmaya “Bakanlar Kurulu Anlaşması" diye ad verilir. Bu anlaşmalar millî meclisin (parlamento) onayına sunulur. Çoğunluğun onayını aldıktan sonra, bakanlar kurulu uzlaşmaları, kanun olur.

Millî meclis olmadığı durumlarda, anlaşmalar padişaha sunulur.

Padişah ya da Hükümdar, bakanlar kurulunun anlaşmalarını muvafık görürse bunun adı yine kanun olur. Başbakan ve Bakanlar kurulunun anlaşmalarına “nizamname” denir.

Mülkî, İdarî Bölüm

8. Madde: Diniye-i Adliye Bakanlığının Vazifeleri

Devlet, İslam Şeriatının en âli esasları üzerine kurulduğundan dolayı, “Diniye-i Adliye” tesis eder.

Adliye Bakanı, Şeyhu'l-İslam makamında olur.

Adliyenin yanında dini bölüm olup, bu bölüme “Babu'l-Fetâvâ” adı verilir, bu makamda müftü oturur.

Adliye Bakanlığı, gelişmiş devletlerde mahkemeler ile hükümet arasında bir bağıdır. Çünkü gelişmiş ülkelerde hakimler görevden alınmazlar. Savcının (yani Şeyhu'l-İslam Bakanı) hem de Yüksek mahkemenin (Kadîl-Kudât/Baş Kadı) makul görüşü ile mahkemelerin başkanları tayin edilir. Şer-i mahkemelerin hakimlerini ve Kadıları Adliye bakanlığı kendisi tayin eder. Adliye bakanlığının kendi müfettişleri vasıtasıyla işlerin adalet ekseninde kalmasını temin etmesi gerekir.

Adliye bakanlığı, devlet kanunlarını, şeriat hükümlerine tatbik edilmesi için gözetmekle yükümlüdür. Sağlıklı ve modern şartlara sahip olan mahpusların ahlaklarını düzeltmek için zemin hazırlayan hapisaneleri tesis etmek, Adliye bakanlığının görevidir.

9. Madde: Savunma Bakanlığının Vazifeleri

Savunma Bakanlığının birinci vazifesi, yurdu dış düşmanlardan müdafaa etmeye yarayan orduyu teşkil etmektir.

Bundan dolayı ilk olarak askerî okul tesis eder. Bu okul, askerî okulda eğitim alan ve dış ülkelere getirilen uzman kişilerle açılır. Ordu için gerekli olan askerî malzemeler fabrikası kurar. Yabancı devletlerin askerî hazırlıklarını ve niyetlerini anlamak için askerî mülhaklar tayin eder.

Doğu Türkistan için şimdiki en önemli vazife, dışarıdan askerleri ıslah edecek bir heyet getirmektir. Getirilecek olan bu ıslah edici heyet, piyade, süvari, topçu, ağır tipteki makineli pilot, tank taburu, makine öğretmenleri gibi uzmanlardan ibarettir.

Bunlardan başka özellikle kimyevi ve saire caydırıcı ve müdafaa uzmanları ve silahları getirmektir, üretmektir.

10. Madde: Hariciye Nazırının (Dışişleri Bakanının) Vazifeleri

Dışişleri Bakanlığı, yabancı devletlere vekiller (elçi) tayin eder. Bu vekillere yabancı devletlerin büyüklüğü ya da siyasi önemine göre “Büyükelçi” veya “Ortaelçi” diye ad verilir. Elçilerden başka, başkentlerin dışındaki önemli şehirlere konsoloslar tayin edilir. Her bir yabancı devletteki konsoloslar, o devletteki elçilerden talimat alırlar. Elçiler ise, Dışişleri Bakanlığında her zaman emir talimat alır. Konsoloslukların en önemli vazifesi, dışarıdaki vatandaşlarımızın haklarını korumak ve yol hatlarını (pasaport) düzenlemektir. Dışişleri Bakanlığının önemli vazifelerinden bir diğeri, yabancı devletler ile alakalı siyasi, alım-satım ve ticaret anlaşmaları hazırlamak ve buna benzer konular üzerinde yabancı devletler ile müzakereler yürütmektir.

Dış ülkelerde vatandaşlarımızın hukukuna yönelik saldırı ve mağduriyet söz konusu olduğunda, hemen saldırı yapan tarafın hükümetine itiraz etmek ve diğer işler, bakanlıkça yürütülür.

Dışişleri Bakanlığının devlet içindeki işlerde hiç işi yoktur. Sadece Afganistan’da pasaport işleri ile meşgul olur. Başka devletlerde ise genellikle, ülke dışına seyahat eden vatandaşların yol hatları Yasavul (polis) daireleri tarafından tanzim edilir ve şehir valisi tarafından onaylanır.

11. Madde: Dâhiliye Nâzırının (İçişleri Bakanının) Vazifeleri

Özellikle yeni kurulan devletlerin en önemli bakanlıklarından biri, İçişleri Bakanlığıdır.

Yapacağı en önemli işlerin başında vilayetlere valiler tayin etmektir.

Vilayetlerde valiler, bütün memurların başıdır. Onlar vilayetlerde Başbakan makamındadır.

Bütün memleket toprağımla güvenlik ve asayişini temin ederler. Onun için tüm yurttaki her şeyden önce polis kuvvetleri, karakol teşkil etmeye mükelleftirler.

Yasavulların (Polisler) ve Sakçıların (Jandarma) vazifeleri aynıdır. Yalnız Yasavullar şehirlerde, Sakçılar (Jandarma) nahiyeye ve köylerde iş yürütürler. Polis ve Jandarma direk valilerin emri altında bulunurlar, onlar hükümetin emirlerini icra eden

ve yürüten güçlerdir. Mesela, bir suç işleyeni yakalamak, yani suçluyu yakalamak ya da bir mahkemenin tebliğini ulaştırmak veya bildirmek, huduttan içeriye giren yerli ve yabancı yolcuların vesikalarını araştırmak ve memleket içindeki şüpheli kişilerin hareketlerini gözetmek de onların vazifelerindedir.

Polis ve Jandarma olmayan yerlerde bu işleri askerler üstlenir.

İçişleri bakanlığı postane kurar ve idareler teşkil eder. Postaların memlekette gönderme ve dağıtma vasıtalarını düzenler.

Valilikler, hudutları düzenleme ve hudut belirleme işlerine yönelik projeler düzenler, düzenlediği projeleri bakanlar kuruluna sunarlar.

Memlekete yeniden yol açmak ya da kapatmak içişlerinin vazifelerindedir.

İçişlerinin önemli vazifelerinden biri, “Can Royihat (kimlik)’tır”. Her bir yurttaşın eline birer nüfus tezkeresi vermeden, bir hükümete hükümet denilmez, hem de münasip de olmaz. Emlak mülklerine topraklarının hudutlarını çizerek mülkiyet hüccetleri (Tapu) vermek, içişlerinin önemli vazifelerindedir.

12. Madde: Evkaf Nazirinin (Bakanlığının) Yapacağı İşleri

Bu bakanlığın yapacağı iş, İslâmî Kurullarla vakfedilen mülkleri yerine sarf ettirmek, vakfedilenin yok olmasından korumak ve vakıf gelirlerinin okulların yenilenmesine ve eğitim işlerinin daha da gelişmesine tahsis etmektir.

Her şeyden önce, Türkiye ve Mısır’ın Evkaf teşkilatlarına ait kanun ve nizamlar araştırılmalı ve bu tertip, nizamnamelere bakarak devrin şartlarına uygun düzenlenen kaideler teşkil etmelidir. Buna göre evkaf işlerini yürütmeye ve Evkaf Bakanlığına özel Nizamname düzenlenmelidir.

Medeni, içtimai Bölüm

13. Madde: Maliye Bakanlığının Vazifeleri

Maliye Bakanlığının birinci vazifesi, hükümetin gelirlerini temin etmek ve maaşları vermektir.

Hükümetin gelirleri iki çeşittir. Birincisi vasıtasız gelir, İkincisi vasıtalı gelirdir.

Vasıtasız gelirler: Zekât, Öşür ve saire.

Vasıtalı gelirler: dış ülkelerden giren mallardan alınır. Bu gelirlerin gümrük yoluyla olması için, gümrük gelirleri adı verilir.

Hükümetin ihtiyacına ve yabancı devletler ile olan anlaşmaya göre çoğalır veya azalır. İhtiyaca göre Maliye Bakanı, millete teklif edilecek vergi planı hazırlar. Planları kanun hükmüne getirmek için çareler üretir. İhtiyaçlara göre vergi affı, değişiklik gibi işleri Bakanlar Kurulunun maslahatıyla yapar.

Yeniden para basma işlerine yönelik işler, Maliye Bakanı'nın vazifeleridir. Maliye Bakanlığının her sene yılbaşında hazırladığı gelir-gider hesapnamesine “bütçe” adı verilir, yani “mizaniye” diye de adlanır. Mizaniyesi olmayan yani gelir-giderlerinin hesabı olmayan hükümet yoktur.

14. Madde: Ticaret ve Ziraat Bakanlığının Vazifeleri

Bu bakanlık, pamukçuluk, ipekçilik, halıcılık, yün, deri, el sanatları ve her türlü dokumacılık, madenler, memleketin hayvanları, hayvancılık ve buna benzer memlekete zenginlik getiren çeşitli iktisat işlerini düzenler ve kurar. Diğer görevleri de ipek böceğinin ıslahı, pamuk çekirdeğinin ıslahı, pirinç, çiftçilik gibi işleri, yeni zamandaki alet ve mekanik aletlerle yenilemek, bunun için Doğu Türkistan'ın her türlü ziraat ve ticaret işlerine dışarıdan uzmanlar getirmektir.

15. Madde: Maarif Bakanlığının Vazifeleri

Doğu Türkistan'daki Maarif Bakanlığının birinci yapacağı iş, ilkokullar açmaktır. Açılacak düzenli ilkokullarda, şimdilik okuma ve yazmayı bilen, matematik, geometri, özellikle dinî ve itikadî dersler öğretebilen, mâliyeden ve vatanperverlikten, tarih ve ahlak gibi basit dersleri öğretebilecek düzeyde hocaların olması bile yeterlidir. Okullarda dinî ilimler, itikat ve fıkıh ilmi yanı sıra, diğer yararlı ilimlerin tedris ve talimini temin ve teftiş kılmak, duruma göre öğretmenlerin biri veya birkaçıyla “tertîp” adı altında onları yetiştirecek “ıslah okulları” kurmak, ona uygun öğretici ve öğretmen belirlemek, yetenekli öğrenciler temin etmektir. Maarif Bakanlığı, memleketin her vilayet, nahiye ve köylerine ilkokul açmak, ilkokul tahsilini tamamlayanlar yetiştirdikten sonra ortaokul açmak, ortaokul tahsilini tamamlayanlar yetiştikten sonra âli (lise) ve yüksek okul (üniversite) açmak, yetişen öğrencilerden liyakatlıları malumatlarını geliştirmek için dış ülkelere göndermek yetkisine sahiptir.

Bu bakanlığın işlerinden biri de yukarıda yazılan bütün işleri düzenlemek ve yürütmek için Doğu Türkistan'a dış ülkelerden ilmî heyet getirmektir. Maarif Bakanlığı'nın şimdiki en önemli işlerinden biri, noktalı vilayetlere matbaalar kurarak, kolay ve faydalı ders kitapları neşretmek ve millî matbaayı diriltmektir. Yerli ve mahalli matbaalar mevcut ise de dış ülkelerden gerekli kitaplar getirmek umumi kütüphaneler, kıraathaneler kurmak, Maarif Bakanlığının işidir.

16. Madde: Sıhhiye (Sağlık) Bakanlığının Vazifeleri

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele teşkilatı kurmak, hastaneler kurmak, fakirler için doğum evleri açmak, su, gıda, çay ve umumi yerleri teftiş etmek, gözetmek ve temiz olmasını sağlamak gibi tüm bu işler Sağlık Bakanlığının vazifeleridir.

Öncelik olarak memlekete dışarıdan 12 nefer doktor getirmek, mecnunhaneler (akıl hastalıktan hastanesi), yetimhaneler, kuduz köpek hastalıklarının tedavi edecek hastane açmak, tiryakiler için mahsus tedavi evleri teşkil etmek bu bakanlıkça yürütülecektir.

Ayrıca eczaneler için ilaç fabrikası kurmak, hariçten ilaç getirmek ya da eczacılara dış hekimlik hizmetlerinde yardım etmek bu bakanlığın vazifelerindedir.

17. Madde: Vilayetlerin Kurulması

Doğu Türkistan dâhilinde var olan vilayetlerdeki mülki ve medeni idare işlerini yürütmek için içişleri bakanlığı tarafından salâhiyetli valiler tayin edilir. Vilayetlerin güvenliğini muhafaza etmeye yönelik -duruma göre- valilerin koruması olabilir.

18. Madde: Her vilayet, valilerinin riyaseti altında merkez usulünde olduğu gibi, Dini, İçişleri ve Maliye şubeleri teşkil edilerek, umumi kaideye uygun idare eder.

19. Madde: Vilayet dâhilinde dini hüküm işlerini Şer-i Şerife uygun idare etmek için Şerî Mahkeme kurularak, onun gözetiminde Maarif, Adliye ve Evkaf şubeleri ihdas olunur.

20. Madde: Her vilayette devlet hazinesi, dâhili ve haricî ticaret, devletin hususi iktisadî işlerini, Hükümetin zekât, öşür ve iane işleri ve buna benzer gelir-gider işlerini idare etmek için Maliye ticaret şubeleri teşkil edilir.

21. Madde: Yabancı devletlerin elçilik ve vekâlethaneleri olan şehirlerde, vilayetlerde Dışişleri Bakanlığı tarafından mahsus vekil tayin edilir. Bu vekil haricî ilişkilerle ilgilenir.

22. Madde: Savunma Bakanı tarafından tayin edilen askeri memurlara ve askeri birliklere mahallî valiler tarafından maddî ve manevî yardım edilir.

23. Madde: Nahiyelerin Kurulması.

Her Nahiye'ye hâkim (Kaymakam) tayin edilir. Hakimler vilayet tarafından tayin olunup, merkezden yani İçişleri Bakanlığından onaylanır.

24. Madde: Güvenliği muhafaza etmek için hâkimlerin korumaları, jandarma ve polisleri bulunur. Dini ve mülki hükümler için Şer-i Şerife uygun iş yapabilecek Şerî Mahkeme idaresi kurulur. Şerî Mahkemede “Kadı-i İslam (Müslüman hâkim)” bulunur. Nahiye Kadıları vilayet tarafından tayin ve Adliye Bakanı tarafından onaylanır.

25. Madde: Dini okullar ve medrese tesis etmek, Maarif ve Evkaf işlerini idare etmek için vilayet tarafından her bir nahiyeye mahsus memur tayin edilir. Vilayet emrine uygun mahallî Hâkim ile anlaşarak nahiyelerde işlerler.

26. Madde: Ziraat hem de su işlerini idare etmek için nahiyede “Mirâb” bulunur. Maden işlerini çalıştırmak için “Memur” bulunur. Mirâb ve Memur, vali tarafından tayin edilir. Mirâb, İçişleri tarafından, Memur ise. Ticaret ve Ziraat Bakanlığı tarafından onaylanır.

27. Madde: Vilayet şehirleri, nahiye esasına göre mahsus şehir hâkimi tarafından idare edilir.

28. Madde: Madde: Köy Kuruluşu

Her bir köyün etrafındaki çiftçi ağalarını, ziraat ve su işlerini, okul, medrese ve başka dini ve mülki işleri icra etmek için, nahiye hakiminin tayini vilayetin onayıyla “Köy Eminleri” tayin edilir. Emin’ler, hakimlerin emri ile elindeki yönetmelikle iş görür.

29. Madde: Kasabalardaki halkın güvenliğini temin etmek ve onların şikâyet ve taleplerini yüksek mercilere ulaştırmak, hem de hükümet tarafından gelen emirleri icra etmek, öşür ve vakıf malları tescil ederek. tayin edilen depolara teslim etmek, dinî mescit, medrese ve okulları düzene sokmak ve denetlemek ve buna benzer işleri icra

etme işleri için kasaba başkam tayin edilir. Başkan, Köy Emin'i ermince kasaba ve mahalle kişileri tarafından aday gösterilerek nahiye hâkimi tarafından onaylanır.

30. Madde: Bakanlar Kurulu Üstündeki Memurun Vazifeleri

Bu büyük Memur, hükümetin kulak ve gözüdür.

Hükümetin tüm dairelerdeki işlerin kanuna uygun icra olup olmadığını gözetir. Bundan dolayı onlar Hükümetin tüm idarelerine girerek teftiş eden vekil bulundurur. Vekil denetleme yetkisine sahiptir. Vilayet ve nahiyelerdeki hükümet dairelerini her zaman denetleyen seyyare müfettiş bulunur.

Müfettişler, aldığı vesikalı malumatları yüksek Memur idaresine teslim eder. Hükümet idarelerindeki hizmetçilerin yaptığı işlerinde ihmal ya da hıyanet bulurlarsa, Yüksek Memur tarafından Adliye Bakanlığına teshin ederler.

پراختلاری یاسول [پولیس] دآرملری نظام ، وشم ، والیس طرفدن تصدق قلیور .

§ - 11

داخله نظاری نیک وظیفه لری

خصوصا بانک نورولان دولترده اینکمه عیظارت داخله نظار تدبیر .
فله دورغان اشراکات اینک رنجیسی و لایانده والیر تین نشن .
ولایترده والیر نوتون مأمور لری نیک باشدور ، سکویا ولایترده
باش وکیل نیک ، قساصنه دور لری .
شون بورنده شلیق آساشلیق نیک - اسلاشیق نامین فلور لری ، پولیس
اوچون شون بر نده هراشدن ایملاری یاسول قوی ، برسانجیلر قوی نیک
وجودنه سکاتوروشنه مستفقور لری .
یاسول [پولیس] نیک سامین [زادارمه] لری نیک وظیفه لری برور
یاغوز یاسولر شهرده سانجیلر باجی ، سکاتورده ایش بورغوزور لری .
یاسول و سانجیلر بورغوزور قوی والیر نیک بیروق آستنده بولور لری .
حکومت نیک یارقنلری امر الله دورغان بورغوزوش سکاتورده دور لری .
چنانچه بر گناه اینک توش چنی جانچیسی توشلاش یاسکته برکنه نیک
توخاملری اونگوزوش باه آنگلاندوروش ، چیکردن ایچکارغه گیرمدور

§ - 10

خارجیه نظاری نیک وظیفه لری

خارجیه نظاری ، اجبی دولترده وکیلر تین فلور ، اوشیو وکیلرغه
اجبی دولتر نیک چوکنگنه باه سیاسیه بیته قاب بیوک ایلیش باه
اوترا ایلیش دور . م فو یور ، ایچیلر طرفدن بوتک یا نیکلریک خارجه ده
ایچم شهر لری ، کرسولوس لری تین فلور هر اجبی دولترده بیروسولر
اول برده فی ایچین نظاریت آولر ، ایچیلر اینه خارجه نظارندن اصم و
تلیبات آلیت بر دور ، برسولوسلریک اینک بیوک وظیفه سی خارجه
ولغان تیه امر نیک حرقی نیک سالانده و یول خط لری تنظیم قلمقدور
خارجیه نظاری نیک برسه برسه م وظیفه سی ، اجبی دولتر برن باعلادور . نان
سیاس ، باه سودا ، تجارت ماهدولریک تیار لاندوروش و شونیک صکی
مسکولر اوستده اصین دولتر ایه خارزه لری قلمقدور .
خارجیه ، تیه امر نیک متوقفه تکلیب دخل و تیرش بولنه درحال
تجاوز فلان طرف نیک حکمیتیه ناراشلیق تیار قلمق و باشلور .
خارجیه نظاری نیک حکمت داخله ده فی ایشلرده هیچ ایلیش بوندور .
یاغوز اعانتانده پاسپورت یول خط ایشلری بران مو مشول بولور .
باشنه ممکنلرده ، بیسکندن خارجیه سیاحت قلمق یور تاشلاری نیک

بوق بولوب کتیل ، وفقدار امدلر نیک ، مقرر لری نیک اصلاح لری ، مقرر
نیک حمایه سیقه تحویب قلمقدور .
نیک اوچون هراشدن ایملاری ، تورک نیک و مصر نیک اوقاق تشکیل
تفرغه عالی ترتیب و نظار لری نیک ترتیب اول ترتیب امدلرغه قاب محیط
نیک شراطلرغه موافق بورغان قاعده لری نیک تشکیل قلمقدور ، سیاه علییه
اوقاق ایشلری بورغوزوشه اوقاق نظاریتیه شیرص نظامانه قلمق .

§ - 12

مدنی اجتماعی بولوب

مالیه نظاری نیک وظیفه لری
مالیه نظاری نیک اینک رنجی وظیفه سی حکومت نیک درامد لری
تایش و برامد لری بریشدور .
حکومت نیک درامد لری ایسکی خیلدور ، بری فی واسطه درامد
ایکجسی واسطه درامد لری ، زککات عشر و غیریلر .
واسطه درامد لری خارجن ملکته گیرمدورغان مال لری مقابله دن
آلور ، بودرامد ، کورولق اوقاق بولوش اوچون کورولق درامد لری دیلور
حکومت اجتماعیه قاراب ، واجبی دولتر لری بران ماهد باسکته

فلان بری باه اجبی بولجیلر نیک و شق لری نیک تکریش و حکمت ایچنده فی سیبه
لق کتیلر نیک حرکت لری قاراب ساراب توروش وظیفه لری نیک حاسنه دور .
یاسول و سانجیلر لیسان برلرده بایشلری نتیجه سکاتورغه
باشلور بولور بولور تور دور داخله نظاری - بوسته ادملری تشکیل فلور .
بوسته لری حکمت نیک بولور نیک و باشیو شلیق آساشلیق واسطه لری نیک تور دور .
ولایت چکه نیک توروشه چکه مالدنه حاکم لری لاندور لری تور دور
، تورغان لاندولری نظار هر قیله سالادور .
حکمت نیک بولور نیک یانگین آچون باه تورامق داخله نظاری نیک
وظیفه لری تدور .

§ - 13

اوقاق نظاری نیک قلمده دورغان ایشلری

اوقاق اسلامیه موقوف لری نه صرف ایشلورمانی و موقوف لری
داخله نظاری نیک مهم وظیفه لری برسی جان رویخنده هر
یورتان نیک بولوب بر توش لری قلمق برامد توروب بر حاکم قلمقه
حکومت ای بریشلور ، مناسب م بولماس امدلر نیکلر زمنلر نیک
چیکر لری تیار نیک حکمت چنلری بریش داخله نظاری نیک مهم
وظیفه لری چله سندن دور .

§ - 15

معارف نظاری نیک وظیفه لری

شرقی ترکستان اوچون معارف نظاری نیک اینک رنجی قدر درغان ایش
اندانی مکتب لری آچمشور . آجیلادورغان ترتیب اندانی مکتب لری
خارجیه ، اوداش زوش بلور اوزور ، حصار هندیه ، حصار ساریسی
اعتدالی درسا و کرمان دورغان ، معومات ملیه و وظیفه لری نیک تاریخ
اخلاق کی - سط در لری تعلیم فلورغان درجه ده بولنه سکاتورده بولور
مقرر لری ، علوم دینی اعتقاد و فقه بران برابر باشه مقننات عدولر نیک
تدریس و تعلیم الله و شی بانین و قلیش قلیش احواله قاراب مدرسلر
فی بری باه کورامی ترتیب باساری اوقاق دورغان اصلاح سیرمدلری
توروش ، اولک لائی مدرس و علم نیکلار اندامدالی تعلیم لری نامین
قلیش دور . معارف نظاری نیک نیک هولات هر نیک و کتیلرغه
اندانی مکتب لری توروش ، اندانی تحصیلی شولرغان مایلر شوشدور نان
دن کین ، اوزره عالی مکتب آچیلر ، اوزره تحصیلی شوشدور مایلر عالی
مکتب آچیلر ، شوشدن مایلر دن ایملر نیک معومات لری کتیلر شوشدور
خارجیه بیاریشدور .
بوقارده بارغان بولور ایشلری توروب بورغوزوشه شرقی ترکستان

کاردار ، اجتماعه قاراب مالیه باطی ، ملکه تکلیف ایشلری بر سکار
لاندولری تیار لاندور ، لاندولری تون بولسه کورغوزوش اوچون چاره
قراردور اجتماعه قاراب اولدورمان کوروشوش ، اولک لائی کئی
ایشلری نظار هیئت نیک مصلحت بران قیلادور .
باشلور یول هیئت ایشلرغه قاراشلیق ماملار مالیه نظاری نیک
وظیفه لری تدور . مالیه نظاری نیک هر لری باشده حاضر لاندورامد برامد
حسامانه سعه ووجه ، زبانه بران - بی معارضه ، نامقدور . معارضه
سی بولغان جن درامد برامد لری حسابی بولیدورغان حکومت پوهندور

§ - 14

کشورت و زراعت دانایاری نیک وظیفه لری

باشنه زراعتی نیک ، نیک چلیق ، کالاجلیق ، بون ، تیری ، ایچا کتیلر ،
هر بولور نوموچلیق ، کالیر ، ملک نیک حیوانی چاروا ، باشنه شولر
نه اوخشاش ملکته باق کتیلر و بی مختلف اقتصاد لری توروس بودور
چنانچه ایچا ، یله سی نیک اسلاشیق ، باشنه اورو فی نیک اسلاشیق ،
کروبیج ، دهقانچیلیق لری کئی ایشلری ، بانکر ماهد فی آلات آسای مانیته
لری نیک اسلاشدورمانی بولوب اوچون " شرقی ترکستان " نیک هر بولور
زراعت و تجارت ایشلرغه خارجه مخصص سکاتورده مقرر .

ولایتلر دیمک قورولوشی

شرقی ترکستان داخلمده بولغان ولایتلرده مملکتی و مدنی ادا ایشلری بوردی اویون داخلمده نظاری طرفدن ساحاتلیق و ایلیز تین ولایتک آتایشی سالاقلقه شرطلر ایشلمه سالاقلقه محاطلر بولور .

هر ولایت و ایلیزلیک ریاستی آستنده مرکز اوسولیدیه دینه داخلمه مالیه شیمه لری تشکیل قلمب حموی قاضیده موافق اداره قلمداور .

ولایت داخلمده دینی حکم ایشلری شرع شرطیه موافق اداره قلمب اویون محکمده شرعیه قورولوب ائنگ نظار شیده مئاری عدلیه ، اوقوف شماری بولور .

هر ولایتده دولت خزینسی داخلی و خارجی تجارت ، دولت بیک

اویون خارجدن برهنت طلبیه ایتلمه قلمور . معارف نظاری دیک ، ساحر دهی ائنگ سیم و طبعی حقیق برسی سیم ولایتلر ده معلمه لری قورولوب سهل و منعمدن برسی کتابلری شرفیاب ملی مطبوعاتی ترکزوشدور برلی محل مطبوعات موجود بولموشه خارجدن لازم کتابلر قلمور قلموی کتایملار ، فراتت تاملر ، قوروش معارف ایشیدور .

صحه نظاری دیمک و طمعه لری

بومردن حسنه لری برن کوروش تشکیل قورولوب حسنه نامهل قورولوب قلمور اویون . بوموش نامهل ، قوروش ، سو غدا ، جای ، و حموی برلی بیک تکمیل بئش ، قاراب توروش ، پاک نوتیاق ، بونون بایشلر ، صحنه نظاری بیک و طمعه لری بولور . بیک اویون ایشلر اولمکده خارجدن ۱۲ نفر ده قورولوب کیتلر بوش ، مختار نامهل ، بئتم نامهل ، [عاجور ایشلر] خداتاق قه ماله نامهل قوروش ، [چرکیش] آتیار کتلی اویون مخصوص خانه لری تشکیل ایشلر قوروشدور .

دارو اجزالی اویون نارسامهل قوروشمده ، خارجدن اجزا اکتور قلمی باکجه ایلمه لری و - نیش طلبیلر قه یاردم قلمور .

دینی مملکت حکم لری اویون شرع شرطیه موافق ایشلر قلمور بولغان محکمده شرعیه اداره سیم بولوب ، محکمده شرعیه قورولوب قلمور اسلام قورولور . نامیه قلمور ولایت تین ، و عدلیه نظاری طمر لندن تصدیق بولادور .

دینی مدرسه و مکتبلر بیک قوروش ، معارف و اوقوف ایشلر بیک اداره بلیش اویون ، ولایت طرفدن هر راحیه قه مخصوص مأمور تین بولور ، ولایت فرمانیه موافق محل ساک برن سکیشیب نامیه ایشلر .

زراعت ، هم سو ، ایشلری اداره قلمب اویون نامیه میر آب بولور ، معدن ایشلری ایشلر اویون مأمور بولور ، میر آب ایله مأمور ، والی طرفدن تین بولور ، میر آب داخلمه طرفدن ، مأمور ، تجارت و زراعت نظار لندن تصدیق بولادور .

ولایت شهر لری نامیه آسانده مخصوص شهر ساک لری طرفدن اداره قلمور .

مینت قورولوشی

هر برکت بیک اطرافده کی دهقان خواجه قلمور زراعت و ، سو

خصوصی اقتصادی ایشلری ، حکومت بیک رکات عشر و امانه ایشلری و شوکا اوخشاش کریم چیم ایشلری اداره قلمب اویون مالیه تجارت نامیه سیم تشکیل بولادور .

چیت دولت لری بیک ایلمی خانه و کات نامیه بولغان شهر لری ده ولایت ده مئاریه نظاری طرفدن مخصوص اکیل قورولور . شو بو وکیل خارجی مئاملر برن مشغول بولادور .

حریه نظاری طرفدن تین بولغان حری مأمور لری ده عدسکری طرفداره محلی والی طرفدن مادی و معنوی یاردم بولور .

شاحمه لری قورولوشی

نامیه که حاکم تین بولور ، ماستکلر ولایت طرفدن تین بولوب سر کون بئین داخلمه نظار لندن تصدیق بولادور .

تجلیقی سالاقل اویون ، محاطلری ، زامانده ساقیلری بولور

تولمیشی قورولوب ایشلر بولادور . بیک اویون حکومت هم اداره لری قلمور کتلیش طومور ، کان بولور ، وکیل بیکلر ش حقوقیه مانک بولور . ولایت و ایلمه لری ده کی حکومت اداره لری بیکلر ش بولور . بولادور قان سیر ، مفتلی بولور . مفتلر لری عالمان معلمات و بقیه لری عالی مأمور اداره سیم ایشلر بولور . حکومت اداره لری ده کی خدمتچیلری بیک بولور . عالمان ایشلر ده مساعله باک طرات ایلمن بولسه عالی مأمور طرفدن ، عدلیه نظاری ایشلر بولور .

ایشلری ، مدرسه مکتب ، و باشقه دینی مملکتی ایشلری بولور قوروش اویون ، نامیه ساک لری تین ولایت باک تصدیق برن سکیت امین لری توتخانیلور . امین لری ، حاکم لری برن ایله هم قورولورده کی نظام نامه ایله ایش بولور .

قلمور طرفده کی حاکم تین سالاقل و اولر بیک عرض دایر لری طومور لری قوروش دایره لری بیکوروش هم حکومت طرفدن بولغان فرمان لری اجرایش ، عشر ، و نظاری روحطیب بیک تین لامان آتار لری هم بایشوروش دینی مسجد مدرسه مکتبلری بولور که قورولوب نظارت قلمیش و شو بیکه اوخشاش ایشلری اجرایش اویون ، مشلق باشلی بولور باشلقر کیت امین فرمانیه مشلق و محله کتیلری طرفدن قورولور . نامیه ماستکلر طرفدن تصدیق بولور .

شاطلر بیک مملکتی دیک اوستمده کی مامور دیمک و طمعه لری . بولور ، بولور مأمور حکومت بیک قورولوب هم حکوم بولور . حکومت بیک بون دایره لری ده کی ایشلری قانومه موافق بولور

Ek 3: “11 Maddelik Anlaşma”nın Uygurca Metni

11 ماددىلىق بېتىم

1-ماددا: ھۆكۈمەت شىنجاڭ خەلقىگە ئۇلارنىڭ ئىشەنگەن يەرلىك خەلقىدىن مەمۇرىيەت خادىملىرى سايلاش ھوقۇقى بېرىدۇ. بۇ ھوقۇقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكى تەرتىپلەر بەلگىلىنىدۇ:

ۋەقە ھەل بولغاندىن كېيىن ئۈچ ئاي ئىچىدە ھەر بىر ناھىيەدىكى خەلقلەر ناھىيىلىك كېڭەش ئىزالىرىنى سايلاپ، ناھىيەلىك كېڭەش ھەيئەتلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. ناھىيەلىك كېڭەش ھەيئەتلىرى ھاكىم (ناھىيە باشلىقى) ۋە مۇئاۋىن ھاكىملەرنى سايللايدۇ. ناھىيەلىك ئىدارىلارنىڭ بۆلۈم باشلىقلىرىدىن يۇقىرى خىزمەتچىلىرى ھاكىملار تەرەپتىن تەيىنلىنىدۇ؛

سايلام ئۆتكۈزۈپ بولغانغا قەدەر ۋەقە رايونى بولغان ۋىلايەت (ئۈچ ۋىلايەت) ۋە ناھىيەلەردىكى بار بولغان مەمۇرى ئورۇنلار شۇ پېتىچە ساقلىنىدۇ. ھەر بىر ۋىلايەتنىڭ ۋالىلىرى، مۇئاۋىن ۋالىلىرىمۇ يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئىشەنگەن كىشىلىرىدىن كۆرسىتىلىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپتىن تەستىقلىنىدۇ.

ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ۋەزىپىلەرگە لايىق خىزمەتچىلەر ۋالىلار تەرىپىدىن تەيىنلىنىدۇ.

ناھىيىلىك كېڭەش ھەيئەتلىرى قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇلار قانۇنغا ئاساسەن ئۆلكىلىك كېڭەش ھەيئەتلىرى سايللايدۇ. ئۆلكىلىك كېڭەش ھەيئەتى خەلقنىڭ ئارزۇلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خىزمىتىنى تەكشۈرىدۇ ۋە ياردەملىشىدۇ؛

ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىنىپ ئومۇمىي-دائىمىي سايلام ئۆتكۈزۈلگەنگە قەدەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى قۇرۇپ چىقىش چارىلىرى 9-ماددا بويىچە بەلگىلىنىدۇ.

2-ماددا: ھۆكۈمەت دىنىي كەمسىتىشلەرگە يول قويماي خەلققە دىنگە ئىشىنىش ئەركىنلىكى بېرىدۇ.

3-ماددا: دۆلەت ئىدارىلەرنىڭ ۋە سوت ئورگانلىرىنىڭ تۈرلۈك ھۆججەتلىرىنى دۆلەت تىلى ۋە مۇسۇلمان تىللىرىدا يۈرگۈزىدۇ. خەلقنىڭ ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىگە يېزىلىدىغان ئەرز-ئىلتىماسلىرى ئۆز تىللىرىدا يېزىلىدۇ.

4-ماددا: باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇش ھەر مىللەتنىڭ ئۆز تىلىدا بولىدۇ. لېكىن ئوتتۇرا مەكتەپلەردە دۆلەت تىلى مەجبۇرى دەرس بولۇپ كىرىدۇ. ئالىي مەكتەپلەردە دەرىسلەر ئېھتىياجىغا قاراپ دۆلەت تىلى ياكى مۇسۇلمان تىللىرىدا يۈرگۈزىلىدۇ.

5-ماددا: ھۆكۈمەت مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي سەنئەتنىڭ ئەركىن تەرەققىي قىلىشىغا يول قويدۇ.

6-ماددا: ھۆكۈمەت خەلقلەرگە مەتبۇئات، مەجلىسكە ئۇيۇشۇش ۋە سۆز ئەركىنلىكى بېرىدۇ.

7-ماددا: ھۆكۈمەت ھەقىقىي ئىشلەپچىقىرىش ئوبىيكتلىرىنى خەلقنىڭ قۇۋىتىگە قاراپ بەلگىلەيدۇ. خەلقلەر ھۆكۈمەتكە ئىقتىسادىي ياردەم قىلىشنىڭ لازىملىقىنى چۈشەنگەن ئۈچۈن بۇ ياردەمنى بېرىشنى لازىم دەپ ھېساپلايدۇ. لېكىن ياردەمنىڭ مىقدارى خەلق تۇرمۇشىغا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۈكسىلىشىگە دەخلى يەتكۈزۈشكە دەرىجىدە بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ.

8-ماددا: ھۆكۈمەت سودا-تىجارەتچىلەرگە ئىچكى ۋە تاشقى سودا ھۆرلىكىنى بېرىدۇ. لېكىن بۇ سودا مەركىزىي ھۆكۈمەت خارىجى دۆلەتلەر بىلەن تۈزۈلگەن تاشقى سودا قانۇنلىرىغا رىئايەت قىلىشىنى شەرت قىلىدۇ.

9-ماددا: شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەركىۋى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن 25 كىشى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ ھۆكۈمەت ئىزاسى ئىچىدىن 10 كىشىنى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەيىنلەيدۇ. قالغان 15 ھۆكۈمەت ئىزاسى ھەر بىر ۋىلايەت خەلق ۋەكىللىرى تەرىپىدىن كۆرسىتىلىپ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەستىقلىنىدۇ.

مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىغان ئون ئىزا ئىچىگە: ھۆكۈمەت رەئىسى؛ باش كاتىپ؛ ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى؛ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى؛ مائارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىنى؛ تەمىنات نازارىتىنىڭ مۇئاۋىنى؛ سەھىيە ئىدارە باشلىقىنىڭ مۇئاۋىنى؛ جەمئىيەت ئىدارە باشلىقى؛ بۇندىن باشقا ئىككى ھۆكۈمەت ئىزاسى كىرىدۇ.

ھەر بىر ۋىلايەت خەلق ۋەكىللىرى تەرىپىدىن كۆرسىتىلىپ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەستىقلىنىدىغان 15 ھۆكۈمەت ئىزاسى ئىچىگە: ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىككى مۇئاۋىن رەئىسى؛ ئىككى مۇئاۋىن باش كاتىپ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى، تەمىنات نازارىتىنىڭ نازىرى، سەھىيە ئىدارە باشلىقىنىڭ مۇئاۋىنى، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىنى، جەمئىيەت ئىشلىرى باشلىقىنىڭ مۇئاۋىنى ۋە بەش ھۆكۈمەت ئىزاسى كىرىدۇ. (قالغىنى قوشۇمچىنىڭ بىرىنچىسىدە كۆرسىتىلدى).

10-ماددا: مىللىي ھەربىي قىسىملار تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇ قىسىملارنىڭ تولدۇرۇلۇشى دائىرىسى بەلگە بىلەن مۇسۇلمان خەلقىلەردىن بولۇشى شەرت. بۇ مىللىي ھەربىي قىسىملار قايتىدىن دۆلەت ئىسكىرى تەرتىۋىگە مۇۋاپىق قۇرۇش يولى بىلەن تەشكىل قىلىنىدۇ؛ ئەسكەرلەرنى ئوقۇتۇش، قوماندا بېرىش ئىشلىرى ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا بولىدۇ.

بۇ قىسىملارنىڭ قوماندا ئىشلىرى ئۆز ۋەزىپە ۋە ئۇنۋانلىرىنى ساقلايدۇ ھەم ئۆز دەرىجىسى بىلەن ئۇنۋانلىرىنى ساقلاپ تۇرۇپ بەلگىلىك مۇددەتلەردە تەلىم-تەربىيە ئېلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلىدۇ. بۇ قىسىملارغا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەلىم-تەربىيە بېرىش ئۈچۈن كىشى ئەۋەتىپ تەلىم-تەربىيە ئىشلىرىغا ياردەم بېرىدۇ.

مەركەزنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىسكىرى قىسىملىرى مىللىي ھەربىي قىسىملار تۇرغان رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلمايدۇ. مەركەزنىڭ ئەسكەرلىرى ۋە مىللىي قىسىملار ئۆز ئارا دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلاشلىرى لازىم ھەمدە ئۆز ئارا بىر-بىرىگە ھېچقانداق دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى قىلماسلىقى شەرت. بۇ ئىسكىرى قىسىملارنىڭ سانى، تۇرىدىغان ئورۇنلىرى ھەققىدە ئايرىم قوشۇمچە ماددىلار تۈزۈلۈپ ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ. (قالغىنى قوشۇمچىنىڭ 2-قىسمىدا كۆرسىتىلدى).

11-ماددا: ھازىرقى ۋەقەگە ئالاقىدار ھەر ئىككى تەرەپتىن قاماققا ئېلىنغانلار مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن 10 كۈن ئىچىدە ھەر ئىككى تەرەپ بىرلا ۋاقىتتا قاماقتىن چىقىرىلىپ كېلەچەكتە ئۇلارنىڭ ھەر قانداق سەۋەپلەر بىلەن سىقىلىشقا ئۇچرىماسلىقىنى ھەر ئىككى تەرەپ ئوخشاشلا كاپالەتلەندۈرىدۇ.

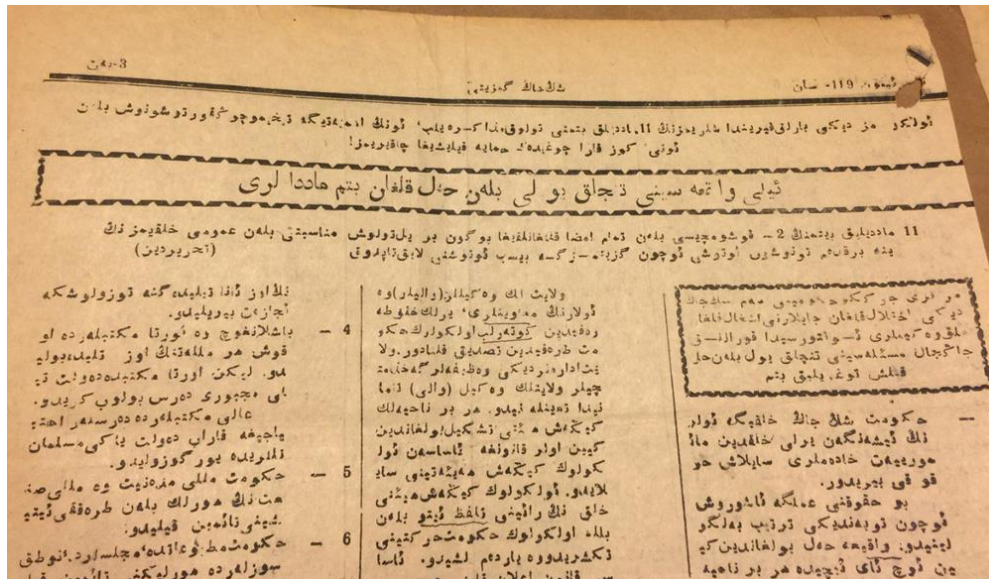
مەركەز ۋەكىلى: جاڭ جىجۇڭ

خەلق ۋەكىللىرى: رېھىمجان سابىر ھاجىب

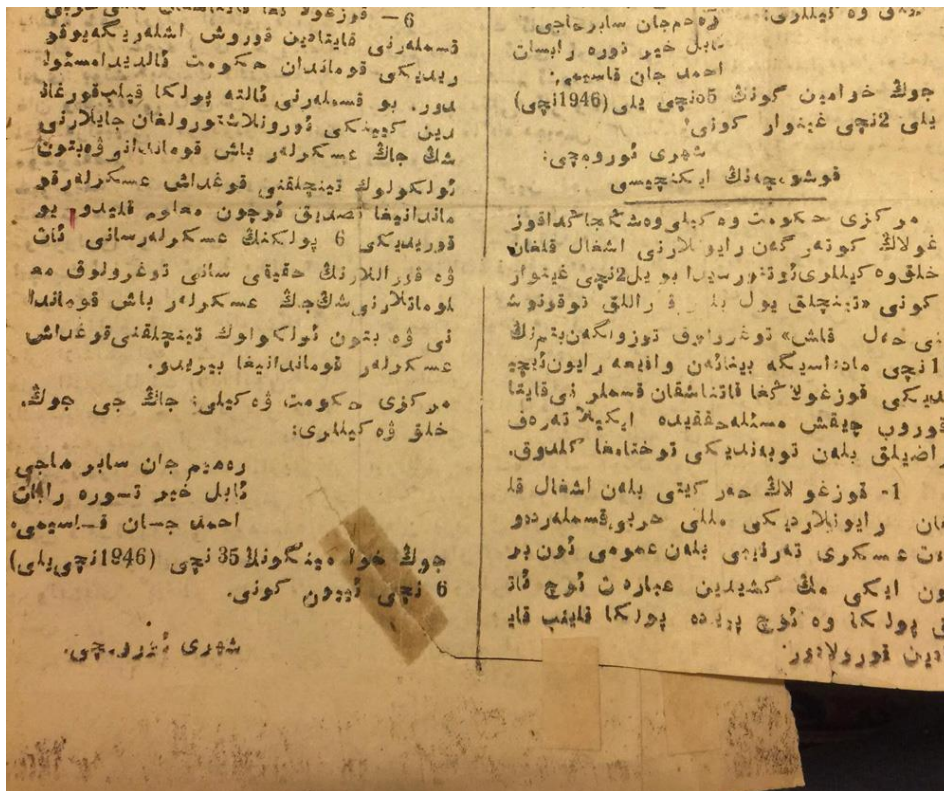
ئوبۇلخەيرى تۆرە

ئەخمەتجان قاسىمى

1946-يىلى 1-ئاينىڭ 2-كۈنى.

“11 Maddelik Anlaşma”nın tam hali 6 Haziran 1946'da Uygur Türkçesindeki “Xinjiang Gazetesi”nde yayınlanmıştır. Fotoğrafta bu gazete küpürünün bir kısmı mevcuttur.³⁹⁰

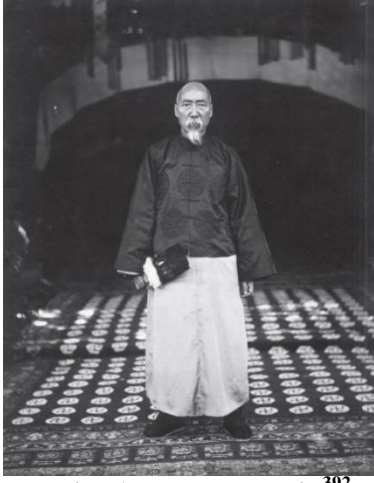
11 Maddelik Anlaşmanın “Eki”: Silahlı Kuvvetler Anlaşması³⁹¹

³⁹⁰ Qutluq, “Qaraqurum bürküti: nizamidin hüseyinning hayati (13)”, *Radio Free Asia*, <https://www.rfa.org/uyghur/yoruq-sahillar/qaraqurum-burkiti-11202018162216.html> (Erişim Tarihi: 19.06.2023)

³⁹¹ Qutluq, <https://www.rfa.org/uyghur/yoruq-sahillar/qaraqurum-burkiti-11202018162216.html> (Erişim Tarihi: 19.06.2023)

Ek 4: Resimler

Tezde Adı Geçen Bazı Şahsiyetlerin Fotoğrafları

Resim 1: Yang Zengxin³⁹²

Doğu Türkistan'da Genel Vali olarak görev yapan ilk Çinli validir. Görev Süresi: 1912-1928

Resim 2: Jin Shuren³⁹³

Doğu Türkistan'da Genel Vali olarak görev yapan ikinci Çinli validir. Görev Süresi: 1928-1933

Resim 3: Sheng Shicai³⁹⁴

Doğu Türkistan'da Genel Vali olarak görev yapan Çinli valilerin üçüncüsü ve en baskıcısıdır. Görev Süresi: 1933-1944

Resim 4: Wu Zhongxin³⁹⁵

Doğu Türkistan Çinli Genel Valilerinden biridir. Görev Süresi: 1944-1946

³⁹² <https://uw.manifoldapp.org/read/92033abb-fc2e-4a70-8d93-113365cb4a02/section/efc218cd-3031-40d0-995e-c96f79e25ccc>

³⁹³ <https://id.rbth.com/sejarah/82572-kerja-sama-merah-putih-wyx>

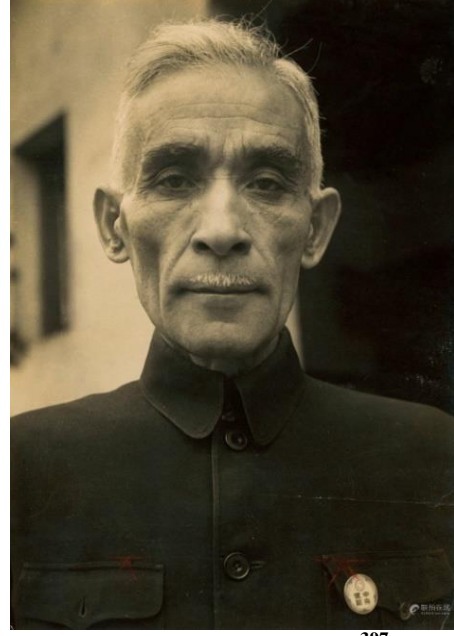
³⁹⁴ <https://zhuanlan.zhihu.com/p/73437210>

³⁹⁵ <http://www.rchcs.com.tw/knowledgedetail-1420.html>

Resim 5: Zhang Zhizhong³⁹⁶

Doğu Türkistan'da koalisyon hükümeti döneminde genel valilik yapmıştır. Görev Süresi: 1946- 1947

Resim 6: Masud Sabri³⁹⁷

Doğu Türkistan'da Genel Vali olarak görev yapan ilk Türk. Görev Süresi: 1947- 1949

Resim 7: Burhan Şehidi³⁹⁸

Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin son Genel Valisidir. Görev Süresi: 1949

Resim 8: Seyfeddin Azizi³⁹⁹

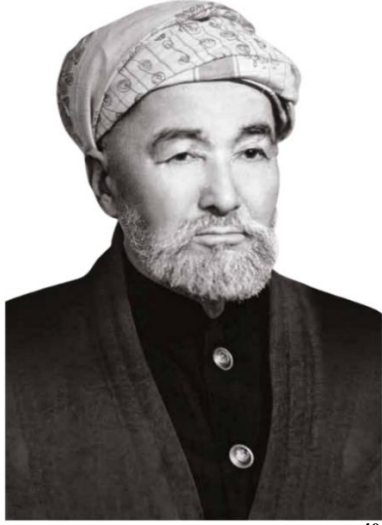
Pekin'e gönderilen ikinci heyetin lideri. Aynı zamanda Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin ilk başkanı

³⁹⁶ <https://daydaynews.cc/en/history/1557506.html>

³⁹⁷ <http://cn.51bidlive.com/Item/6910587>

³⁹⁸ <http://www.cneling.com/scholar-detail-18.htm>

³⁹⁹ <http://uyghur.people.com.cn/165019/15371267.html>

Resim 8: Alihan Töre Saguni⁴⁰⁰
İkinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanıdır. Özbek asıllıdır.

Resim 9: Ahmetcan Kasim⁴⁰¹
Doğu Türkistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanıdır. Almatı'dan Pekin'e giderken uçak kazası sonucu vefat etmiştir.
Görev Yılları: 1946-1949

Resim 10: İshakbek Mononov⁴⁰²
Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetlerine liderlik yapmıştır. Almatı'dan Pekin'e giderken uçak kazası sonucu vefat etmiştir.

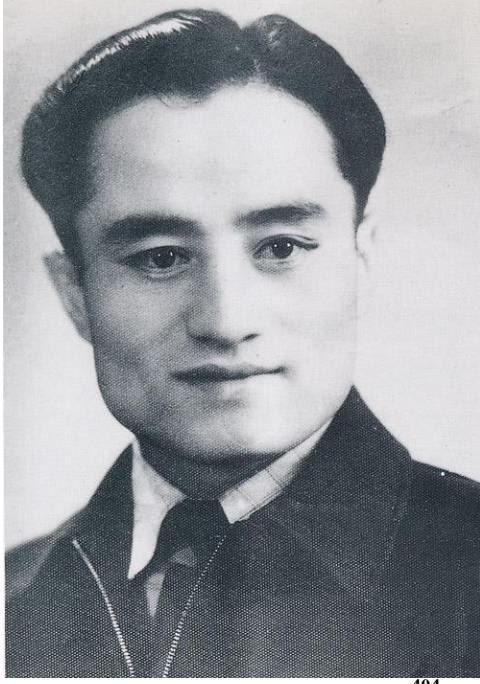
Resim 11: Delilkan Sugurbayif⁴⁰³
Kazak lider. Almatı'dan Pekin'e giderken uçak kazası sonucu vefat etmiştir.

⁴⁰⁰ <https://www.rahle.net/alihan-tore-saguni-turkistanin-korkusuz-bilgesi/>

⁴⁰¹ <http://uyghur.people.com.cn/156325/15446096.html>

⁴⁰² <http://uyghur.people.com.cn/156325/15446095.html>

⁴⁰³ <http://uyghur.people.com.cn/157170/15446093.html>

Resim 12: Abdükerim Abbas⁴⁰⁴

Koalisyon Hükümeti döneminde Genel Sekreter yardımcılığı yapmıştır. Almatı'dan Pekin'e giderken uçak kazası sonucu vefat etmiştir.

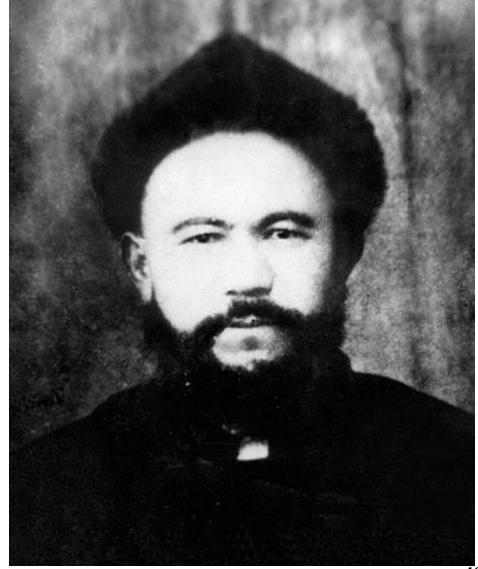
Resim 13: Mehmet Emin Buğra⁴⁰⁵

Hoten İslam Hükümeti'nin kurucusu, tarihçi ve siyasetçi

Resim 14: Hoca Niyaz Hacı⁴⁰⁶

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı

Resim 15: Sabit Abdülbaki (Damolla)⁴⁰⁷

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin başkanı

⁴⁰⁴ <http://uyghur.people.com.cn/157170/15446094.html>

⁴⁰⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/bugra-mehmet-emin>

⁴⁰⁶ <https://gencdergisi.com/9545-bkz-dogu-turkistan.html>

⁴⁰⁷ <https://www.gzt.com/mecra/dogu-turkistanda-cumhuriyet-tecrubeleri-3428462>

Ek 5: Görüşme Formu

BİLGİLENDİRİLMİŞ ONAM FORMU

Sayın Katılımcı,

Bu çalışmanın, Uygurların millet olup olmadığı tartışmasına açıklık getirmeye ve kimlik pratiklerini belirlemeye yönelik bir çözümlenme ortaya konması amaçlanmıştır. Görüşmemiz yaklaşık 60 dakika sürecektir. Araştırmaya gösterdiğiniz ilgi ve yaptığımız katkılardan dolayı teşekkür ederim.

Danışman: Prof. Dr. Ali ASKER

Araştırmacı: Zeynep AYDOĞAN

SOSYO-DEMOGRAFİK BİLGİ FORMU

Görüşme No:

Tarih:

KİŞİSEL BİLGİLER

Cinsiyet:

Yaş:

Eğitim Durumu:

Meslek:

Göç edilen yer/ Mevcut yaşanılan yer:

Medeni Durum:

YARI YAPILANDIRILMIŞ GÖRÜŞME FORMU

- 1- Sizce Uygurlar kimdir?
- 2- Sizce Uygurlar bir "Millet" (Ulus) olarak tanımlanabilirler mi? Eğer tanımlanırsa bunu hangi tarihten başlayarak almamız lazım? Tanınmıyorsa neden?
- 3- Sizce bugünkü Uygur toplumunun "ulus" olarak adlandırılmasını zorlaştıran veya kolaylaştıran iç ve dış etkenler nelerdir?
- 4- Sizce "Uygur Ulus İnşa Süreci" günümüzde hangi aşamada?
- 5- Cumhuriyet dönemlerinde "ulus kimliği" konusundaki yaklaşım nasıldır? Etnik olarak Uygurlar dışında hangi kimlikler söz konusu "ulus" kavramı altında toplanmaktadır? Örneğin, Doğu Türkistan'daki Kazak veya başka Türk/Müslüman kimlikleri "Uygur Ulus" kimliğine nasıl bakıyor?
- 6- Sizce Uygur toplumunun geleneksel toplumdaki modernizme geçmesine sağlayan koşullar ve etkenler nelerdir?
- 7- Sizce Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni ortaya çıkaran temel etkenler hangileridir?

- 8-** 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki Uygurlarda Cedit hareketinin önemli şahsiyetleri kimlerdir?
- 9-** Sizce Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin (Birinci Cumhuriyet) ömrünün kısa sürmesindeki nedenler nelerdir?
- 10-** Birinci Cumhuriyet'ten, İkinci Cumhuriyet'e giden yolda aydınların faaliyetleri ve rolünü nasıl değerlendirirsiniz?
- 11-** Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ndeki (İkinci Cumhuriyet) Uygur aydınları arasında bir kutuplaşma olduğunu düşünüyor musunuz? Varsa neden?
- 12-** Sizce İkinci Cumhuriyet'in hızlı bir şekilde hakimiyet kurmasında etkili faktörler nelerdir?
- 13-** Sizce Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (İkinci Cumhuriyet) yıkılışındaki iç ve dış faktörler nelerdir?
- 14-** Birinci ve İkinci Cumhuriyetler sizce başarılı oldu mu? Başarısız olduğunu düşünüyorsanız sizce bunun nedenleri nelerdir?

ÖZGEÇMİŞ

Zeynep AYDOĞAN, liseden sonra 2016 yılında Karabük Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde dört yıl örgün eğitim görmüştür. Ardından 2020 yılında yine Karabük Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başlamıştır.